

De Groene Dijk

De Groene Dijk is een oude zeedijk in z'n oorspronkelijke vorm en scheidt het oude en het nieuwe land. De dijk is waarschijnlijk aangelegd in de elfde eeuw. De dijk maakt deel uit van een zeedijk rond de voormalige Middelsee of Burdine. Het is het enig overgebleven dijndeel dat er nog in originele staat bij ligt. Op sommige plaatsen is de kruin twee keer zo breed als waar de dijk zijn normale vorm heeft. De Groene Dijk werd na de gemeentelijke herindeling op 1 januari 1984 eigendom van de gemeente het Bliek, dat de dijk in kleine percelen verpacht. Van outsideer is deze unieke, oude zeedijk echter openbaar pad. Een wandeling over dit cultuurhistorisch belangrijke monument is een bijzondere ervaring.

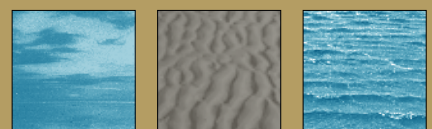
Recreatie en toerisme in het Waddengebied

Toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden en hun effecten op economie, duurzaamheid en identiteit
analyserapport

behorende bij
advies 2008/05

RAAD VOOR DE WADDEN

De Raad voor de Wadden is een onafhankelijk adviescollege dat in 2003 bij wet is ingesteld. De Raad heeft tot taak de regering, de Eerste en de Tweede Kamer van de Staten-Generaal en de bij het Waddengebied behorende provincies en gemeenten te adviseren over aangelegenheden die van algemeen belang zijn voor het Waddengebied.

Het Waddengebied heeft een bijzondere status. De Waddenzee is het grootste aaneengesloten natuurgebied in Nederland, terwijl de internationale Waddenzee op Europees en mondiaal niveau een van de belangrijkste wetlands is. Het Waddengebied is ook wat cultuurhistorische waarden en economische belangen betreft een waardevol gebied.

Uitgangspunt voor de adviezen van de Raad is dat de Waddenzee natuurgebied is. Binnen de randvoorwaarden van deze functie kiest de Raad voor een integrale gebiedsgerichte benadering, waarbij de verschillende belangen die in het Waddengebied spelen, worden afgewogen.

Recreatie en toerisme in het Waddengebied

Toekomstige ontwikkelings-
mogelijkheden en hun effecten op
economie, duurzaamheid en identiteit

analyserapport

behorende bij advies 2008/05

17 december 2008

1	INLEIDING, DOEL EN OPBOUW	5
1.1	Inleiding en doel	5
1.2	Opbouw rapport	5
2	INVENTARISATIE R&T-SECTOR	6
2.1	Inleiding	6
2.2	Economische betekenis recreatie en toerisme Waddengebied	7
2.3	Beleidscontext	14
2.3.1	Rijksbeleid	14
2.3.2	Specifiek recreatiebeleid voor de Wadden	15
2.3.3	Provinciaal en gemeentelijk beleid	15
2.3.4	Beheer- en ontwikkelingsplan	15
2.3.5	Waddenfonds	16
2.4	Kenmerkende eigenschappen recreatie en toerisme Waddengebied	16
2.4.1	Introductie	16
2.4.2	R&T op de eilanden	16
2.4.3	R&T in het kustgebied	21
2.4.4	R&T op de Waddenzee	25
2.4.5	Bezoekersmotieven	29
2.5	Samenvatting	30
3	TOEKOMSTIGE ONTWIKKELINGEN: EEN BEOORDELINGSKADER	32
3.1	Economie, duurzaamheid en identiteit	32
3.2	Economische effecten	32
3.2.1	Consumentenperspectief	32
3.2.2	Producentenperspectief	32
3.2.3	Regionaal-economisch ontwikkelingsperspectief	33
3.3	Duurzaamheid	33
3.4	Identiteit	33
3.5	Samenvatting beoordelingskader	35
4	NATIONALE EN INTERNATIONALE TRENDS IN R&T	36
4.1	Introductie	36
4.2	Ontwikkelingen in de externe omgeving	36
4.3	Trends in de vraag naar R&T	38
4.3.1	Kwantitatieve trends	38
4.3.2	Kwalitatieve trends	40
4.4	Duits en Deens Waddentoerisme	41
4.5	Conclusie	43
5	VERKENNING MOGELIJKHEDEN BIJ ONDERNEMERS	44
5.1	Introductie	44
5.2	Visies van belangrijke ondernemers	44
5.3	Opzet scenario's	47

5.4	Specificatie van de scenario's	48
5.5	De enquête	51
5.6	Voorkeuren kustgebied	52
5.6.1	Voorkeur en afkeur scenario's	52
5.6.2	Populaire investeringsrichtingen	53
5.7	Voorkeuren eilanden	54
5.7.1	Voorkeur en afkeur scenario's	54
5.7.2	Populaire investeringsrichtingen	55
5.8	Voorkeuren Waddenzee	57
5.8.1	Voorkeuren en afkeuren scenario's	57
5.8.2	Populaire investeringsrichtingen	57
5.9	Conclusies	59
6	DILEMMA'S VOOR DE TOEKOMST	61
6.1	Introductie	61
6.2	Globale toekomstvisie	61
6.3	Globale toetsing ontwikkelingsrichtingen	62
6.4	Dilemma's voor de eilanden	64
6.4.1	Introductie	64
6.4.2	Eilanddilemma 1: Elite versus massa	64
6.4.3	Eilanddilemma 2: Bereikbaarheid als troef en als handicap	65
6.4.4	Eilanddilemma 3: Veel mensen en duurzaamheid	66
6.5	Dilemma's voor de Waddenkust	67
6.5.1	Kustdilemma 1: Ruimte sec versus ruimte voor R&T	67
6.5.2	Kustdilemma 2: R&T-groei zonder een 'sterk merk'?	68
6.6	Dilemma's voor de Waddenzee	69
6.6.1	Zeedilemma 1: Havengroei accommoderen	69
6.6.2	Zeedilemma 2: Iedereen genieten van de unieke Wadden	70
6.7	Conclusie	71
7	SAMENVATTING	72

bijlagen

Bijlage A	- Gemiddelde uitgaven korte vakanties per regio in Nederland, 2007	78
Bijlage B	- Overzicht geïnterviewde R&T-ondernemers	79
Bijlage C	- Geopperde ideeën en voorzieningen R&T Waddenkustgebied	80
Bijlage D	- Geopperde ideeën en voorzieningen R&T Waddeneilanden	82
Bijlage E	- Geopperde ideeën en voorzieningen R&T Waddenzee	84
Bijlage F	- De ondernemersenquête	85
Bijlage G	- Enquêteresultaten	88
Bijlage H	- Samenstelling vrijetijdssector	91
Bijlage I	- Geraadpleegde bronnen	93

1 Inleiding, doel en opbouw

1.1 Inleiding en doel

De Tweede Kamer heeft de Raad voor de Wadden gevraagd om op basis van een zo volledig mogelijk overzicht van de toeristische en recreatieve bedrijvigheid in en rond de Waddenzee aan te geven waar de ontwikkelingsmogelijkheden liggen, en wat de economische effecten daarvan zijn. De toekomstmogelijkheden voor recreatie en toerisme in het Waddengebied zijn om twee redenen niet eenvoudig te bepalen.

Ten eerste vanwege recente beleidsontwikkelingen. De totstandkoming van het Waddenfonds betekent dat er voor de nabije toekomst investeringsimpulsen mogelijk zijn voor nieuwe recreatieve activiteiten in het Waddengebied. Daarnaast betekent de voor de Waddenzee aangevraagde Werelderfgoedstatus nieuwe kansen voor activiteiten die de identiteit van het gebied benutten en versterken. Tenslotte is het natuurbeleid zelf aan verandering onderhevig. Dit heeft te maken met enerzijds een versterkte decentralisatie binnen Nederland, anderzijds met een versterkte rol van Europese regelgeving.

De tweede reden is de discrepantie die er bestaat tussen het maken van plannen en de concrete invulling daarvan. Het opschrijven van een toekomstmogelijkheid is gemakkelijk te realiseren. Het in werkelijkheid realiseren van zo'n mogelijkheid is echter veel minder eenvoudig. Het gedrag van personen, bedrijven en instellingen is vaak grillig en onvoorspelbaar. Een prima product of dienst kan onrendabel worden door opkomende concurrentie. Een potentieel nieuwe activiteit kan gemakkelijk mislukken als er in de keten van activiteiten die daar mogelijk voor nodig zijn – denk aan het scheppen van voorwaarden door de overheid, investering en vermarkting door ondernemers, beschikbaarheid en betrouwbaarheid van toeleveranciers – iets mis gaat.

In dit rapport is er voor gekozen om de verkenning van de toekomstmogelijkheden in het Waddengebied te verrichten in samenspraak met ondernemers die actief zijn in recreatie en toerisme in het gebied. Hun kennis en expertise vormen een belangrijk element in het zicht krijgen op economisch reële ontwikkelingsmogelijkheden.

De centrale vraag van dit rapport is:

Wat zijn de meest reële recreatief-toeristische ontwikkelingsmogelijkheden in het Waddengebied en wat zijn (beleidsrelevante) dilemma's voor de economische ontwikkeling van recreatie en toerisme (R&T) in dat gebied?

Een deelvraag waar in het rapport aandacht aan wordt besteed is: wat is de rol van de identiteit van het Waddengebied bij de verschillende ontwikkelingsmogelijkheden?

1.2 Opbouw rapport

De opbouw van het onderzoek is als volgt: hoofdstuk 2 geeft een inventarisatie van de sector recreatie en toerisme (R&T) in het Waddengebied. Hierbij gaat het om de economische betekenis, de groei in de afgelopen jaren en de typerende kenmerken van recreatie en toerisme in het gebied. Hierbij wordt, zoals steeds in het rapport, het Waddengebied onderverdeeld in drie deelgebieden: eilanden, zee en kust. Hoofdstuk 3 presenteert een beoordelingskader voor toekomstige ontwikkelingen in het Waddengebied. In hoofdstuk 4 worden nationale en internationale ontwikkelingen in beeld gebracht, die voor de sector R&T relevant zijn. Vervolgens schetst hoofdstuk 5 verschillende visies op ontwikkelingsmogelijkheden aan de hand van 21 diepte-interviews met belangrijke ondernemers in R&T-sectoren uit het gebied. Vervolgens worden scenario's voor de drie deelgebieden opgesteld. Inspiratie en kennis hiervoor is gevormd door de huidige situatie (hoofdstuk 2), de trends (hoofdstuk 4) en de visies van ondernemers uit hoofdstuk 5. Deze scenario's zijn via een schriftelijke enquête voorgelegd aan een aselekt getrokken brede groep van R&T-ondernemers. De resultaten hiervan worden eveneens besproken in hoofdstuk 5.

Op basis van de hoofdstukken 2 tot en met 5 is er voldoende inzicht verzameld om de toekomstmogelijkheden van R&T in het Waddengebied preciezer te duiden. Hoofdstuk 6 bevat de analyse en interpretatie daarvan. Het beoordelingskader uit hoofdstuk 3 is hierbij leidend. Een en ander mondt uit in dilemma's voor de toekomstige ontwikkeling van R&T in het Waddengebied.

2 Inventarisatie R&T-sector

2.1 Inleiding

Voor het schetsen van recreatief-toeristische ontwikkelingsrichtingen is het van belang de huidige kwaliteiten en kenmerken van de sector recreatie en toerisme (R&T) goed in beeld te hebben, alsmede ontwikkelingen in die sector. Dit hoofdstuk gaat hierop in, en hanteert daarbij de volgende driedeling:

- huidige economische betekenis van R&T in het Waddengebied en de ontwikkeling daarin (paragraaf 2.2)
- beleidscontext voor R&T (paragraaf 2.3)
- kenmerkende eigenschappen van de R&T in het Waddengebied (paragraaf 2.4).

Het beeld van de huidige stand van zaken in het Waddengebied geeft (impliciet) al enig zicht op de kansen en bedreigingen voor de R&T-sector.

In dit onderzoek is de volgende geografische driedeling binnen het Waddengebied gehanteerd:

- Vastelandskust
- Waddenzee
- Waddeneilanden.

De beschrijving van recreatie en toerisme in het Waddengebied vindt plaats aan de hand van deze geografische opdeling. De dertien Waddengemeenten aan de kust vormen de categorie 'vastelandskust', de vijf Waddeneiland(-gemeenten) vormen samen de groep 'eilanden', terwijl ook de Waddenzee zelf een groep vormt: 'Waddenzee'¹. Figuur 1 geeft een geografisch overzicht van de 18 Waddengemeenten.²

figuur 1: 18 Waddengemeenten

Bron: InterWad

¹ De Waddenzee is in dit onderzoek inclusief de havens (van eilanden en kust).

² Ondernemers in de R&T-sector van het Waddengebied werken te allen tijde vanuit een plaats aan land, hetzij een van de eilanden, hetzij het vasteland. Echter, diverse activiteiten vinden weliswaar plaats vanaf de wal, maar óp de Waddenzee. Vanwege het eigen karakter van deze activiteiten op de Waddenzee wordt de Waddenzee hier als afzonderlijk deelgebied onderscheiden.

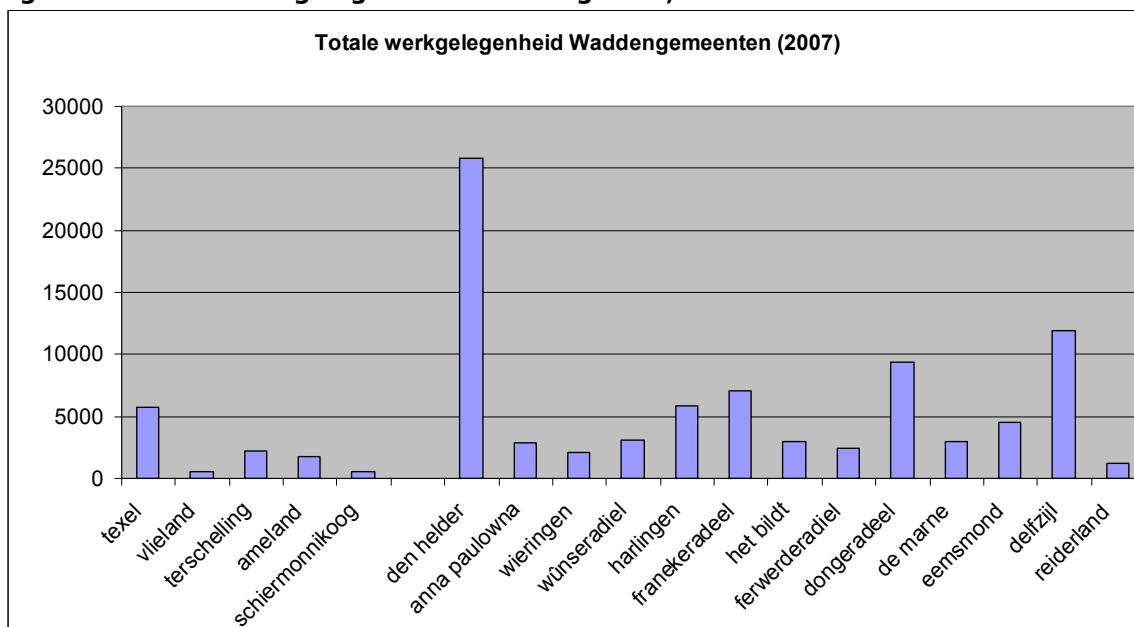

2.2 Economische betekenis recreatie en toerisme Waddengebied

De economie van het Waddengebied

De economische betekenis van recreatie en toerisme (R&T) wordt in dit rapport uitgedrukt in termen van werkgelegenheid. Figuur 2 laat allereerst zien hoe groot de totale werkgelegenheid is in de verschillende Waddengemeenten. Later zal een afbakening van de sector R&T worden gegeven.

figuur 2 : Totale werkgelegenheid Waddengebied, 2007

Bron: LISA (www.lisa.nl)

Figuur 2 is gebaseerd op gegevens uit het zgn. LISA werkgelegenheidsbestand voor 2007. Werkgelegenheid wordt hier gemeten als het totaal aantal arbeidsplaatsen (banen) vanaf 1 uur per week. Figuur 2 maakt onderscheid in die gemeenten die de Waddeneilanden vormen en gemeenten die de vastelandskust vormen. Hierbij is steeds de volgorde van de gemeenten van west naar oost aangehouden. Den Helder heeft verreweg de meeste arbeidsplaatsen: meer dan 25.000 in 2007. Dit heeft voor een belangrijk deel te maken met het feit dat de Koninklijke Marine in Den Helder gevestigd is. Maar ook de werkgelegenheid op het Continentaal Plat, zoals booreilanden, wordt toegerekend aan Den Helder. Na Den Helder hebben de gemeenten Delfzijl en Dongeradeel de meeste banen. Bij Dongeradeel komt dat door de -niet direct aan de Waddenzee gelegen- stad Dokkum. Reiderland en Wieringen hebben relatief weinig arbeidsplaatsen. Van de eilandgemeenten is Texel veruit de grootste, met meer dan 5.700 banen. Vlieland en Schiermonnikoog zijn qua omvang bescheiden met respectievelijk 580 en 560 banen.

Recreatie en toerisme

Recreatie en toerisme (R&T) betreft een activiteit die niet direct kan worden afgeleid uit officiële statistieken.³ R&T kan worden afgebakend op basis van de consumptieve bestedingen, in essentie de optelsom van alle uitgaven van binnen- en buitenlanders, aan goederen en diensten, tijdens één- of meerdaagse bezoeken en met uiteenlopende motieven (recreatie, vakantie, zakelijke ontmoetingen en dergelijke). De werkgelegenheid in R&T kan op verschillende manieren worden vastgesteld. Eén mogelijkheid is te kijken naar de werkgelegenheid die samenhangt met de aan R&T toe te schrijven bestedingsimpuls. Er zijn directe werkgelegenheidseffecten van zo'n impuls (bijv. hotels, campings, veerdiensten, e.d.). Daarnaast zijn er afgeleide effecten als gevolg van bestedingen aan souvenirs,

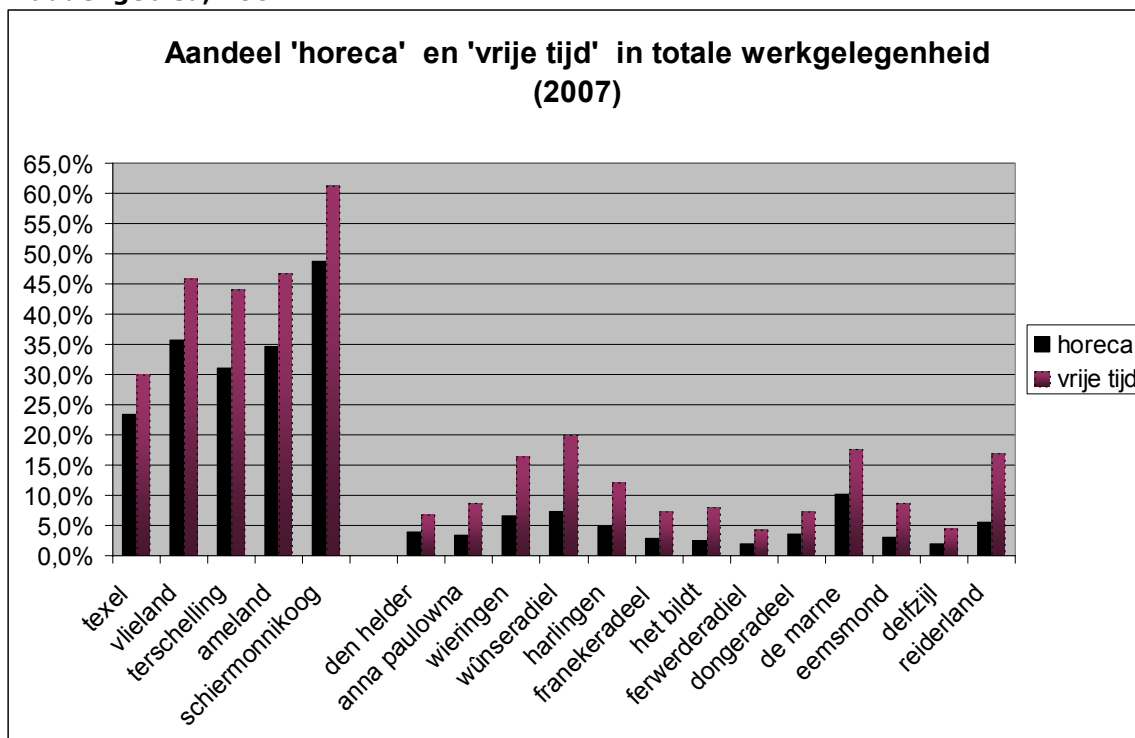
³ Deze statistieken gaan uit van de zgn. standaard bedrijvenindeling (sbi) van het CBS. Deze indeling geeft een codering aan de hoofdactiviteiten van bedrijven en instellingen en er bestaat geen aparte codering voor R&T. Met andere woorden: R&T-activiteiten zijn onder te brengen in verschillende sbi-groepen.

boodschappen, e.d. En er zijn indirecte effecten via toeleveranciers. Het op deze manier afleiden van de werkgelegenheid die aan R&T is toe te rekenen is echter zeer bewerkelijk.⁴

Daarom is in dit rapport gekozen voor een eenvoudiger manier. De aanname die gemaakt wordt, is dat de horeca deel uitmaakt van de sector R&T.⁵ Dit kan worden gezien als een minimummaat voor de werkgelegenheid in R&T. Daarnaast geeft het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) een definitie van activiteiten die verbonden zijn aan vrijetijdsbesteding;⁶ zie bijlage H. De werkgelegenheid die dit oplevert, kan worden gezien als een maximummaat voor de werkgelegenheid in R&T.

Figuur 3 laat van zowel het aandeel van de horeca als van de vrijetijdswerkgelegenheid het aandeel zien in de totale werkgelegenheid van de verschillende Waddengemeenten.

figuur 3: Aandeel banen in horeca en vrijetijdsbesteding in totale werkgelegenheid Waddengebied, 2007

Bron: LISA en PBL

De Waddeneilanden hebben een zeer hoge oriëntatie op recreatie en toerisme. Van alle banen op de eilanden bevindt zich 22,5% tot 50% in de horeca. Voor de kustgemeenten zijn deze aandelen veel lager. De aandelen van de vrijetijdswerkgelegenheid liggen nog hoger, namelijk tussen 30 en 60% voor de eilanden. Van de eilanden heeft Schiermonnikoog het hoogste aandeel horeca en vrijetijdswerkgelegenheid; Texel het laagste aandeel. Aan de kust zijn de gemeenten met het hoogste aandeel banen in de vrijetijdsbesteding Wieringen in Noord-Holland, Wûnseradiel in Fryslân en De Marne en Reiderland in Groningen.

⁴ Deze wordt bijvoorbeeld toegepast in Ecorys, (2009), 'Toerisme in Drenthe werkt. De economische betekenis van toerisme en recreatie in Drenthe in 2004'. Dit vereist gebruik van regionale input-output tabellen en versleuteling naar gemeenten. Voor het Waddengebied, dat verschillende provincies beslaat, is geen input-output tabel beschikbaar.

⁵ Dit is voor de toeristische Waddeneilanden vanzelfsprekender dan voor de meer stedelijke kustgemeenten (als Den Helder en Delfzijl) waar horeca zich voor een groter deel richt op de lokale markt.

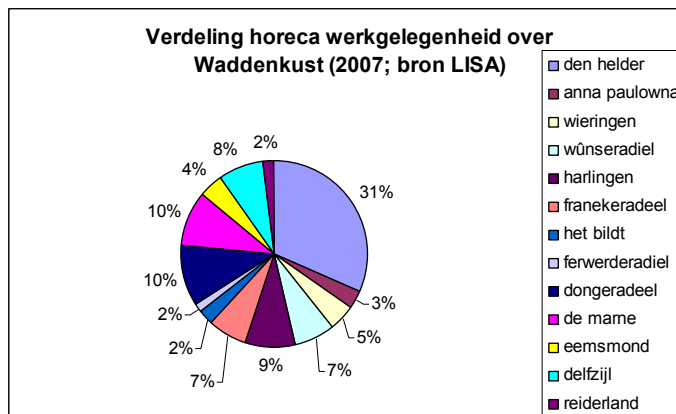
⁶ Deze definitie bestaat uit een combinatie van delen van verschillende sbi-groepen. Eén van die activiteiten is de horeca. Horeca is dus een onderdeel van de activiteit 'vrijetijdsbesteding'. Zie bijlage H.

Texel heeft van de Waddeneilanden relatief het laagste aandeel werkgelegenheid in R&T, Schiermonnikoog het hoogste. Deze getallen duiden primair de afhankelijkheid van de economie van recreatie en toerisme. Op Schiermonnikoog is deze afhankelijkheid erg hoog, omdat er vrijwel geen andere activiteiten zijn. Dit laat onverlet dat van alle eilanden Texel in absolute zin verreweg de meeste werkgelegenheid in R&T heeft.

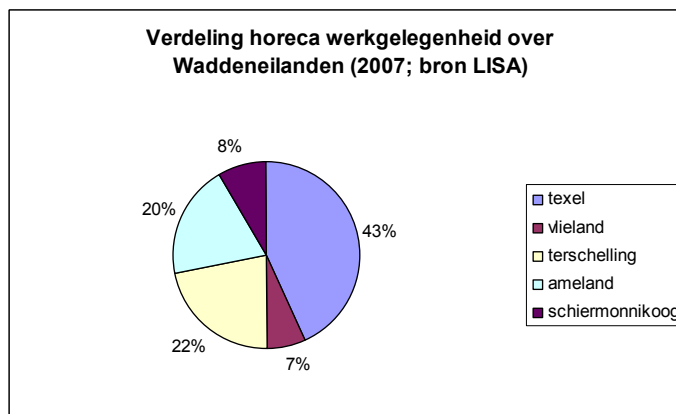
Figuur 4a en 4b laten de verdeling zien van banen in de horeca over de kustgemeenten, respectievelijk over de eilanden. Aan de kust zijn uiteraard grote aandelen van de gemeenten met grotere stedelijke kernen: Den Helder, Harlingen, Dongeradeel en Delfzijl. Wellicht het meest opvallend is de positie van de Groningse gemeente De Marne, een gemeente zonder stedelijke kern. De sterke positie van De Marne wordt veroorzaakt door de daar ontwikkelde recreatie in het Lauwersmeergebied en de aanwezigheid van de zeehondencrèche in Pieterburen en de spin-off daarvan.

Verdeling horeca werkgelegenheid in het Waddengebied, 2007

figuur 4a

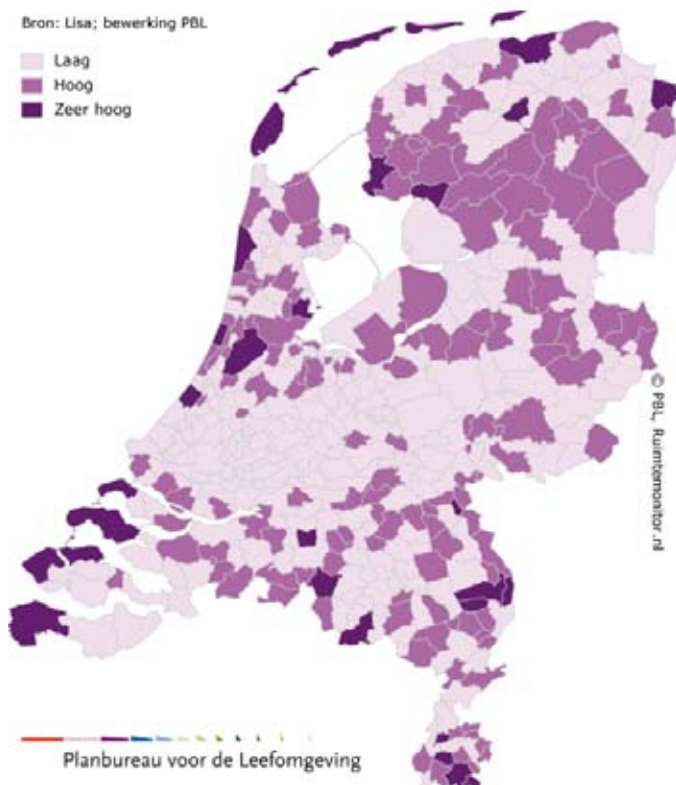
figuur 4b

Dit hoge percentage vrijetijdswerkgelegenheid van een gemeente is tamelijk uniek in Nederland. Dit is te zien in figuur 5 (afkomstig uit de PBL ruimtemonitor). Deze laat de specialisatiegraad voor alle Nederlandse gemeenten zien. De Waddeneilanden en De Marne en Reiderland zijn zeer hoog gespecialiseerd. Wieringen, Wûnseradiel, het stedelijke Harlingen en de Eemsmond zijn hoog gespecialiseerde gemeenten. De hoge positie van Reiderland in de vrijetijdsindustrie hangt samen met de aanwezigheid van het kuuroord Fontana in Nieuweschans en daarmee samenhangende werkgelegenheid.

Aandeel werkgelegenheid in vrijetijdsindustrie per gemeente, 2007

figuur 5 Specialisatie in de vrijetijdsindustrie, per gemeente (2007)

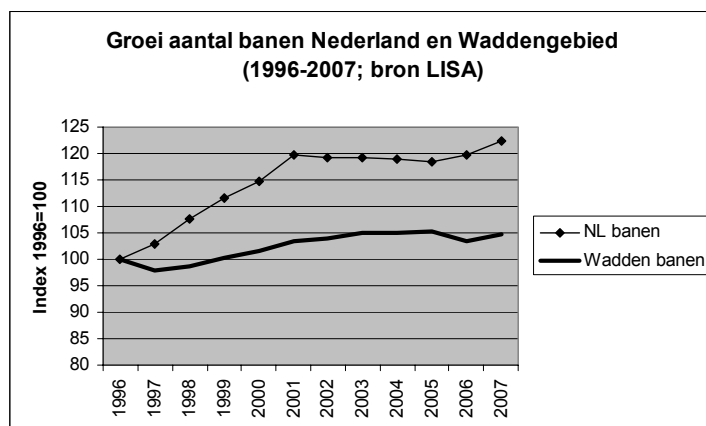

De ontwikkeling van de werkgelegenheid in de afgelopen 10 jaar

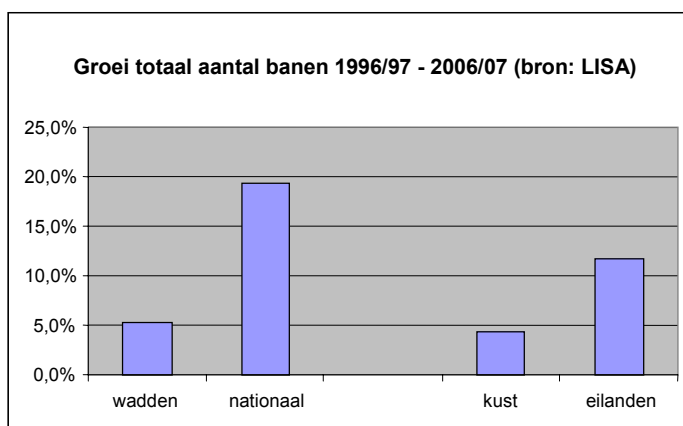
Naast de omvang van het aantal arbeidsplaatsen in R&T is het ook van belang na te gaan hoe de werkgelegenheid in deze sector zich heeft ontwikkeld. Figuur 6a en 6b tonen de groei van de totale werkgelegenheid in het Waddengebied ten opzichte van de nationale groei. Duidelijk is dat het Waddengebied de recente groei aan banen in de nationale economie niet heeft kunnen bijhouden. Bij vergelijking van de gemiddelde jaarlijkse groei tussen 1996/97 met die van 2006/07 heeft de nationale economie een groei van 19,4% laten zien, terwijl de Waddeneconomie slechts 5,3% is gegroeid. De eilanden hebben het hierbij met 11,8% groei veel beter gedaan dan de kust met slechts 4,5%.

Werkgelegenheids groei Nederland en Waddengebied, 1996-2007

figuur 6a

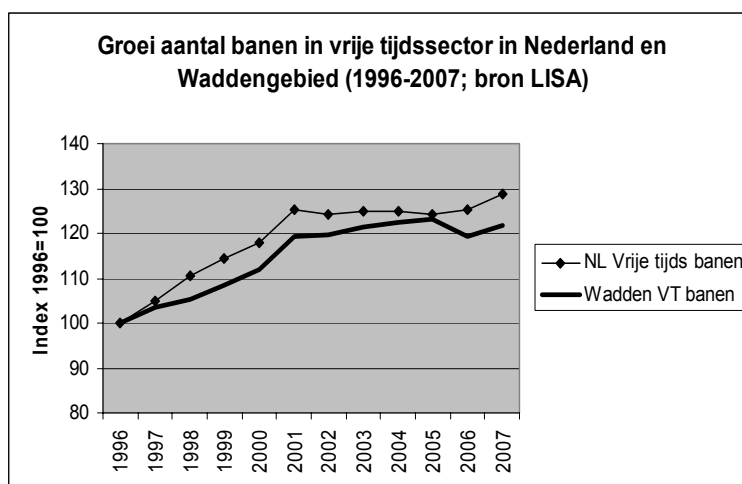
figuur 6b

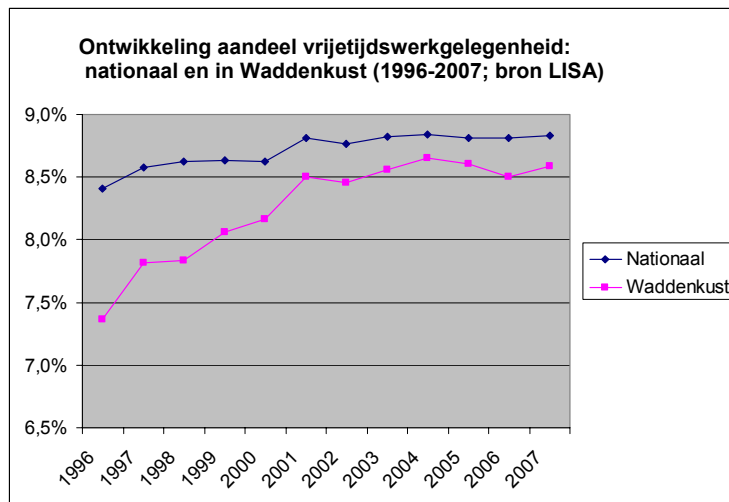
Figuur 6 c tot en met 6 f tonen de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de vrijetijdssector in het Waddengebied ten opzichte van de ontwikkeling in de rest van Nederland. De groei in het Waddengebied is in dit geval veel hoger dan voor de totale werkgelegenheid werd gevonden (figuur 6a en 6b). Toch is ook hier de groei achtergebleven bij de landelijke trend. De landelijke groei tussen 1996 en 2007 was 24%, in het Waddengebied was dit 'slechts' 18%. Ook in dit geval is de werkgelegenheid op de eilanden sterker gegroeid dan aan de vastelandskust, maar eigenlijk is hier het geringe verschil meer opvallend. De vrijetijdswerkgelegenheid groeide in de kust met 17,6% tegen 19,8% op de eilanden. Dit betekent dat de sector R&T aan de Waddenkust een sterk presterende sector is geweest in het gebied. Immers de totale banengroei lag op 4,5%; in de sector R&T is dat bijna 4 keer zo hoog. Het *aandeel* van de vrijetijdswerkgelegenheid aan de Waddenkust in de totale werkgelegenheid is dan ook belangrijk gestegen en heeft in de afgelopen tien jaar het landelijk gemiddelde dicht benaderd.

Werkgelegenheidsontwikkeling in vrijetijdsindustrie nationaal en in het Waddengebied, 1996-2007

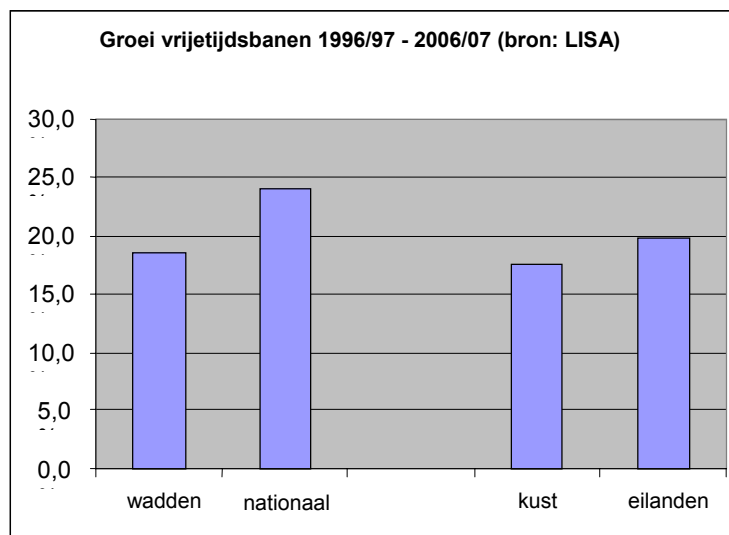
figuur 6c

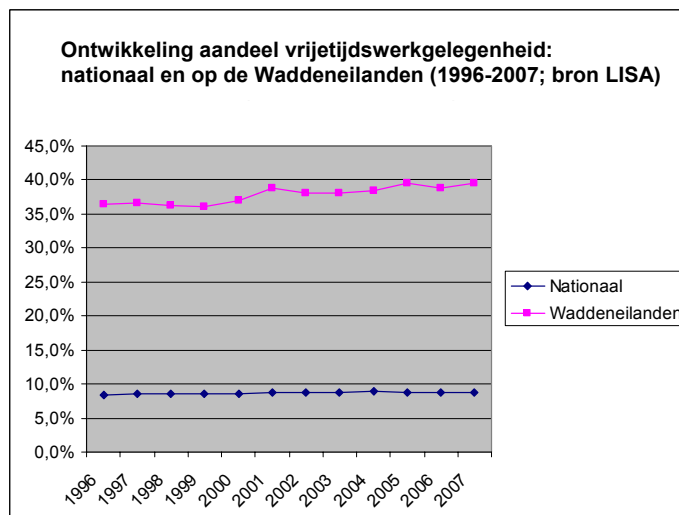
figuur 6 d

figuur 6e

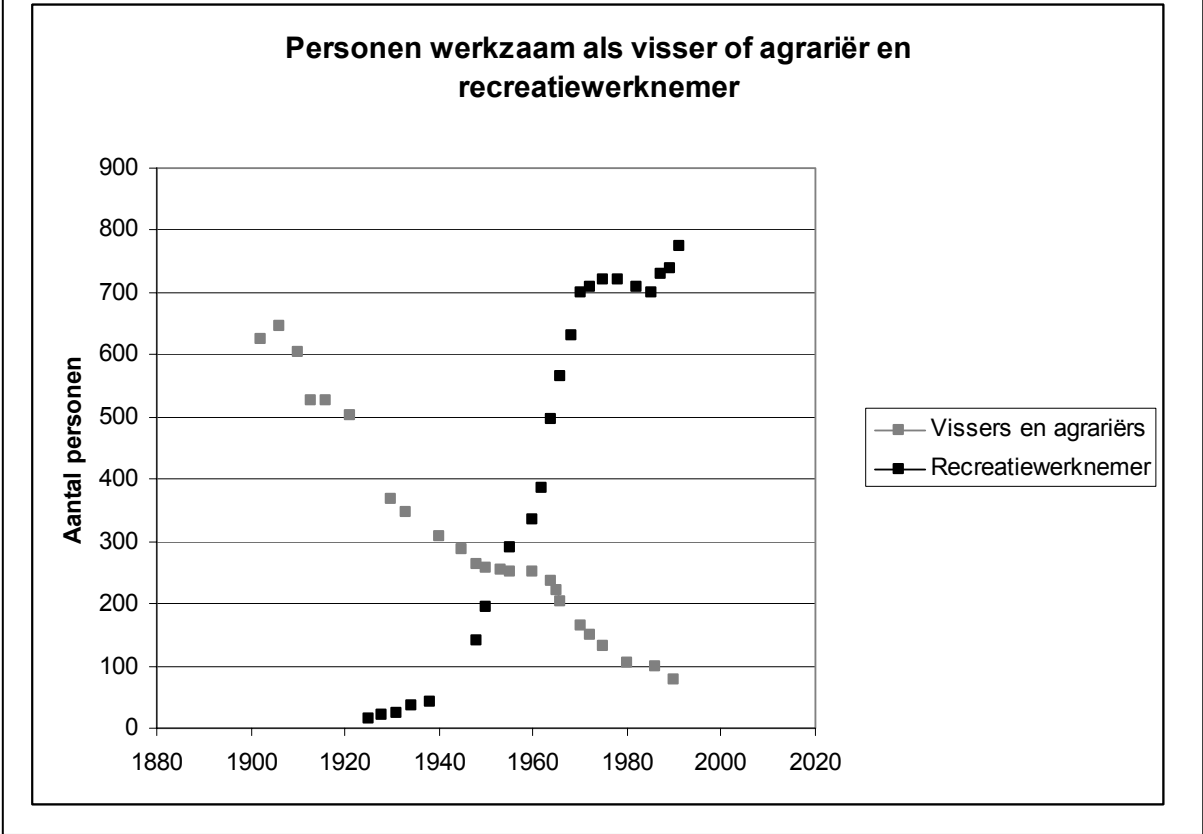
figuur 6f

Box 1: In 100 jaar van boeren en vissers naar recreatieondernemers⁷

Voor een korte duiding van de historische ontwikkeling van de R&T-sector in het Waddengebied wordt ingezoomd op Terschelling. Figuur 7 toont de afname van het aantal personen werkzaam als visser of agrariër en de toename van het aantal personen werkzaam als recreatiewerknemer/ondernemer. Onder dat laatste wordt verstaan alle personen die direct werkzaam zijn bij een bedrijf in de recreatieve sfeer, zoals een camping of vakantiepark. Personen werkzaam in restaurants zijn hier niet in meegenomen. Werkzaamheden die ontstaan als afgeleide van recreatie, of daar indirect mee samenhangen zijn eveneens niet meegenomen. Bijvoorbeeld extra personeel in een lokale supermarkt om de toename van het aantal klanten als gevolg van een verblijf op een camping valt buiten de groep 'recreatiewerknemer'. De gegevens in de grafiek gaan om absolute aantallen. De absolute aantallen zijn niet geschaald ten opzichte van de bevolkingstoename van de afgelopen 100 jaar. Overigens is de explosieve landelijke bevolkingsgroei niet opgetreden op Terschelling; het aantal inwoners is hier sinds 1900 met slechts 15% toegenomen.

figuur 7: Totaal aantal werkzame personen per jaar naar activiteit

⁷ Bron van figuur 7: H. Hoekstra, titel nog onbekend – te verschijnen in 2009

2.3 Beleidscontext

2.3.1 Rijksbeleid

Derde Nota Waddenzee

Het kader voor het Waddenzeebeleid is op rijksniveau, onder primaire verantwoordelijkheid van de Minister van VROM, vastgelegd in de pkb Derde Nota Waddenzee.

In de pkb zijn de hoofdlijnen van het rijksbeleid opgenomen.

De hoofddoelstelling voor de Waddenzee zoals geformuleerd in de pkb Derde Nota Waddenzee is: *"De duurzame bescherming en ontwikkeling van de Waddenzee als natuurgebied en het behoud van het unieke open landschap."*

De pkb Derde Nota Waddenzee formuleert daarnaast als specifieke doelstelling voor de recreatie: *"Het Rijksbeleid ten aanzien van de Waddenzee is gericht op het beheersbaar maken en houden van het recreatief medegebruik en het ontwikkelen van duurzame vormen van recreatie, waarbij de natuurlijke draagkracht van het gebied uitgangspunt is. Voor het recreatief medegebruik geldt een zoneringsplan waarbij de voor verstoring gevoelige gebieden worden ontzien."*

De Minister van VROM is coördinerend minister voor het Waddenbeleid. Daarnaast zijn en blijven andere ministers verantwoordelijk voor hun (sector)beleid in het gebied. Het gaat daarbij om de Ministeries van Verkeer en Waterstaat, Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Economische Zaken, Binnenlandse Zaken, en Defensie. Via het Regionaal College Waddengebied, waarin de betrokken ministeries alsmede de aan de Waddenzee gelegen provincies en gemeenten vertegenwoordigd zijn, vindt de afstemming van het (Wadden)beleid en de –uitvoering plaats.

Natuurbeleid en -regelgeving

Voor veel ontwikkelingen op en om de Waddenzee geldt, dat de wet- en regelgeving op het gebied van natuurbescherming een meer sturend karakter heeft dan andere wet- en regelgeving, zoals op het gebied van de ruimtelijke ordening. De Raad voor de Wadden constateerde dit al in zijn advies 'Natuurlijk gezag' (advies nr. 2005/05) dat hij samen met de Raad voor het openbaar bestuur heeft uitgebracht.

De centrale rol wordt gespeeld door de Natuurbeschermingswet 1998, op grond waarvan de Waddenzee, de Noordzeekustzone en delen van de eilanden (de duingebieden) zijn aangewezen als Natura 2000-gebieden. Voor deze gebieden worden beheerplannen opgesteld, waarin wordt aangegeven welke activiteiten wel en niet mogelijk zijn in en rond die gebieden. Ook staat in de beheerplannen hoe en wanneer de doelen voor het gebied worden gehaald (instandhoudingsdoelstellingen). Activiteiten in en rondom Natura 2000-gebieden (landbouw, recreatie, waterbeheer) die negatieve effecten op de natuur(doelen) hebben, kunnen ook in een beheerplan worden geregeld. De Natura 2000-gebieden hebben, door de externe werking, invloed op de (m.n. bebouwde) gebieden die niet als zodanig zijn aangewezen. Dit geldt vooral op de eilanden waar ze door de Natura 2000-gebieden omringd zijn (Waddenzee, Noordzeekustzone en duingebieden) en in iets mindere mate voor het kustgebied. Op die plekken speelt het ruimtelijk ordeningskader (via bestemmingsplannen) ook een belangrijke rol. Centraal staat daarbij dat de ruimte op de eilanden beperkt is.

Recreatiebeleid op rijksniveau

Op rijksniveau is het voor recreatie en toerisme relevante beleid gefragmenteerd. Er zijn zes ministeries die zich met vrije tijd en toerisme bezighouden. Dit zijn de ministeries van:

- Economische Zaken: toerisme als (export) product;
- Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit: openluchtrecreatie, rurale ontwikkeling, verbrede landbouw, natuur- en landschapsbeheer;
- Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen: cultuur en cultureel (en/of Wereld)erfgoed;
- Verkeer en Waterstaat: infrastructuur, vrijetijds mobiliteit en waterbeheer;
- Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer: ruimtelijke ordening, woonbeleid, milieuvorwaarden, omgevingskwaliteit;
- Volksgezondheid, Welzijn en Sport: sport en recreatie.

2.3.2 Specifiek recreatiebeleid voor de Wadden

Het Waddenzeebeleid is voor bepaalde vormen van medegebruik, zoals de recreatievaart en het wadlopen, o.a. in de vorm van een convenant nader geconcretiseerd. De belangrijkste hiervan zijn:

Convenant Vaarrecreatie Waddenzee

Op 3 december 2007 is het Convenant Vaarrecreatie Waddenzee gesloten. Het convenant komt in de plaats van de voorheen geldende ligplaatsennorm, waarmee een maximum aan het aantal ligplaatsen in de jachthavens aan en nabij de Waddenzee was gesteld. Het convenant introduceert nieuw te ontwikkelen kwalitatieve instrumenten, zoals informatie- en reserveringssystemen en verbeteringen in de voorlichting en educatie.

Wadloopconvenant

Het wadloopbeleid is primair provinciaal beleid en is geregeld door middel van de interprovinciale Wadloopverordening 1996. Met de wadlooporganisaties zijn in mei 2008 in het Wadloopconvenant 2008-2013 afspraken gemaakt over aantallen wadlopers (quoting), de frequentie van te organiseren tochten e.d. Het streven is een stabilisering van de omvang van het wadlopen op het huidige niveau. Het aantal deelnemers bij de zeven bestaande wadlooporganisaties zal niet worden geïntensiveerd tot boven 50.500 deelnemers per jaar.

Erecode droogvallers

Op 4 juni 2003 hebben verschillende overheden en belangenorganisaties de zogenaamde Erecode 'Wad ik heb je lief' onderschreven. In deze Erecode staan praktische gedragsregels waaraan men zich heeft te houden bij het droogvallen, bijvoorbeeld het niet benaderen van zeehonden en vogels, een aanlijngedod voor honden en het verbod op harde muziek of luide radio. Wie zich houdt aan de Erecode zal volgens afspraak niet strafrechtelijk worden vervolgd.

2.3.3 Provinciaal en gemeentelijk beleid

De provincies en gemeenten hebben hun eigen beleid op het gebied van recreatie en toerisme. De provincie Fryslân voorziet in haar streekplan 'Om de kwaliteit van de romte'⁸ in een stabilisatiebeleid voor de overnachtingcapaciteit op de Friese Waddeneilanden, met iets meer mogelijkheden voor Terschelling en Ameland en minder voor Vlieland en Schiermonnikoog. Hiervoor wordt een beddenboekhouding gehanteerd. Daarnaast zijn de Wadden (naast grenzeloos varen en de Friese Elf Steden) speerpuntprojecten uit de in 2007 vastgestelde nota 'Fryslân toeristische topattractie in Nederland' aangemerkt als speerpunt in het toeristisch beleid. De provincie Noord-Holland houdt in haar streekplan vast 'aan het maximum aantal slaapplekken op Texel om de eilandbeleving niet aan massaliteit ten onder te laten gaan'⁹.

Ook de gemeenten kennen eigen recreatiebeleid, bijvoorbeeld planologisch in bestemmingsplannen, soms met eigen marketing.

2.3.4 Beheer- en ontwikkelingsplan

Het in de pkb Derde Nota Waddenzee neergelegde rijksbeleid wordt nader uitgewerkt in het Beheer- en Ontwikkelingsplan Waddengebied. Het Regionaal College Waddengebied heeft het eerste deel (A) van het plan recentelijk uitgebracht.

Het bevat een paragraaf over recreatie en toerisme, waarbij voor de eilanden de kansen vooral worden gezien in kwaliteitsverbetering en het enthousiasmeren van nieuwe doelgroepen. De Waddenkust leent zich vanwege de bijzondere landschappelijke en cultuurhistorische waarden goed voor toerisme. Deze waarden moeten worden versterkt, beter beleefbaar en meer toegankelijk worden gemaakt.

Verbetering van de infrastructuur en gezamenlijke promotie zijn essentieel. Het aanbod voor toeristen kan worden vergroot met combinatiearrangementen van het vasteland met de Waddeneilanden waarbij de beleving van de Waddenzee zelf een plaats krijgt. Voor de vaarrecreatie moet het respect voor de natuur centraal staan, waarbij duurzaamheid en een goede communicatie sleutelwoorden zijn.

⁸ Streekplan Fryslân 'Om de kwaliteit van de romte', 2007; zie p. 103 en 240-242

⁹ Streekplan Noord-Holland 'Ontwikkelen met kwaliteit', januari 2005, p. 71

2.3.5 Waddenfonds

Het kabinet heeft in 2007 het Waddenfonds ingesteld. Met het Waddenfonds wil het kabinet de hoofddoelstelling van de pkb Derde Nota Waddenzee, alsmede het in de pkb opgenomen duurzaam ontwikkelingsperspectief ondersteunen en verder uitwerken. De regeling ligt wat betreft de economische projecten momenteel nog ter beoordeling bij de Europese Commissie, die bekijkt of de regeling voor economische projecten in overeenstemming is met de Europese regels voor staatssteun. Zodra de Commissie met de regeling akkoord is, kunnen er ook economische, zoals toeristische projecten uit het fonds worden gesubsidieerd, voor zover ze tenminste aan de doelstellingen van het Waddenfonds voldoen.

Conclusie

Rijksbeleid op recreatie en toerisme is versnipperd. Maar liefst zes ministeries kennen raakvlakken met recreatie en toerisme, waarbij de Minister van VROM als programmaminister voor het Waddengebied dienst doet. Ook provincies en gemeenten hebben hun eigen R&T-beleid.

Kenmerkend voor wet- en regelgeving op het gebied van natuurbescherming is dat ze meer beperkend werkt dan andere wet- en regelgeving. De centrale rol hierin wordt gespeeld door de Natuurbeschermingswet 1998. Hierin staan instandhoudingsnormen voor de beschermde habitats, vogels en andere diersoorten, die doorslaggevend zijn voor de toelaatbaarheid van economische activiteiten. Hoofdlijnen voor het rijksbeleid zijn vastgelegd in de pkb Derde Nota Waddenzee. Het Convenant Vaarrecreatie Waddenzee en het Convenant Wadlopen zijn recentelijk hernieuwde concretisering van de pkb Derde Nota Waddenzee.

Per 2007 bestaat het Waddenfonds. Van daaruit worden bestedingen gedaan ten gunste van de economische en ecologische ontwikkeling van het Waddengebied. Deels kunnen de middelen worden aangewend voor ontwikkeling van recreatie en toerisme.

2.4 Kenmerkende eigenschappen recreatie en toerisme Waddengebied

2.4.1 Introductie

In de vorige paragrafen kwamen de economische betekenis van het Waddengebied en de beleidsmatige context aan bod. In deze paragraaf komen de voornaamste eigenschappen van recreatie en toerisme (R&T) in het Waddengebied aan bod. Deze hangen, direct of indirect, samen met diezelfde economische betekenis en het beleid. Ze betreffen tal van zaken, zoals de status van Werelderfgoed, het spanningsveld tussen recreatie en natuur, vakantiekenmerken, bezoekersmotieven en de infrastructuur.

Bij de bestudering van R&T in het Waddengebied valt een aantal zaken op. In de eerste plaats zijn gegevens over het aanbod en gebruik van recreatief-toeristische voorzieningen niet coherent aanwezig voor het Waddengebied als geheel. Relevante informatie is zeer gedifferentieerd naar regio, naar periode, naar informatieniveau en ook naar gehanteerde methodes, indelingen en definities. In de tweede plaats is er voor de Waddeneilanden en de Waddenzee zelf meer informatie beschikbaar dan voor de vastelandskust¹⁰. In deze paragraaf zullen voor alle drie die geografische deelgebieden de meest relevante indicatoren voor R&T worden besproken.

2.4.2 R&T op de eilanden

Recreatie en toerisme (R&T) is op de eilanden sterk ontwikkeld. In paragraaf 2.2 werd de economische betekenis van de sector R&T in het Waddengebied besproken. Hier komen de verschillende vormen van R&T aan de orde, zoals bezoekersstromen, groei van vakanties, soorten vakanties en andere vakantiekenmerken.

---

¹⁰ Zo verschaft Tourdata Noord tal van gegevens voor de Friese en Groningse Waddengemeenten, maar niet voor die in Noord-Holland. Het CBS verschaft veel gedetailleerde gegevens over toeristische gebieden, waaronder de Waddeneilanden. De gegevens over de kustgemeenten zijn hier echter veel beperkter.

*Waddeneilanden 's zomers nationale topbestemming*¹¹

In totaal 58% van alle Nederlanders heeft de Waddeneilanden weleens bezocht voor een dagje uit, 51% voor een korte vakantie en 35% voor een langere vakantie. Veel van de eilandbezoeken vinden plaats in de zomer. Veruit het drukst bezochte eiland is Texel (zie tabel 1).

tabel 1: Aandeel laatste bezoek ten opzichte totaal Waddeneilanden (2007)

	Daguitje	Korte vakantie	Lange vakantie	
Schiermonnikoog	14	8	7	%
Ameland	21	18	22	
Terschelling	17	23	27	
Vlieland	7	9	11	
Texel	51	48	44	
	110	106	111	

NB: totaalpercentages tabel ongelijk aan honderd. De bron geeft geen uitleg.

Bron: Waddenfederatie (2008), 'Imago Onderzoek Waddeneilanden'.

Eilandvakanties bewegen mee met landelijke trend

Uit gegevens van het CBS blijkt dat het aantal vakanties dat wordt doorgebracht op de Waddeneilanden stijgt. In 1990 bedroeg het aantal eilandvakanties 811.000, in 2007 stond dit aantal op 1.091.000. Ook het aandeel van de Waddeneilandvakanties in het binnenlands totaal is licht toegenomen, van 5,6% in 1990 tot 6,2% in 2007. Het aantal Waddeneilandvakanties groeide dus sterker dan alle binnenlandse vakanties tezamen. Het piekjaar was 2003. Dit zal te maken hebben met het feit dat de zomer van 2003 de warmste Europese zomer was in 500 jaar.¹²

¹¹ Gegevens afkomstig uit Waddenfederatie (2008) "Imago Onderzoek Waddeneilanden". Zij hanteren dezelfde definitie van korte en lange vakanties als het CBS.

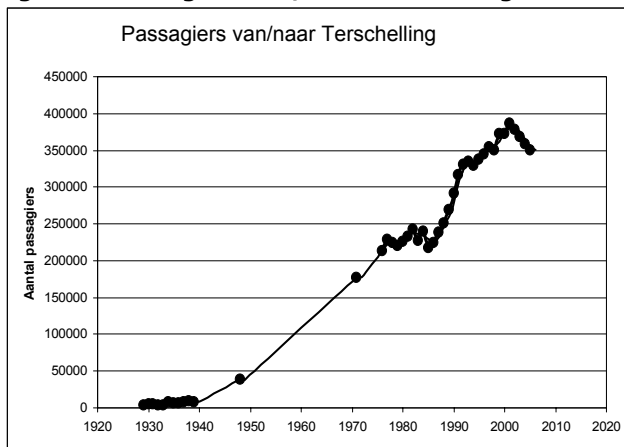
¹² Zie nieuws van het KNMI, http://www.knmi.nl/VinkCMS/news_detail.jsp?id=23339

Box 2: Langetermijnontwikkeling: passagiers en overnachtingen Terschelling

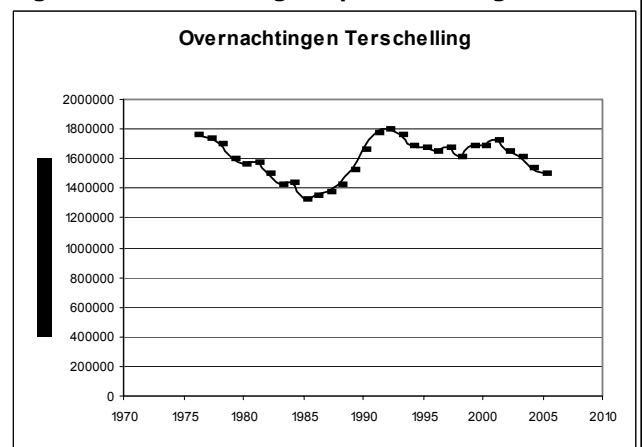
Figuur 8 laat het aantal passagiers zien dat van en naar Terschelling is gekomen. De cijfers zijn gebaseerd op gegevens van de bootverbinding tussen Harlingen en Terschelling. Aangenomen mag worden dat het grootste deel (ongeveer 85%) het eiland bezoekt als recreant. Hiervan verblijft 97% minimaal één nacht op het eiland. De overige 15% betreft een overtocht zonder recreatieve motieven. Te denken valt aan Terschellingers die de vaste wal bezoeken, studenten van de Zeevaartschool die met verlof naar huis gaan, etc.

Een toename in het aantal passagiers staat niet volledig gelijk aan groei van de recreatieve sector. Dit komt omdat de gemiddelde verblijfsduur per bezoek is afgenomen. Het aantal passagiers, minus 15% voor non-recreatieve bezoek, minus 3% dagbezoekers, vermenigvuldigd met het gemiddelde aantal overnachtingen per jaar geeft een indicatie van het totale aantal overnachtingen die per jaar te zien is in figuur 9.

figuur 8: Passagiers van/naar Terschelling

figuur 9: Overnachtingen op Terschelling

Uit beide grafieken blijkt dat het R&T op Terschelling in volume een zeker verzadigingspunt heeft bereikt. Scherper geformuleerd: het aantal overnachtingen is sinds de jaren zeventig niet structureel meer toegenomen. Het aantal passagiers (lees: toeristen) is sinds die tijd wel nog sterk gestegen: meer mensen komen dus korter. In recente jaren lijkt ook in aantal bezoekers een hoogtepunt bereikt.

Veel lange vakanties op de eilanden

Een wezenlijk verschil tussen de vakanties landelijk en de vakanties op de Waddeneilanden zit in de verdeling van de vakantieduur.¹³ Landelijk is het totaal aantal vakanties door de jaren heen steeds 50-50 verdeeld over korte en lange vakanties. Voor de Waddeneilanden ligt dit anders. Het aantal lange vakanties hier ligt jaarlijks bijna twee keer zo hoog als het aantal korte vakanties. In 2007 ging het om 648.000 lange en 443.000 korte vakanties. Wel is tussen 1990 en 2004 het aantal korte vakanties sterker toegenomen (83%) dan lange vakanties (34%). Minder stabiel is de groep dagtoeristen, waarschijnlijk omdat hun aantallen samenhangen met schommelingen in het weer.

Groei eilandvakanties afgelopen 15 jaar vooral buiten hoogseizoen¹⁴

Hoewel de meeste vakanties in de zomer worden gehouden, wordt groei in het aantal vakanties in Nederland tussen 1990-2004 vooral bepaald door de sterke groei van het aantal wintervakanties met 78%, tegen een groei van 22% voor zomervakanties. Het winterseizoen wint dus terrein ten opzichte van het zomerseizoen. Dit geldt voor zowel korte als lange vakanties. Ook voor de Waddeneilanden is een verschuiving zichtbaar in vakanties in winterseizoenen. Het aantal wintervakanties verdubbelde hier tussen 1990 en 2004. Er zijn echter wel grote jaarlijkse verschillen in aantallen vakanties, die worden veroorzaakt door schommelingen in het weer.

¹³ Een vakantie is als kort omschreven bij maximaal 3 overnachtingen; bij meer spreekt het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) van een lange vakantie.

¹⁴ Het CBS definieert het hoogseizoen als de periode april tot en met september. Het laagseizoen valt derhalve in de maanden oktober tot en met maart.

Herhalingsbezoek

Eerder werd geconstateerd dat meer dan de helft van de Nederlanders wel eens een bezoek aan de Waddeneilanden heeft gebracht. Verder bleek dat per jaar ongeveer 1 miljoen vakanties op de eilanden worden gehouden, het merendeel door Nederlanders. Deze twee feiten betekenen dat veel Nederlanders de eilanden meerdere malen bezoeken (tijdens hun leven, niet noodzakelijkerwijs in één jaar). Met andere woorden: de eilanden kennen een hoog aandeel herhalingsbezoeken.

Gemiddelde uitgaven eilandvakanties hoog als gevolg van reiskosten

Vakantiegangers die minimaal één en maximaal drie nachten verblijven – een korte vakantie – geven op de Waddeneilanden relatief veel uit aan hun vakantie (zie bijlage A). Alleen de regio Zuid-Limburg kent hogere gemiddelde uitgaven per vakantieganger. Het gemiddelde voor de Waddeneilanden ligt in 2007 op 138 euro per korte vakantie. Ook voor lange vakanties (4 of meer nachten) naar het Waddengebied zijn de uitgaven relatief hoog met 250 euro per persoon per vakantie, ook nu weer voorafgegaan door Zuid-Limburg. Een belangrijke oorzaak van deze relatief hoge kosten zijn de verhoudingsgewijs grote reisafstand door de uiterst noordelijke ligging van de eilanden en de kosten van de veerboot.

Verblijfsaanbod hoog en nagenoeg onveranderlijk

Tabel 2 geeft de beddenscapaciteit per accommodatietype voor de Friese Waddeneilanden.¹⁵ Ameland komt naar voren als grootste aanbieder, gevolgd door Terschelling. De twee kleine eilanden Vlieland en Schiermonnikoog volgen op ruimere afstand. Opgesplitst naar verblijfstype kent Terschelling het grootste beddenaanbod qua hotels en pensions. Het is opvallend dat het kleine eiland Vlieland hier hoger scoort dan Ameland. Het lijkt aannemelijk dat dit verband houdt met het feit dat Vlieland meer toeristen trekt met een hoger bestedingsniveau dan andere eilanden. Aanwijzingen hiervoor zijn ook de opmerkingen van geïnterviewde ondernemers over Vlieland als 'designeiland' of als 'eiland voor de elite'. De belangrijkste winkelstraat op Vlieland, de Dorpsstraat, illustreert dit beeld aan de hand van een relatief luxe winkelaanbod met meer nadruk op design dan op de andere eilanden en daarnaast een hoger prijsniveau.

tabel 2: Beddenscapaciteit per accommodatie type per eilandgemeente, 2006

	Schiermonnikoog	Ameland	Terschelling	Vlieland	Totaal
Hotels en pensions	513	772	1.390	826	3.501
Logies & ontbijt	-	-	-	-	-
Kampeertreinen	1.220	10.368	10.148	5.600	27.336
Recreatiewoningen	2.190	6.435	5.625	1.325	15.575
Groepsaccommodaties	831	4.693	856	168	6.548
Totaal	4.754	22.268	18.019	7.919	52.960

Bron: Toerdata Noord 2007

Kampeertreinen bieden de grootste beddenscapaciteit en Ameland en Terschelling beschikken over de grootste beddenscapaciteit in deze categorie. Opvallend verschil is dat op Terschelling ongeveer tweederde uit toeristische standplaatsen bestaat, terwijl op Ameland ongeveer tweederde uit vaste standplaatsen bestaat. Een toeristische plaats is een kampeerplaats die voor enkele dagen of weken wordt gehuurd. Een vaste standplaats kan worden onderverdeeld in een jaarplaats en een vaste seizoensplaats. Op een jaarplaats blijft een (sta)caravan gedurende het hele jaar staan. Kenmerkend voor een jaarplaats is dat het kampeermiddel moeilijk verplaatsbaar is en dat er vaak door de kampeerder wordt geïnvesteerd in tuin, schuurtje, etc. Een vaste seizoensplaats is een kampeerplaats die voor een seizoen wordt gehuurd. Aan het eind van het seizoen moet het kampeermiddel worden weggehaald.

¹⁵ "Toerisme in cijfers 2007 – Groningse kustgemeenten, Friese kustgemeenten en de Friese Waddeneilanden"; Instituut Service Management, gebaseerd op cijfers van Tourdata Noord (2007). Cijfers voor logies & ontbijt zijn niet gegeven. Tourdata Noord heeft de beddenscapaciteit op kampeertreinen bepaald door het aantal standplaatsen te vermenigvuldigen met vier. Voor recreatiewoningen vermenigvuldigt ze het aantal woningen met vijf om tot het aantal bedden te komen. In de cijfers blijft Texel dus buiten beschouwing. Dit maakt het beeld van het verblijfsaanbod uiteraard incompleet. Dergelijke gegevens waren echter voor Texel niet voorhanden. Zeker is dat de totale beddenscapaciteit op Texel die op de andere eilanden ruim overschrijdt.

Het aandeel van campings ten opzichte van de andere accommodatietypes ligt verreweg het hoogst op Vlieland, waar 70% van de bedden capaciteit zich op een camping bevindt.

Schiermonnikoog laat zich typeren door een opvallend hoog aandeel recreatiewoningen in haar totaal aan verblijfsaccommodatie (46%).¹⁶ Groepsaccommodaties zijn voornamelijk aanwezig op Ameland. Het aanbod op Vlieland is voor dit type erg laag.

Het aanbod van accommodatie op de Friese eilanden is zeer stabiel. Het aantal bedden bij hotels en pensions is wel met ruim 9% gestegen over de periode 2002-2006. Alleen op Terschelling daalde het aanbod in deze categorie. Het aantal standplaatsen op kampeerterreinen is over genoemde periode nagenoeg ongewijzigd gebleven, uitkomend op een totale daling van ca. 1%. Ook het aantal (bedden in) recreatiewoningen en groepsaccommodaties bleef in die periode vrijwel constant. Dit aantal steeg licht met resp. 2% en 1%. Dat het verblijfsaanbod vrijwel stabiel is gebleven heeft naar alle waarschijnlijkheid in hoge mate te maken met het beleid dat de gemeenten voeren om de bedden capaciteit binnen de perken te houden.

Attracties en evenementen

De Waddeneilanden kennen een hoge dichtheid aan recreatieve voorzieningen. De telling van Stichting Recreatie (2003) geeft een indicatie van het aantal directe R&T-voorzieningen buiten de verblijfsaccommodaties. Zo kent Texel meer dan 100 *rechtstreeks* aan recreatie en toerisme verbonden voorzieningen.¹⁷ Een onderdeel hiervan vormen de dagattracties, zoals musea, Wadexcursies, bezoekerscentra, cranberrybedrijven en strandactiviteiten. Tabel 3 geeft de vijf best bezochte attracties op de Waddeneilanden.

tabel 3: Top 5 attracties eilanden, 2006

	Naam attractie	Plaats	Gemeente	Bezoekersaantal
1.	Ecomare	De Koog	Texel	303.000
2.	Natuurcentrum Ameland	Nes	Ameland	77.600
3.	Sportfondsen Terschelling N.V. (zwembad)	Terschelling West	Terschelling	71.052
4.	Maritiem en Juttersmuseum	Oudeschild	Texel	59.000
5.	Bezoekerscentrum Schiermonnikoog	Schiermonnikoog	Schiermonnikoog	55.000
6.	Reddingsmuseum Abraham Fock	Hollum	Ameland	53.400

Bron: Stichting Recreatie (2003)

Absolute topattractie is Ecomare op Texel; geen andere attractie kan hiermee wedijveren qua bezoekersaantal. In hoofdzaak zijn het bezoekerscentra die veel bezoekers trekken. Behalve attracties die praktisch het hele jaar te bezoeken zijn, kennen de eilanden ook evenementen. De grootste en meest bekende evenementen zijn het Roggefeest op Ameland en het Oerolfestival op Terschelling, met respectievelijk 25.000 en 55.000 bezoekers in 2006.

De veerdiensten

De veerdiensten van en naar de verschillende eilanden worden hoofdzakelijk verzorgd door drie maatschappijen. De Teso Bootdienst verzorgt de overtocht Den Helder- Texel, die wordt gekenmerkt door een laag tarief, een korte overtocht en een hoge vaarfrequentie. Daarentegen kennen Vlieland en Terschelling (Rederij Doeksen) juist een lange overtocht met een hoog tarief en een lage frequentie. Ameland en Schiermonnikoog (Wagenborg Passagiersdiensten) bevinden zich hier tussenin. Texel is wat duur en frequentie van de overtocht betreft dus het meest geschikte eiland voor dagrecreatie. Voor de overgang Harlingen-Terschelling bestaat sinds 2008 overigens concurrentie van Rederij EVT. Overtochten tussen eilanden onderling zijn er voor Texel-Vlieland en Vlieland-Terschelling. Schiermonnikoog is niet alleen vanaf Lauwersoog bereikbaar, maar sinds 2007 ook vanaf Esonstad (Oostmahorn).

¹⁶ De categorie recreatiewoningen bestaat uit verhuurwoningen en tweede woningen. Voor de eilanden geeft Tourdata Noord alleen cijfers voor verhuurwoningen.

¹⁷ Stichting Recreatie, (2003), "Recreatie in, op en rond de Waddenzee".

De aansluiting van de veerboten op het openbaar vervoer is aan het vasteland en zeker op de eilanden -waar bussen wachten op aankomst- goed te noemen. De aankomsttijden zijn echter deels afhankelijk van weer en getij. Op Texel levert dit geen problemen op. Op de Friese eilanden soms wel.

Conclusie

De Waddeneilanden zijn een zeer populaire vakantiebestemming, vooral in de zomerperiode. Het merendeel van de bezoeken bestaat uit lange vakanties. De gemiddelde bestedingen per persoon per vakantie in het Waddengebied zijn vrij hoog in vergelijking met andere bestemmingen in Nederland. Dit houdt mede verband met de relatief grote reisafstand en dus hoge reiskosten. De meeste toeristen verblijven op een camping, maar op sommige eilanden scoren ook huisjes (Schiermonnikoog) en hotels en pensions (Vlieland) relatief hoog. Factoren die korte vakanties en dagbezoek remmen, zijn de vaarfrequentie, reistijd en reiskosten. Voor Texel geldt dat het minst. Dit is een van de redenen voor de relatief grote populariteit van dit eiland ten opzichte van de andere eilanden, met name als het gaat om dagrecreatie.

De groei in het aantal vakanties in het Waddengebied loopt parallel met de landelijke groei. Gezien het feit dat de verblijfsaccommodatie op de Waddeneilanden min of meer stabiel is en er dus weinig groeimogelijkheden zijn in het drukke hoogseizoen, komt het niet als een verrassing dat die groei in het Waddengebied vooral bestaat uit korte vakanties buiten het hoogseizoen. Bezoekerscentra scoren goed wat betreft bezoekersaantallen. Behalve Oerol en het Roggefeest zijn er geen evenementen die op grote schaal publiek trekken. Aansluiting van de veerdiensten op het openbaar vervoer is in de regel prima, met name op de eilanden.

2.4.3 R&T in het kustgebied

R&T kustgebied zwak ten opzichte van eilanden

De economische betekenis van recreatie en toerisme (R&T) in het kustgebied is zwakker dan die van de Waddeneilanden. Dit blijkt al uit de werkgelegenheid (zie paragraaf 2.2). In deze paragraaf komen andere eigenschappen van recreatie en toerisme (R&T) op de vastelandskust aan bod. Deze hangen, direct of indirect, samen met diezelfde economische betekenis. Een belangrijke eigenschap van R&T die in het kustgebied vrijwel afwezig is hangt samen met de identiteit van het gebied (zie ook paragraaf 3.4). In de eerste plaats ontbreekt het aan toeristische kwaliteiten als strand, duinen, eilandgevoel, goede voorzieningen. In de tweede plaats heeft het gebied een minder positief imago als toeristisch-recreatief interessant gebied. Ten derde is de economische structuur er dermate ijl dat er slechts beperkt sprake is van samenwerking tussen (R&T-)bedrijven. De kust onderscheidt zich verder van de eilanden door gemiddeld kortere vakanties.

Overigens groeit de werkgelegenheid in de vrijetijdssector van het kustgebied bijna net zo snel als op de eilanden (figuur 6e). Het aantal banen in die sector is in sommige kustgemeenten laag (figuur 5), waardoor er met een kleine groei in het aantal banen al snel een hoog groeipercentage kan ontstaan.

Accommodatieaanbod beperkt, maar in de lift

In vergelijking met de Waddeneilanden ligt het aanbod van verblijfsaccommodatie in de kustgemeenten aan het vasteland veel lager. Dit blijkt uit gegevens voor Fryslân en Groningen die Tourdata Noord (2007) beschikbaar heeft gesteld.¹⁸ Tabel 4 geeft voor 2006 de verdeling van de aantallen bedrijven per accommodatietype voor het Friese en Groningse kustgebied en de Friese Waddeneilanden.

Hieruit blijkt dat kustgemeenten zich vooral onderscheiden van de eilanden door de aanwezigheid van relatief veel accommodaties voor logies en ontbijt ('bed & breakfast'). Hotels en campings zijn er in vrijwel gelijke mate aan de kust en op de eilanden. Bij recreatiewoningen en groepsaccommodaties scoren de kustgemeenten beduidend lager dan de eilanden.

Toch moet hier de conclusie zijn dat in relatie tot het inwonertal van de kustgemeenten of in relatie tot hun totale oppervlakte, de bedrijvigheid in R&T er veel minder intensief is dan op de Waddeneilanden.

¹⁸ "Toerisme in cijfers 2007 - Groningse kustgemeenten, Friese kustgemeenten en de Friese Waddeneilanden"; Instituut Service Management, gebaseerd op cijfers van Tourdata Noord (2007). Cijfers voor de Kop van Noord-Holland niet ter beschikking.

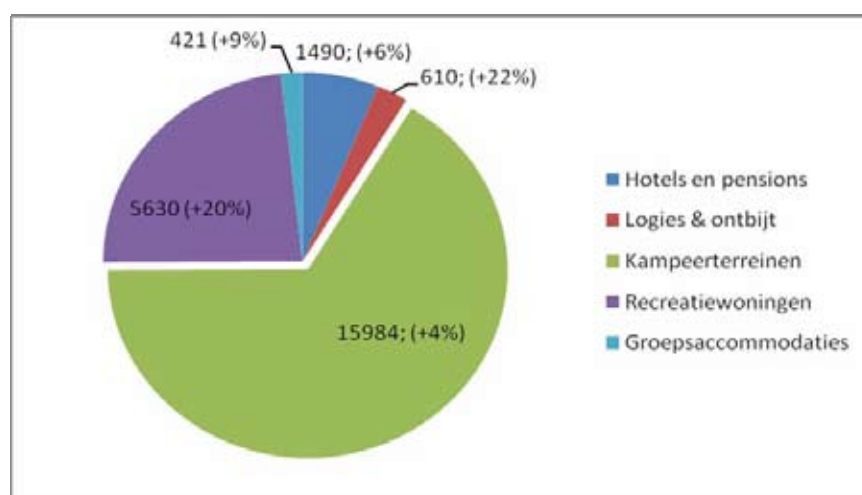
tabel 4: Aantal bedrijven per accommodatietype naar regio, 2006

Accommodatie	Gronings kustgebied	Fries kustgebied	Friese eilanden	Totaal
Hotels en pensions	22	36	63	121
Logies & ontbijt	34	69	-	103
Kampeerterreinen	27	39	58	124
Verhuurbedrijven van recreatiewoningen	6	15	71	92
Groepsaccommodaties	9	15	93	117

Bron: Toerdata Noord (2007)

Figuur 10 laat de beddenscapaciteit per accommodatietype in het kustgebied zien en de groei daarin. Het aanbod van accommodaties in de kustgemeenten ligt lager dan op de eilanden, zeker gemeten naar beddenscapaciteit (vergelijk met tabel 2). Zo is bijvoorbeeld het aantal standplaatsen op de eilanden met 470 gemiddeld per camping twee maal zo groot als in het kustgebied met gemiddeld 240 per camping.¹⁹ Het verblijfsaanbod aan de kust is tussen 2002-2006 gegroeid voor elk van de vijf accommodatietypes (zie figuur 10). Vooral bij de recreatiewoningen en logies & ontbijt is dit het geval. De twee grootste categorieën blijven kampeerterreinen en recreatiewoningen.

figuur 10: Beddenscapaciteit Fries-Groningse Waddenkust 2006 (groei 2002-2006)

Bron: Tourdata Noord

Deze gegevens kunnen ook worden uitgesplitst naar de Friese en Groningse gemeenten aan de vastelandskust. De Marne en Wûnseradiel hebben de grootste beddenscapaciteit (de havencapaciteit niet meegerekend). Het gaat hierbij vooral om kampeerterreinen en recreatiewoningen. Het aanbod van deze accommodaties is in die gemeenten ook sterk gegroeid tussen 2002-2006. Ook de campingcapaciteit in de gemeente Dongeradeel kende een vrij sterke groei in die periode. Dit zijn alle drie gemeenten waarin belangrijke watersport- en natuurgebieden liggen. Wûnseradiel is gelegen aan het IJsselmeer, De Marne en Dongeradeel aan het Lauwersmeer. De meeste hotelcapaciteit is aanwezig in de stedelijke gemeenten Harlingen en Delfzijl, waar Delfzijl de grootste capaciteitsgroei heeft doorgemaakt. Bovenstaande is samengevat in tabel 5.

¹⁹ Dit blijkt uit gegevens uit tabel 2 (campingplaatsen op de eilanden), tabel 4 (aantal campingbedrijven op eilanden en aan de vastelandskust) en figuur 10 (campingplaatsen aan de vastelandskust).

tabel 5: Doorsteek beddenscapaciteit naar gemeente, 2006 (t.o.v. 2002)

Accommodatie	Meeste capaciteit	Grootste stijgers
Hotels en pensions	Delfzijl, Harlingen	Delfzijl
Logies & ontbijt	Wûnseradiel, Dongeradeel	Wûnseradiel
Kampeerterrinen	De Marne, Wûnseradiel	Dongeradeel, De Marne
Recreatiewoningen	De Marne, Wûnseradiel	Wûnseradiel
Groepsaccommodaties	De Marne	-

Bron: op basis van gegevens uit Toerdata Noord

Groei aantal overnachtingen

Niet alleen het aanbod in verblijfsaccommodatie is toegenomen, maar ook het aantal daadwerkelijke overnachtingen. Aan de Fries-Groningse vastelandskust groeide dit aantal met 11% van 1.561.600 in 2002 naar 1.738.100 in 2006. Dit is een sterkere groei dan op de Fries-Groningse Waddeneilanden waar het aantal overnachtingen in die periode met 3% daalde van 4.906.400 tot 4.740.800.

Toch blijft het aantal overnachtingen aan de vastelandskust nog altijd ver achter bij de eilanden (tabel 6).²⁰

tabel 6: Overnachtingen Waddengebied, 2006

Locatie	Aantal overnachtingen
Texel	3.965.609
Friese eilanden	4.740.800
Friese kustgemeenten	1.106.000
Groningse kustgemeenten	632.000
Noord-Hollandse kustgemeenten	-

Bron: Recreatie in, op en rond de Waddenzee (2003)

Evenementen²¹

Het bezoekersaantal bij evenementen in het kustgebied ligt veel hoger dan op de eilanden. Dit wordt zichtbaar aan de hand van de bezoekersaantallen in de Groningse en Friese kustgemeenten over 2006. Het totaal van 572.500 bezoekers ligt ver boven het aantal van 85.600 op de eilanden. Het evenementenbezoek ligt vooral hoog in de kuststeden, zoals tabel 7 laat zien.

tabel 7: Top 5 evenementen Waddenkustgemeenten, 2006

	Naam evenement	Plaats	Gemeente	Aantal bezoekers
1.	Nationale Vlootdagen	Den Helder	Den Helder	200.000
2.	Harlinger Visserijdagen	Harlingen	Harlingen	150.000
3.	Pinksterfeesten Delfzijl	Delfzijl	Delfzijl	130.000
4.	Pinksterfeesten Zoutkamp	Zoutkamp	De Marne	40.000
5.	Harlingen-Terschelling race	Harlingen	Harlingen	40.000

Kenmerkend voor deze evenementen is dat ze alle zijn op het water in het algemeen en op de recreatie in en rond Waddenzeehavens in het bijzonder. De focus op de Waddenzee is des te meer van toepassing op twee vermeldenswaardige evenementen aan de vastelandskust van de Waddenzee:

²⁰ Zie "Recreatie in, op en rond de Waddenzee (2003)", Stichting Recreatie – Kennis- en innovatiecentrum

²¹ "Factsheet overnachtingen en bezoekersaantallen musea, attracties en evenementen in Noord-Holland 2006"; Toerisme Noord-Holland (2007); "Toerisme in cijfers 2007 – Groningse kustgemeenten, Friese kustgemeenten en de Friese Waddeneilanden"; Instituut Service Management, gebaseerd op cijfers van Toerdata Noord (2007). N.B.: De totaalcijfers van evenementenbezoek in Fryslân en Groningen zijn louter indicatief; ze zijn gemankeerd bij ontbreken van gegevens voor een aantal gemeenten. Daarnaast kan het zijn dat de top 5 evenementen zoals getoond in tabel 7 niet geheel correct is, als gevolg van beperkte voorradigheid aan gegevens voor Noord-Holland.

Delfsail in Delfzijl en de Tall Ships' Race in Den Helder.²² Delfsail is in 1991 voor het eerst georganiseerd; het trok destijds 350.000 bezoekers. Het tweede jaar dat het evenement plaatsvond (2003) werd het bezoekerstal bijna verdubbeld, namelijk tot maar liefst 650.000. In 2009 zal het evenement voor de derde maal plaatsvinden. De Tall Ships' Race is een jaarlijks terugkerend internationaal evenement dat in 2008 Den Helder als finishplaats had. Het bezoekersaantal lag op 350.000. Delfsail droeg er aan bij dat het bezoekerstal voor evenementen in 2003 ver uitsteeg boven de andere jaren tussen 2002 en 2006. Over het algemeen geven de data geen blijk van een opwaartse trend van het aantal evenementenbezoekers over genoemde periode.

*Dagattracties*²³

De Friese en Groningse kustgemeenten kennen over 2006 samen bijna 1,1 miljoen bezoekers van dagattracties. Dit aantal is redelijk gelijk verdeeld over beide provincies; Fryslân kent iets meer bezoekers, namelijk 566.300 ten opzichte van 531.700. De groei is echter –gemeten vanaf 2002– wel sterker aan de Friese dan aan de Groningse kust, te weten 39% ten opzichte van 6%. In vergelijking met de dagattracties op de eilanden (tabel 3), is zowel het aantal bezoekers (in 2006) als de groei (2002-2006) voor de vastelandskust hoger geweest. Tabel 8 laat de top 10 dagattracties zien voor het kustgebied in 2006, andermaal met uitsluiting van de Kop van Noord-Holland.

tabel 8: Top 10 attracties Friese en Groningse Waddengemeenten, 2006

	Naam attractie	Plaats	Gemeente	Bezoekersaantal
1.	Fontana Nieuweschans	Nieuweschans	Reiderland	204.000
2.	Tolhuisbad	Dokkum	Dongeradeel	167.269
3.	Zeehondencrèche	Pieterburen	De Marne	160.000
4.	Subtropisch zwembad Bloemketerp	Franeker	Franekeradeel	74.000
5.	De Bildtse Slag	St. Annaparochie	Het Bildt	67.000
6.	De Theefabriek	Houwerzijl	De Marne	50.000
7.	Openluchtzwembad De Sawn Stjerren	Hallum	Ferwerderadeel	45.659
8.	Eise Eisinga Planetarium	Franeker	Franekeradeel	38.363
9.	Koninklijke Tichelaar	Makkum	Wûnseradiel	33.500
10.	Landgoed Verhildersum	Leens	De Marne	19.000

Bron: Tourdata Noord

Meest bezochte dagattractie is het kuuroord Fontana Bad Nieuweschans in Reiderland. Merk op dat het bij zwembaden weliswaar om grote bezoekersaantallen gaat, maar dat zij veel meer een lokaal (of regionaal) verzorgende functie hebben, dan dat zij bezoekers van buiten de regio trekken. Er zijn dus maar relatief weinig attracties met een meer stuwende (d.i. bovenregionale) functie. De grootste zijn Fontana Bad Nieuweschans en de zeehondencrèche in Pieterburen. Dit plaatst de hoge bezoekersaantallen dagattracties in het juiste perspectief.

Infrastructuur kustgebied kent slechte verbindingen

De bereikbaarheid van het Waddengebied voor de recreant en toerist is beperkt. Dat heeft niet alleen te maken met de frequentie, duur en kosten van veerdiensten. Ook verbindingen van de vastelandskust met de rest van het land zijn beperkt: zowel spoorverbindingen als autosnelwegen lopen zelden door tot de kust. Bovendien zijn ook de verbindingen *binnen* het kustgebied onderling matig, zeker als het gaat om openbaar vervoer. De rijfrequentie van bussen ligt laag en de aansluitingen zijn slecht. Dit heeft alles te maken met de perifere ligging van het gebied en de lage bevolkingsdichtheid. Ook de informatievoorziening en bewegwijzering in het kustgebied is soms ondermaats, vooral op toeristisch-recreatief vlak (zoals de bewegwijzering naar interessante locaties).

De parkeermogelijkheden zijn daarentegen over het algemeen goed. Slechts op piekmomenten kan her en der een capaciteitstekort optreden. Tijdelijke parkeervoorzieningen op grotere afstand gecombineerd met pendelbussen biedt echter een adequate oplossing. In Den Helder is de

²² Beide zijn niet georganiseerd in 2006 en ontbreken daarom in tabel 7.

²³ "Factsheet overnachtingen en bezoekersaantallen musea, attracties en evenementen in Noord-Holland 2006"; Toerisme Noord-Holland (2007); "Toerisme in cijfers 2007 – Groningse kustgemeenten, Friese kustgemeenten en de Friese Waddeneilanden"; Instituut Service Management, gebaseerd op cijfers van Tourdata Noord (2007).

parkeerruimte krap, maar zijn de veertarieven voor auto's relatief laag, zodat het al snel loont om de auto mee te nemen.

Geen sterk cluster van bedrijvigheid aan kust

In de regionaal economische wetenschap spreekt men van een sterk cluster van bedrijven als binnen een gebied een combinatie van bedrijven elkaars productie aanjagen, door samenwerking, uitwisseling van ideeën en kennis, kostenbesparing, innovatie e.d. Het gebied waarin zij zich bevinden profiteert van zo'n cluster door een toename in welvaart. Schoolvoorbeeld van zo'n cluster is Silicon Valley in Californië waar in de jaren '90 de grote ICT-bedrijven waren gevestigd.

Door het grote aandeel werkgelegenheid in R&T op de eilanden (figuur 3) kunnen bedrijven in R&T profiteren van positieve externe effecten van elkaars nabijheid. Op de eilanden kan R&T als cluster worden aangemerkt. Aan de vastelandskust is daarvan echter veel minder sprake.

Het ruimtelijk bijeenbrengen van voorzieningen kan de aantrekkelijkheid van locaties voor bezoekers vergroten. Een bezoeker gaat misschien niet voor één bezienswaardigheid of activiteit ergens naartoe, terwijl hij of zij dit wel zou doen als meer voorzieningen rondom één locatie gesitueerd zijn. Een dergelijke concentratie kan ook de innovativiteit en concurrentiekracht van die bedrijven versterken.

Samenwerking die clustervorming aan de vastelandskust met zich mee kan brengen is bijvoorbeeld het aanbieden van totaalpakketten, zoals verblijf, activiteiten en vervoer in één, of van speciale Wadarrangementen, zoals verblijf in Delfzijl gevolgd door verblijf op Schiermonnikoog inclusief transport, huur fietsen, enz.

Box 3: Esonstad en omgeving: een case voor succesvolle samenwerking

Esonstad succesvol in lijn met Duits kusttoerisme

Sinds 2006 ligt in de gemeente Dongeradeel een grootschalig recreatiepark ten westen van het Lauwersmeer, genaamd Esonstad. Het park – met onder meer een bootverbinding met Schiermonnikoog - trekt veel verblijfstoeristen. Dit heeft een effect op de hele regio, omdat de recreatieve voorzieningen en activiteiten langs de Fries-Groningse Waddenkust daarvan profiteren (zie tabel 8).

Het succes van Esonstad heeft mede te maken met de grote aantrekkingskracht die het heeft op het Duitse kusttoerisme (zie hoofdstuk 4): een grootschalig recreatiepark in een schone en rustige omgeving nabij zee.

Samenwerking tussen beleidsmakers, Esonstad en (ondernemers in R&T op) omliggende locaties kan een belangrijke succesfactor worden in de vorming van een R&T-cluster aan de vastelandskust.

Conclusie

Recreatie en toerisme in het kustgebied is veel minder sterk ontwikkeld dan op de eilanden. Dit neemt niet weg dat de sector op tal van fronten in de lift zit: vrijetijdswerkgelegenheid, aanbod van accommodatie en bezoekersaantallen (zowel van verblijfs- als dagrecreatie). Met name evenementen in de kuststeden hebben zeer hoge bezoekersaantallen. De verbindingen in het kustgebied zelf en die met het achterland zijn echter matig. Een ander aandachtspunt vormt de gebrekkige samenwerking en clustervorming in R&T.

2.4.4 R&T op de Waddenzee

Introductie

Tot nu toe is de aandacht reeds uitgegaan naar recreatie en toerisme op het vasteland. Deze paragraaf gaat over recreatie op de Waddenzee zelf. Hierin komt niet alleen vaarrecreatie aan bod, maar ook wandlopen en de rol van de havens voor recreatie op de Waddenzee.

Verdubbeling scheepvaartbewegingen in 25 jaar

Het aantal scheepvaartbewegingen van recreatieschepen op de Waddenzee is in 25 jaar bijna verdubbeld. In 1982 stond dit aantal op 69.000 en in 2006 op 126.000, zo is uit sluitstellingen gebleken

zie tabel 9).²⁴ De toename is vooral gericht op de westelijke Waddenzee en betreft met name de geulgebonden vaart.²⁵

tabel 9: Sluistellingen per boottype

Boortype	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Zeiljachten	67.981	66.734	77.308	77.357	86.457	87.251	87.289
Motorjachten	13.001	13.164	15.015	15.419	14.879	14.928	16.200
Chartervaartuigen	12.149	11.919	12.383	10.537	12.533	11.953	12.639
Sportvisvaartuigen	1.351	1.400	1.719	1.588	1.704	2.315	2.697
Overige vaartuigen	6.190	6.341	6.007	7.856	7.172	6.804	7.177
Totaal vaartuigen	100.672	99.558	112.432	112.757	122.745	123.251	126.002

Bron: Stuurgroep Waddenprovincies

Sterke interactie met IJsselmeer

De grootste groei in scheepsbewegingen vindt plaats bij Den Oever, waar vanaf het IJsselmeer de Waddenzee opgevaren wordt en –meer nog- andersom. De meeste passagebewegingen bij Den Oever hebben Texel/Oudeschild als bestemming dan wel herkomst. Vanuit de andere sluis in de Afsluitdijk bij Kornwerderzand varen schepen in gelijke mate vanuit het IJsselmeer naar Oudeschild/Texel, Harlingen en Terschelling/Vlieland (en vice versa). Ook in Lauwersoog is het aantal schepen dat de Waddenzee opvaart, toegenomen. De helft van hen gaat via de vaargeul door naar de Noordzee.²⁶

Verskillende soorten vaarrecreanten

De geulgebonden vaart, die veelal bestaat uit diep stekende schepen, beslaat 80% van de totale groep vaarrecreanten. Deze groep bevaart de drukke noord-zuidgeulen tussen eilanden en kust binnen de boeien. Bestemming is het vasteland, één van de eilanden of de Noordzee. Een andere groep, platbodems en kanovaarders, vaart meer oost-west, soms buiten de boeien om daar aan meer ongerepte natuurbeleving te doen. Een derde hoofdcategorie vormt de chartervaart; schepen die op commerciële basis recreanten inschepen, bijvoorbeeld middels een Wadarrangement.

Sportvisserij sterk teruggelopen

Uit tabel 9 blijkt weliswaar dat het aantal sluispassages van sportvisvaartuigen is toegenomen over de periode 2000-2007, maar de sportvisserij als activiteit is sterk teruggelopen. Dit heeft te maken met de afgenomen visstand en in het opheffen van het verbod op vissen op binnenwateren in het voorjaar (1985). Dit laatste vormt een substituuut voor sportvisserij op het Wad. In reactie daarop heeft de sportvisserijsector zijn activiteiten verbreed, met activiteiten als recreatieve garnalenvisserijen, educatieve rondvaarten en zeehondentochten. Het sportvissegment laat de laatste jaren echter tekenen van herstel zien.²⁷

Geulvaart op peil

Het geulenstelsel is bij elk eiland verschillend. De Waddenzee is voortdurend in beweging en de geulen veranderen steeds van plaats. Er ontstaan nieuwe drempels en ondiepten. Hoewel de veerdiensten

²⁴ "Beleven en Bewaren – de Wadden zijn het waard!, Alles over het Convenant Vaarrecreatie Waddenzee", Provincie Fryslân, Regionaal College Waddegebied; 2008.

²⁵ De westelijke Waddenzee dient hierbij aangemerkt te worden als het water ten westen van een denkbeeldige lijn tussen Midland op Terschelling en Zwarte Haan op het vasteland. De Waddenzee is hier dieper en groter. Het water ten oosten hiervan bestaat met uitzondering van Eemsmond veelal uit slikkige platen. Het bevat het grootste deel van de voor menselijke activiteit gesloten natuurgebieden, zoals Rottumerplaat en Rottumeroog.

²⁶ "Onderzoek vaargedrag IJsselmeergebied & Waddenzee", Waterrecreatieadvies; 2003.

²⁷ Bron: "Kerend tij – Sportvisserij in het Waddegebied"; Sportvisserij Nederland (2008).

soms hinder ondervinden bij laag water en oostelijke wind, wordt er over het algemeen tijdig op de knelpunten gebaggerd. Tevens is de betonning voldoende, hoewel veel scheepsnavigatie tegenwoordig per satelliet gaat.

Wadlopen stabiel en ver onder maximumgrens

Tabel 10 laat zien dat het aantal wadlopers weliswaar van jaar tot jaar fluctueert, maar dat er de afgelopen jaren een redelijk constante stroom reguliere lopers is van tussen de 20.000 en 30.000. In paragraaf 2.3 staat dat het maximum aantal wadlopers op grond van het Wadloopconvenant 2008-2013 op jaarbasis 50.500 bedraagt. Het feitelijke aantal over de periode voor 2007 staat op slechts 25.000, verdeeld over zeven wadlooporganisaties.

tabel 10: Aantallen wadlopers en deelnemers aan andere tochten

jaar	Regulier wadlopen	Natuureducatieve tochten
2001	27.671	46.230
2002	30.253	35.963
2003	29.489	50.851
2004	26.182	51.524
2005	21.088	-
2006	22.458	53.847
2007	24.964	44.033

Bron: www.waddenzee.nl

Behalve het reguliere wadlopen bestaat er ook een behoorlijke groep bezoekers die meegaat met natuureducatieve tochten op het wad. Tabel 10 laat zien dat ook deze groep jaar op jaar fluctuaties kent van tussen de 35.000 en 55.000 deelnemers.

Gelegen in het ondiepe, slikkige oost-Wad vormt Ameland de belangrijkste wadloopbestemming. Andere bestemmingen binnen de Waddenzee zelf en Schiermonnikoog verliezen aan populariteit, omdat ze volgens een van de geïnterviewde gidsen "*bestemd zijn voor avonturiers en te moeilijk zijn voor het brede publiek*".

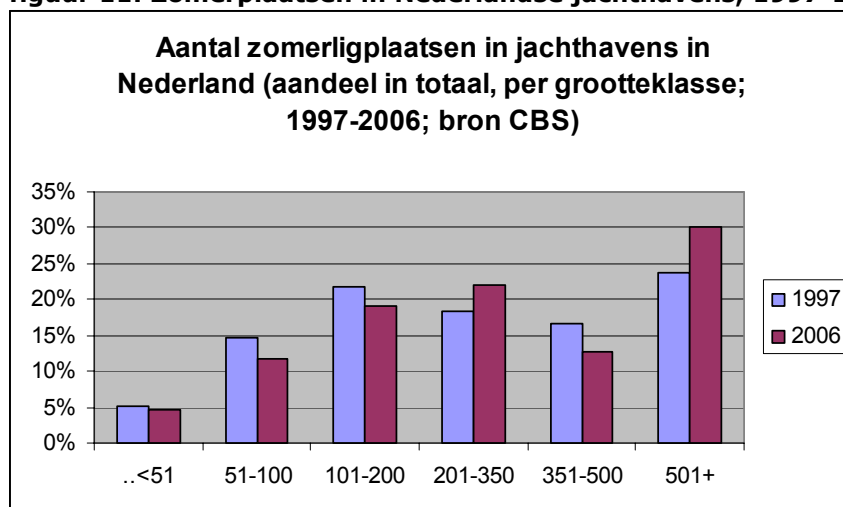
Waddenhavens

De havens in het Waddegebied vervullen een belangrijke rol als het gaat om recreatie en toerisme. Ze bieden ligplaatsen voor recreatie- en chartervaartuigen (de 'bruine vloot'). Voor de toerist fungeren ze tevens als transferium en terminal en aan de vaste wal als parkeerplaats. Behalve de directe inkomsten brengt dit ook inkomsten met zich mee voor aan de haven verwante activiteiten en andere (horeca-)ondernemers aan het vasteland.

Den Helder en Delfzijl zijn de grootste havens, zeker ook in sociaal-economisch opzicht, gevolgd door Harlingen en Lauwersoog. In recreatief-toeristisch opzicht vormt Harlingen als kustplaats de voornaamste haven, bijvoorbeeld als thuisbasis voor de bruine vloot (ca. 80 schepen). Deze kuststeden laten zich kenmerken door een sterk nautisch-maritiem karakter, onderdeel van de Waddenidentiteit rond de Waddenkustplaatsen (zie hoofdstuk 3).

Ook de jachthavens op de eilanden zijn populaire bestemmingen, zeker vanaf het IJsselmeer. Met name de havens op de eilanden in de westelijke Waddenzee, Texel, Vlieland, Terschelling zijn op piekdagen soms volledig bezet. In bijlage 1 van Het Convenant Vaarrecreatie Waddenzee wordt gezegd dat er "*in het hoogseizoen te weinig plaatsen zijn voor jachten en charterschepen. Dan blijft de kwaliteit van het verblijf achter bij het niveau dat een vaarrecreant vandaag de dag verwacht. Bovendien kunnen overvolle havens leiden tot incidenten en ongelukken*" (p. 13). Ook is het zo dat veel schepen zich laten droogvallen buiten de havens wanneer de havens vol zitten, wat leidt tot onveiligheid en milieuverstoring. Landelijk is er een stijgende trend in ligplaatsen in grotere havens (zie figuur 11).

figuur 11: Zomerplaatsen in Nederlandse jachthavens, 1997-2006

Bron: CBS

Drukte jachthavens leidt tot problemen

In het hoogseizoen voldoet het aanbod aan ligplaatsen in de (jacht-)havens niet altijd aan de vraag van jachten en charterschepen. Dit brengt een aantal knelpunten met zich mee. Ten eerste kunnen overvolle havens tot ongelukken leiden. Ten tweede leidt het tot buitengaats ankeren (of droogvallen). Een derde van de schippers die een haven niet binnen kunnen doet dit. Meer dan de helft vaart door of terug bij een volle haven, hetgeen extra vaarbewegingen oplevert wat een extra belasting vormt voor het milieu.²⁸ Een meer algemene klacht is dat de kwaliteit van veel voorzieningen van ligplaatsen niet voldoet aan de vraag van de moderne vaarrecreant.

De havens kennen geen signaleringssysteem, bijvoorbeeld via teletekst of internet, dat aangeeft of ze vol zitten. In het kader van het Convenant Vaarrecreatie Waddenzee wordt bekeken of een dergelijk signaleringssysteem kan worden ontwikkeld.

Wensen uitbreiding opvangcapaciteit²⁹

Op de eilanden bestaat de wens om de opvangcapaciteit voor passanten uit te breiden (zie tabel 11). Havens aan de vastelandskust hebben soortgelijke wensen. Lauwersoog en Den Oever zetten in op een toename van respectievelijk 70 en 150 ligplaatsen. In Den Helder ziet men graag dat een gedeelte van het Marinebassin van de Oude Rijkswerf Willemsoord ingericht wordt voor de opvang van 150-250 recreatievaartuigen.

tabel 11: Passantenplaatsen 2006 en 2010

	Texel	Vlieland	Terschelling	Ameland	Schiermonnikoog	Totaal
Passantenplaatsen 2006	250	243	350	110	108	1.061
Gewenst 2010	350	350	450	180	200	1.530

Bron: Convenant Vaarrecreatie Waddenzee

Gebruiker jachthaven op leeftijd

Om tot een beeld te komen van jachthavengebruikers kan de gebruiker van de jachthaven op Terschelling als maatgevend worden beschouwd.³⁰ Kenmerkend voor de bezoekers aan de jachthaven van Terschelling is dat ze voornamelijk met twee personen komen, meestal ouder zijn dan 55 jaar en hoger opgeleid. De bezoeker is hoofdzakelijk (voor 80%) afkomstig uit eigen land, vooral uit Noord-

²⁸ "Beleven en Bewaren – de Wadden zijn het waard!, Alles over het Convenant Vaarrecreatie Waddenzee", Provincie Fryslân, Regionaal College Waddengebied; 2008.

²⁹ Geënt op "Convenant Vaarrecreatie Waddenzee"; Provincie Fryslân, Regionaal College Waddengebied (2007)

³⁰ "Havenonderzoek gemeente Terschelling"; Vandertuuk BV; 2005.

Holland en Fryslân waar vaak ook de thuishaven is. Buitenlandse bezoekers zijn merendeels uit Duitsland afkomstig. Het gemiddelde verblijf in de jachthaven duurt 6 nachten en krijgt een hoge waardering. De bezoekers geven gemiddeld zo'n 40 euro per persoon per dag uit.

Conclusie

De vaarrecreatie heeft de afgelopen decennia een enorme vlucht genomen. Dit heeft ook een toegenomen vraag naar ligplaatscapaciteit met zich meegebracht. Het aanbod van ligplaatsen in de havens van het Waddengebied is zeker in het hoogseizoen niet altijd toereikend. Eiland- en kustgemeenten achten uitbreiding wenselijk, ook vanuit veiligheidsoverwegingen en milieuperspectief en zijn hier reeds mee bezig (geweest). Het beeld van de (groeïende groep) oudere, bemiddelde jachthavengebruikers versterkt deze roep.

De reguliere vaargeulen op de Waddenzee worden goed onderhouden. De meeste vaarbewegingen over het Wad lopen in noord-zuid richting, met als bestemming de eilanden, vastelandskust of de Noordzee. Een minderheid van platbeboomde vaartuigen kiest voor de oost-west route.

Het wadlopen –hetzij regulier, hetzij in natuureducatief groepsverband- kent een stabiel aantal, en blijft ver beneden het wegens natuurbelasting gestelde maximum.

2.4.5 Bezoekersmotieven

Introductie

Waarom komt de bezoeker eigenlijk naar het Waddengebied? Een korte schets van de bezoekersmotieven van de Waddentoerist laat zien dat de aantrekkingskracht met name zit in de gebiedseigen fysieke kenmerken.

Eilandgasten komen voor rust, natuur en kust

Nederlanders hebben een positief beeld van de Waddeneilanden. Ze beschouwen het als een van de populairste Nederlandse vakantiebestemmingen. Tabel 12 geeft de meest en minst aansprekende eigenschappen van de Waddeneilanden uit een enquête van de Waddenfederatie in 2008. Bijzonder aansprekend vindt men de rust, natuur en de aanwezigheid van kust/strand/duinen. Minder aansprekend vindt men dat er te weinig te beleven is/te weinig activiteiten zijn en de afhankelijkheid van de veerdiensten.

Een typisch pluspunt voor de eilanden is het eilandgevoel. Een minpunt is echter de afhankelijkheid van veerdiensten. Beide zijn echter onlosmakelijk met elkaar verbonden en het is lastig beide met elkaar in overeenstemming te brengen. Mogelijk zou een hogere vaarfrequentie of snellere schepen dit kunnen ondervangen. De meest aansprekende eigenschappen, te weten rust, natuur en kust/strand/duinen worden nader besproken in paragraaf 3.4, waar de Waddenidentiteit aan de orde komt.

tabel 12: Wel/niet aansprekende eigenschappen Waddeneilanden

<i>Bijzonder aansprekende eigenschappen:</i>	
• rust	43%
• veel natuur, mooie natuur	39%
• veel kust, strand, duinen	34%
• eilandgevoel, is een eiland	15%
• ruimte	12%
<i>Minder/niet aansprekende eigenschappen:</i>	
• te weinig te beleven, te weinig activiteiten	18%
• afhankelijk boot/veerdiensten	15%
• ver weg, lange reistijd	10%
• te toeristisch, te druk	10%
(n (aantal) =	1.038) ³¹

Bron: Waddenfederatie

³¹ "Imago Onderzoek Waddeneilanden"; Waddenfederatie; 2008

Vaarrecreanten genieten van natuur en ruimte

Men gaat vooral de Waddenzee op om van de natuur te genieten, de eilanden te bezoeken of om droog te vallen. De beleving en het genieten van de open ruimte spelen een zeer belangrijke rol.³²

Duitse toeristen komen voor de kust en het water

Duitse toeristen komen vooral naar Nederland voor de (eiland)kust en het water. De Nederlandse kust is interessant als korte vakantie voor tussendoor.³³

Conclusie

Bezoekersmotieven voor de Wadden zijn zeer sterk gerelateerd aan de fysieke omgeving. Voor de eilanden gaat het vooral om rust, natuur en strand en duinen. Voor varen op de Waddenzee geldt het genieten van de natuur, eilandbezoek of droogvallen, met als achterliggend motief de open ruimte.

2.5 Samenvatting

Introductie

Dit hoofdstuk beschrijft de stand van zaken met betrekking tot recreatie en toerisme (R&T) in het Waddengebied. Paragraaf 2.2 komt de economische betekenis van R&T in het gebied aan bod, in paragraaf 2.3 het beleid en paragraaf 2.4 gaat over de voornaamste kenmerken van R&T in het Waddengebied. Deze paragraaf vat de belangrijkste bevindingen samen. Dit gebeurt aan de hand van de door het hele stuk heen gehanteerde driedeling Waddeneilanden, Waddenzee, vastelandskust.

Waddeneilanden

De Waddeneilanden zijn een bijzonder populaire vakantiebestemming, in bloei gekomen sinds de jaren '50 van de vorige eeuw. Meer dan de helft van alle Nederlanders heeft weleens één van de eilanden bezocht, vaak tijdens een gezinsvakantie. Het voornaamste herkomstgebied van de bezoekers is Noord-Nederland, gevolgd door Oost-Nederland, de Randstad en Duitsland. Men komt het meest voor langere vakanties, hoewel de gemiddelde vakantielengte afneemt. Het herhalingsbezoek ligt hoog, zeker voor lange vakanties. Bezoekers komen met name voor rust, natuur en kust (strand, zee, duinen); fietsen is de populairste activiteit en men verblijft het meest op een camping, zeker in het hoogseizoen. De belangrijkste evenementen zijn het Roggefeest op Ameland en het Oerolfestival op Terschelling. De meest bezochte dagattracties zijn de bezoekerscentra met Ecomare op Texel als absolute uitschieter.

R&T vormt de primaire economische sector op de eilanden. Dit uit zich in het grote aandeel dat horeca en vrijetijdsbesteding inneemt in de werkgelegenheid. De eilanden kenmerken zich verder door een groot aanbod aan voorzieningen, activiteiten, natuurlijk en cultureel aantrekkelijke locaties, en bedden capaciteit. Het hoogseizoen zit redelijk aan de top van de R&T-capaciteit; veel meer bezoekers kunnen er niet bij. Buiten het hoogseizoen is er nog wel voldoende ruimte, met name doordeweeks en buiten de schoolvakanties. Wat betreft beleid balanceren de eilanden continu tussen natuur en ruimte enerzijds, en recreatie anderzijds. In de praktijk worden maatgevende criteria echter vaak niet bereikt, en is de gebruiker van het gebied zich ook goed bewust van het langetermijnbelang van identiteit en duurzaamheid.

Hoewel de Waddeneilanden vaak als één groep beschouwd worden, zijn er ook verschillen. Het gaat dan om verschillen in de reisafstand en de prijs per boot. Texel ligt dichtbij en de overtocht is goedkoop, wat dit eiland interessanter maakt voor dagbezoek. Terschelling en Vlieland liggen juist verder weg en de overtocht is duurder, wat deze eilanden meer geschikt maakt voor iets langere vakanties. Ameland en Schiermonnikoog liggen hier tussenin. Aansluitingen tussen veerdiensten en openbaar vervoer op de eilanden zijn zeer goed.

Waddenkust

De kuststrook langs de Waddenzee op de vaste wal kent bescheiden activiteiten in R&T, zeker in vergelijking met de eilanden. De vrijetijdswerkgelegenheid ligt evident lager dan op de eilanden, al helemaal als aandeel van de totale werkgelegenheid in het gebied. Wel neemt de

³² "Onderzoek vaargedrag IJsselmeergebied & Waddenzee"; Waterrecreatie Advies; 2003

³³ "Recreatie & Toerisme" (tijdschrift); blz. 30 e.v.; april 2008

vrijtijdswerkgelegenheid toe als aandeel van de totale werkgelegenheid in het gebied. Haar regionale rol wordt dus groter.

Het gebied is een baken van rust en ruimte, zeker ten opzichte van de Randstedelijke hectiek. Bezoekers komen relatief vaker uit de Randstad dan op de eilanden en minder uit Noord-Nederland, hoewel laatstgenoemde ook hier het voornaamste herkomstgebied is. Het herhalingsbezoek ligt lager dan op de eilanden, terwijl de vakanties over het algemeen korter duren.

Het kustgebied kent een sterk onderscheid tussen landelijk en stedelijk gebied, dat met name bestaat uit Den Helder, Harlingen en Delfzijl. De steden werken hard aan hun ontwikkeling, ook op toeristisch-recreatief vlak. Evenementen doen dienst als sterke publiekstrekkingen, zo trok Delfsail in Delfzijl in 2008 meer dan 600.000 bezoekers en de Tall Ships' Race in Den Helder 350.000. Van de dagattracties die vooral bezoekers van buiten de regio trekken zijn de zeehondencrèche in Pieterburen (De Marne) en kuuroord Fontana Bad Nieuweschans (Reiderland) het meest populair. Op het gebied van verblijfsrecreatief blijft het kustgebied qua bedden capaciteit behoorlijk achter bij de eilanden, zeker gemeten naar het ruimere inwonertal en de grotere oppervlakte. Campings en –in mindere mate– recreatiewoningen voorzien in de meeste capaciteit, voornamelijk in de gemeenten Wûnseradiel (bij het IJsselmeer) en De Marne (bij het Lauwersmeer). De meeste hotels zijn te vinden in de stedelijke kustgemeenten Harlingen en Delfzijl.

Plattelandsontwikkeling vormt een sterk beleidsmatig aandachtspunt in het landelijk gebied. Startend vanaf een heel laag niveau, maakt R&T in de kuststrook in de laatste jaren een bovengemiddelde groei door ten opzichte van andere sectoren. Dit geldt voor bezoekersaantallen, werkgelegenheid en voor de bestedingen binnen de sector R&T. Infrastructurele verbindingen in het kustgebied zijn matig door een beperkte frequentie en slechte aansluitingen van bussen en gebrek aan autosnelwegen en treinverbindingen. Aanvraag van de Werelderfgoedstatus biedt kansen voor het kustgebied.

Waddenzee

Het aantal recreatieve vaarbewegingen is de afgelopen 25 jaar verdubbeld tot 126.000 sluispassages per jaar. Een groot deel van de vaarrecreanten bevindt zich op zeilschepen. Er is een verschuiving zichtbaar naar luxere, grotere boten, welke voornamelijk door de grote vaargeulen in de westelijk Waddenzee varen, van haven tot haven of richting Noordzee. Een tweede categorie wordt gevormd door platbeboomde vaartuigen en andere minder diep stekende boten (kanovaarders), die vaker de rustige, maar kwetsbare oost-west route bevaren, waarbij ze zich regelmatig buiten de boeien begeven en/of droogvallen. Een derde categorie omvat de bijna 400 schepen van de chartervloot ('bruine vloot'), die groepen recreanten vervoeren. Ook deze vallen regelmatig droog.

Binnen de Waddenzee is er een sterk verschil tussen het ondiepe en slijkkige oostelijk deel en een groter, dieper en beter bevaarbaar westelijk deel. De Eemsmonding toont weer meer overeenkomsten met het westelijk deel. Modernere schepen varen voornamelijk in het westelijk Wad en op de Eemsmonding. Een stabiele recreatievorm, te weten wadlopen, vindt voornamelijk plaats in het oostelijk Wad. Beleid voor vaarrecreatie op de Waddenzee is vastgelegd in het Convenant Wadlopen 2008-2013 (2008) en het Convenant Vaarrecreatie Waddenzee (2007). In laatstgenoemde wordt de nadruk gelegd op voorlichting en educatie over het Wad, en niet zozeer op kwantitatieve maxima, zoals een maximum aantal ligplaatsen.

3 Toekomstige ontwikkelingen: een beoordelingskader

3.1 Economie, duurzaamheid en identiteit

In dit onderzoek staan de toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden van recreatie en toerisme in het Waddengebied centraal. Voor het beoordelen van de mogelijkheden zijn drie aspecten van belang:

1. De economische effecten van verschillende ontwikkelingen;
2. de duurzaamheid van verschillende ontwikkelingen;
3. De gevolgen van verschillende ontwikkelingen voor de identiteit van het Waddengebied.

3.2 Economische effecten

Bij het beoordelen van de economische effecten van toekomstige ontwikkelingen wordt een onderverdeling gemaakt in drie subperspectieven: het perspectief van de consument, het perspectief van de producent en het perspectief van de regionale economische ontwikkeling.

3.2.1 Consumentenperspectief

De vraag bij de beoordeling van toekomstige R&T-ontwikkelingen vanuit een *consumentenperspectief* is: welke ontwikkelingen bieden het meeste aan de consument? Hierbij is met name van belang in hoeverre R&T in het Waddengebied unieke kwaliteiten bieden in vergelijking met andere toeristische gebieden en recreatieactiviteiten. Op unieke en door de consument positief gewaardeerde kwaliteiten kan de sector economisch gezien 'bouwen'. Ze verschaffen een zogenaamd verdedigbaar concurrentievoordeel.³⁴ Dit concurrentievoordeel zit besloten in de identiteit van het gebied (zie paragraaf 3.4 voor meer over identiteit). Ook omgekeerd is waar. Zo is bijvoorbeeld Oerol, dat in eerste instantie als *unique selling point* van Terschelling gold, op langere termijn kleur gaan geven aan de Terschellingse identiteit.

Een consument komt echter doorgaans niet uitsluitend voor de *Unique Selling Points* (USP's). In de meeste gevallen moeten die unieke kwaliteiten worden gecombineerd met andere, meer reguliere eigenschappen die de meeste andere (concurrerende) recreatievoorzieningen ook hebben.

Vanuit het consumentenperspectief is tevens het prijsniveau van recreatief-toeristische voorzieningen van belang. Deze hangt sterk samen met het unieke karakter van de voorziening, de mate van concurrentie en de geboden kwaliteit. Met name de verhouding tussen prijs en kwaliteit vormt een belangrijk punt van afweging om een bezoek wel of niet af te leggen. De prijs-kwaliteitverhouding creëert daarmee de eigen doelgroep.

De consument is gebaat bij een goede bereikbaarheid van voorzieningen. Een goede bereikbaarheid bespaart de reiziger reistijd en -geld. Infrastructuur speelt hierbij een belangrijke rol. Behalve op de gebruikelijke wijze speelt bereikbaarheid ook een rol in de identiteit van de Waddeneilanden. Immers, de beperkte bereikbaarheid (namelijk slechts per boot) draagt bij aan het eilandgevoel.

De ruimtelijke schaal van het consumentenperspectief overstijgt de gemeentegrenzen in het Waddengebied. De recreanten en toeristen in het Waddengebied komen immers uit heel Nederland en in belangrijke mate uit het buitenland (Duitsland). De baten die de consumenten van R&T in het Waddengebied hebben, komen dus terecht in een veel groter gebied dan louter de 18 gemeenten die in hoofdstuk 1 zijn aangeduid als het Waddengebied.

3.2.2 Producentenperspectief

De beoordeling van toekomstige ontwikkelingen vanuit het *producentenperspectief* gaat over ondernemers in R&T die actief zijn in het gebied en om ondernemers die actief willen worden in het gebied. Het aantal ondernemers dat actief is binnen het gebied maar daarbuiten gevestigd is, is beperkt. Toch kunnen grote bedrijven of recreatieketens van buiten het gebied wel belangrijke stimulerende impulsen geven ondanks hun beperkte aantal. Denk hierbij bijvoorbeeld aan initiatieven van bungalowparken of grotere hotelketens.

Voor de ondernemers is van belang dat hun bedrijven groeimogelijkheden hebben en voldoende winst genereren voor continuïteit. Deze twee aspecten zullen de belangrijkste te beoordelen aspecten zijn

³⁴ Dit is een begrip uit de economische literatuur over concurrentie-analyse. Zie bijvoorbeeld M.E. Porter, *Competitive Strategy*, New York: The Free Press.

vanuit het producentenperspectief. De ruimtelijke schaal van dit perspectief kan zoals gezegd eveneens het gebied van de 18 Waddengemeenten overstijgen. Als echter het aantal ondernemers en ondernemingen als maatstaf geldt, dan valt het ruimtelijk perspectief grotendeels samen met het gebied van de Waddengemeenten.

3.2.3 Regionaal-economisch ontwikkelingsperspectief

Tenslotte is er het perspectief van de *regionaal-economische ontwikkeling*. Voor de verschillende gemeenten is het een belangrijk zorgpunt om een gezonde economische structuur te bieden:

- met genoeg werk en inkomenskansen voor de inwoners,
- waar voorzieningen t.b.v. inwoners en bezoekers in stand blijven, en
- waar bedrijven concurrerend genoeg zijn om conjuncturele schommelingen op te vangen.

Deze drie aspecten zijn de belangrijkste te beoordelen aspecten binnen dit perspectief.

Ook dit perspectief is overigens niet beperkt tot de grenzen van de Waddengemeenten: omdat de Waddengemeenten geen of weinig gemeenten met een centrumfunctie binnen hun grenzen hebben. D.w.z. plaatsen waar veel regionale functies geconcentreerd zijn zoals gespecialiseerde bedrijven met een groot verzorgingsgebied, maar ook meer publieke functies en voorzieningen als ziekenhuizen, hoge scholen en universiteiten, en openbaar bestuur. Deze steden liggen vrijwel allemaal buiten de grenzen van de Waddengemeenten. Met name de buiten het gebied gelegen steden Alkmaar, Amsterdam, Leeuwarden en Groningen zijn voor het Waddenkustgebied maar ook voor de eilanden belangrijke economische centra, waar het gebied qua bovenregionale voorzieningen van afhankelijk is. De mogelijkheid die inwoners van de Waddengemeenten geboden wordt om naar deze centra te pendelen voor hun werk kan een belangrijk onderdeel zijn van een gezonde economische structuur, net als de bereikbaarheid van de voorzieningen in deze plaatsen.

3.3 Duurzaamheid

Toetsing van toekomstige R&T-ontwikkelingen op duurzaamheid betekent in feite dat de economische langetermijnontwikkeling geen problemen mag geven met belangrijke natuurwaarden. Voor de eilanden en de Waddenzee draait het dan vooral om de bescherming of versterking van de nationaal belangrijke en zelfs wereldwijd tamelijk unieke natuurwaarden.

Voor de bescherming dan wel versterking van de natuurwaarden in het gebied bestaat veel beleid en regelgeving, zowel nationaal als internationaal. Hierbij zijn er belangrijke verschillen tussen de eilanden, de Waddenzee en de kust. Op de eilanden en de Waddenzee is veel beschermde natuur, aan de kust veel minder. Voor recreatief-toeristische ontwikkelingen is het belangrijkste te beoordelen aspect de mogelijke ruimtelijke druk die R&T-activiteiten (direct of op termijn) kunnen geven op nationaal en internationaal beschermde natuurwaarden.

3.4 Identiteit

Toetsing van R&T-ontwikkelingen aan de identiteit van het gebied betekent dat de mate waarin zij aansluiten bij de bestaande huidige identiteit van het gebied wordt nagegaan. Identiteit kent veel facetten, zoals de sociale identiteit of de cultuur onder de inwoners, de economische identiteit van het gebied, of de fysieke landschappelijke identiteit waaronder de openheid en duisternis.

In dit rapport wordt identiteit gedefinieerd als een combinatie van fysieke kenmerken en het karakter van de huidige recreatief-toeristische activiteiten. Bij de fysieke kenmerken gaat het dan om de huidige fysieke kwaliteiten: de natuurwaarden en de landschappelijke openheid. Maar ook het soort en de kwaliteit van accommodaties en bijvoorbeeld de culturele voorzieningen bepalen de identiteit van het gebied. De onderverdeling naar activiteiten die de huidige identiteit versterken dan wel veranderen, is met name vastgesteld op basis van de diepte-interviews met ondernemers uit de R&T-sector. Enige subjectiviteit daarin is daarmee onvermijdelijk. Hierna wordt de identiteit van de verschillende deelgebieden kort geschetst.

Eilanden

De eilanden hebben elk een onderscheidende identiteit in termen van natuurlijke omgeving, geschiedenis en cultuur. Zo is Texel het grootste eiland met het meest gevarieerde aanbod aan voorzieningen, kenmerkt Terschelling zich relatief sterk door cultuur ('Oerolbeleving') en staat Ameland het sterkst voor het eilandgevoel. Van de autoluwe eilanden laat Vlieland zich het sterkst identificeren door rust en design, terwijl Schiermonnikoog dit het meest doet door natuur.³⁵

Daartegenover staat dat de eilanden wel degelijk overlapping kennen wat betreft diverse aspecten. Fysiek gezien zijn ze allemaal gesitueerd tussen Noordzee en de Waddenzee. Het eiland-zijn brengt ook een sterk eilandgevoel met zich mee. In relatie tot natuur en natuurbeleving stelt de Stichting Waddenfederatie op haar VVV Waddenwebsite over de overeenkomsten tussen de eilanden het volgende: "...Op alle eilanden vindt u rust en ruimte, strand en duinen, een prachtige bloemen- en dierenwereld, hoge luchten en kilometers verre vergezichten over de Noord- en Waddenzee..." .

Ook stilte, duisternis, zuivere lucht, relatief veel zonuren, vogels en andere kleine dieren zijn gemeenschappelijke aspecten die op alle eilanden van belang zijn. In cultureel opzicht zijn het authentieke karakter van de dorpjes en de algehele eilander knusheid, lieflijkheid en kleinschaligheid illustratief. In cultuurhistorisch opzicht zijn visserij, landbouw en jutterij kenmerkend. Daarnaast wordt de identiteit van de eilanden in beperkte mate bepaald door het oorlogsverleden – de Tweede Wereldoorlog waarvan bunkers en begraafplaatsen concrete overblijfselen zijn - en ook door het verdere verleden van de koopvaardij, de commandeurshuizen en de Gouden Eeuw.

Vastelandskustgebied

Uiteraard geldt ook een uiteenlopende identiteit voor de diverse deelgebieden aan de vastelands Waddenkust, misschien nog wel sterker dan tussen de eilanden. Zo kenmerkt de gemeente Anna Paulowna zich met name door de bollenvelden, terwijl De Marne zich onderscheidt door haar sluiscomplexen, wierden en ook haar militair oefenterrein.³⁶

Identiteitsaspecten die algemeen van toepassing zijn op het vasteland in het Waddengebied zijn ruimte, rust en de perifere ligging.³⁷ Het agrarisch karakter in zijn algemeenheid kenmerkt het gebied eveneens, hetgeen bijdraagt aan het typerende open landschap met haar weidse vergezichten. Cultuurhistorische elementen die het gebied kenmerken zijn dijken, wierden of terpen³⁸, boerderijen en kerkjes. Oude kreken, geulen en water en het kweldergebied in zijn algemeenheid doen dit op natuurlijke wijze. Net als op de eilanden zijn stilte en duisternis typerend, zij het in mindere mate.

De steden in het gebied – vooral Den Helder, Harlingen en Delfzijl - kenmerken zich vooral door een nautisch-maritiem karakter, in het bijzonder havens en visserij. Tal van dorpskernen kenmerken zich door hun kleinschalige, authentieke karakter.

Waddenzee

De Waddenzee is het grootste aaneengesloten natuurgebied van West-Europa en het grootste getijdengebied ter wereld. De Waddenzee ontleent zijn identiteit rechtstreeks aan de fysieke kenmerken van dit gebied en aan de getijden. Het is een ondiepe zee die bij laagwater deels droogvalt. Geulen, slikken en prielen zijn kenmerkend.³⁹ Het is een uitzonderlijk rijk ecosysteem met tal van trekvogels en zeezoogdieren. Het fungeert als kraamkamer voor vele vissoorten – tong, haring, schol, en meer.⁴⁰

³⁵ Marketingplan Schiermonnikoog.

³⁶ Zie de beschrijvingen van de culturele entiteiten in diverse onderscheiden Waddenregio's op de website van LanceWad Plan, <http://www.lancewadplan.nl/> (2008).

³⁷ "Het is hier woest en ledig", omschrijft Gerben Visbeek van De SeeDykster Toer het. Zie werkdocument "Diepte-interviews", interview 14.

³⁸ Kunstmatige heuvels, opgeworpen om een droge plek te hebben bij hoogwater; 'wierde' is de Groningse benaming, 'terp' de Friese.

³⁹ 'Dossier Waddenzee', Ministerie van VROM – Ruimte en Milieu, <http://www.vrom.nl/pagina.html?id=9272> (2008).

⁴⁰ "Unieke kenmerken Waddengebied", Trilaterale Samenwerking Waddenzee Werelderfgoed, <http://www.waddenzeewerelderfgoed.nl/index.php?id=48> (2008).

De zilte lucht, de wind en het geluid van de zee en de meeuwen kenmerken de recreatieve waarde van de Waddenzee, alsmede vergezichten. Meer in het algemeen typeren openheid, weidsheid en getijdendynamiek het gebied.

De Waddenzee kan worden onderscheiden in het westelijk en het oostelijk deel. Het westelijk deel kenmerkt zich door diepere vaargeulen dan het oostelijke gedeelte. Ook de Eemsmonding kent weer een grotere vaardiepte. De beperkte grootte van de Waddenzee maakt dat er altijd een haven in de buurt is.

Resumerend

Voor het beoordelen van de toekomstige recreatief-toeristische ontwikkelingen wordt bij identiteit op twee dingen nadruk gelegd: de fysieke kant van natuur en open landschap in combinatie met het huidige kenmerkende karakter van de recreatief-toeristische activiteiten.

Voor het beoordelingskader is tenslotte relevant dat identiteit enerzijds een minder 'hard' richtinggevend criterium is dan economie en duurzaamheid, anderzijds is het ook nauw verbonden met de andere criteria, omdat bijvoorbeeld consumenten de unieke fysieke kwaliteiten waarderen. Analytisch gezien is identiteit daarmee meer een belangrijk aandachtspunt bij de interpretatie van mogelijke ontwikkelingen dan dat het een hard toetsend criterium is.

3.5 Samenvatting beoordelingskader

Het beoordelingskader voor R&T-ontwikkelingen is samengevat in tabel 13.

tabel 13: Beoordelingskader voor toekomstige R&T-ontwikkelingen

Beoordelingskader voor toekomstige R&T-ontwikkelingen		
Hoofdaspect	Deelperspectief	Criteria
Economie	Consumenten	Unieke onderscheidende kwaliteiten t.o.v. andere toeristengebieden en -activiteiten
		Algemeen voorzieningenniveau
		Prijspeil
		Bereikbaarheid
	Producenten	Groeimogelijkheden bedrijf
		Voldoende inkomen voor continuïteit bedrijf
	Regionale ontwikkeling	Genoeg werk en inkomenskansen voor inwoners
Voldoende draagvlak voorzieningen		
Innovatieve en concurrerende clusters van bedrijvigheid		
Duurzaamheid		Geen ruimtelijke druk op (inter-) nationaal beschermde natuurwaarden
Identiteit (aandachtspunt)		Aansluiting bij huidige fysieke kenmerken: natuur en open landschap
		Verandering ten opzichte van het huidige kenmerkend karakter van R&T-activiteiten

4 Nationale en internationale trends in R&T

4.1 Introductie

Op nationaal en ook internationaal niveau spelen tal van ontwikkelingen die betekenisvol zijn voor vraag, aanbod en gebruik van recreatieve en toeristische voorzieningen en activiteiten in het Waddengebied. Dit zijn zowel maatschappelijke ontwikkelingen die de Nederlandse R&T-sector als geheel beïnvloeden, als ontwikkelingen van en binnen de sector zelf (NRIT, 2008; ETC, 2006).

Geënt op de indeling die de European Travel Commission maakt in haar *Tourism Trends for Europe* (ETC, 2006)⁴¹ wordt hierbij onderscheid gemaakt in:

- ontwikkelingen in de *externe omgeving* van het toerisme, waaronder economische, politieke, sociale en ecologische trends, en
- trends die de *vraag naar toeristische diensten* beïnvloeden, waaronder veranderingen in levensstijl en consumptiepatronen.

Alleen ontwikkelingen die concreet impact hebben op recreatie en toerisme in het Waddengebied komen aan bod (vergelijk Netforum, 2000).

4.2 Ontwikkelingen in de externe omgeving

Vergrijzing

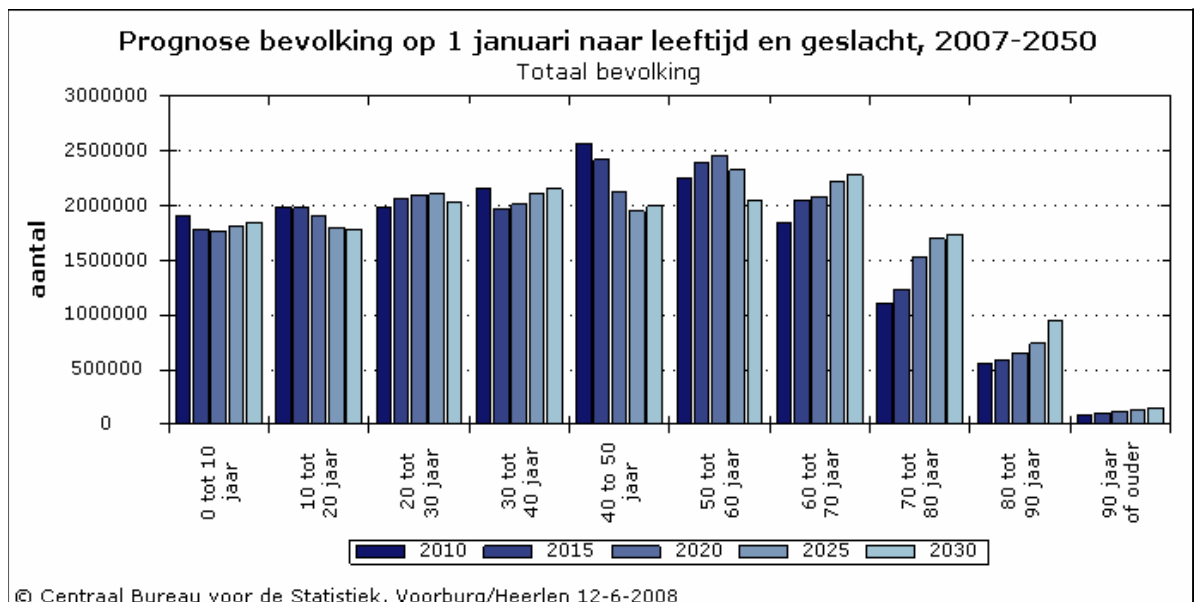
Als gevolg van een dalend geboortecijfer stagneert de Nederlandse bevolkingsgroei. Op basis van prognoses van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) zal de totale bevolking op de lange termijn (2040) zelfs dalen. Naast een dalend geboortecijfer kent Nederland, net als veel EU landen, een stijgende levensverwachting. Als gevolg van deze twee ontwikkelingen neemt het aandeel ouderen in de samenleving toe: vergrijzing. Figuur 12 geeft de prognose van het CBS weer van de bevolkingstotalen per tienjaarsgroep.

Hieruit valt de verwachting op te maken dat de Nederlandse bevolking tot 2030 min of meer constant is voor de leeftijdsgroepen tot 40 jaar. De bevolking tussen 40-50 jaar neemt af omdat in de beschouwde periode (2010-2030) de naoorlogse geboortegolf als het ware dit segment uitstroomt naar hogere leeftijdsklassen. Voor de leeftijdsklasse 50-60 jaar betekent dit een piek in 2020 en voor leeftijdsklassen boven 60 jaar is de stijging juist aan het eind van de periode (2030). Dit betekent dat de groep ouderen niet alleen als aandeel toeneemt, maar ook in absolute zin. De vergrijzing zal volgens het CBS in 2038 haar hoogtepunt bereiken. Dan zijn er 4,3 miljoen 60-plussers.

---

⁴¹ De derde categorie komt in dit analyserapport volop aan de orde in het volgende hoofdstuk.

figuur 12: Prognose bevolking per leeftijdscategorie, 2010-2030

Vergrijzing biedt de sector R&T kansen, omdat senioren gemiddeld over relatief veel tijd en ook geld beschikken. Hier staat tegenover dat ze ook hoge kwaliteitseisen stellen. Enkele kenmerken van seniorentoerisme zijn de aandacht voor comfort, service, rust, zekerheid en luxe. Vergrijzing kan leiden tot meer instroom naar o.a. zorghotels. Qua accommodatie zijn vakantiehuisjes het meest populair onder senioren.

Meer alleenstaanden

Een andere trend van de afgelopen 35 jaar is de toename van het aantal alleenstaanden. Het aandeel alleenstaanden in de Nederlandse bevolking is tussen 1970 en nu verdrievoudigd. De belangrijkste oorzaken hiervan zijn ook nu weer vergrijzing, nl. dat ouderen langer zelfstandig blijven wonen, maar ook meer echtscheidingen en jongeren die langer op zichzelf blijven wonen. Het aantal alleenstaanden in Nederland ligt momenteel op 2,5 miljoen en zal volgens de prognoses tot 2035 toenemen tot 3,5 miljoen, om vervolgens op dat niveau te stabiliseren.⁴²

Voor R&T betekent deze ontwikkeling een versterkte trend richting flexibele en korte vakanties; ook een toename van de georganiseerde groepsreizen hangt hiermee samen. Een deel van de alleenstaanden (jong of oud) kiest bewust voor vakantie met andere vrijgezellen.

Welvaartsgroei⁴³

De naoorlogse welvaartsgroei in Nederland heeft meer vraag naar vakantie met zich meegebracht. Dit uit zich in een toename van het aantal vakanties per Nederlander en van de totale bestedingen aan vakanties in Nederland. De gemiddelde reële bestedingen per vakantieganger neemt echter niet toe, omdat vakanties gemiddeld steeds korter worden. Een van de oorzaken van de welvaartsgroei is het stijgend aantal huishoudens met tweeverdieners. Hierdoor neemt in Nederland, in navolging van de V.S. en andere Europese landen, de vraag naar kindervakanties toe.

Klimaatverandering en zeespiegelstijging

De klimaatverandering betekent een toenemend maatschappelijk milieubewustzijn, gekoppeld aan het zoeken naar duurzame energie. Inherent hieraan ontstaat een opkomend ecotoerisme en in het algemeen een versterking van de noodzaak tot en draagvlak voor duurzaamheid ook op R&T-gebied. Dit kan velerlei vormen aannemen. Voor de pleziervaart wordt bijvoorbeeld als een mogelijke

⁴² "Sectorstudie Verblijfsrecreatie", ING Economisch Bureau (2007).

⁴³ Ten tijde van dit schrijven zijn de gevolgen van de kredietcrisis (2008) ongewis. Op basis van onzekerheid zien we geen aanleiding te ontzien van deze langetermijntrend.

ontwikkeling gezien dat dieselmotoren vervangen worden door geruisloze elektromotoren, aangestuurd door zonnecellen die in de zeilen zijn geplaatst of door waterstofbatterijen.⁴⁴ Maar ook het verbod om vanaf 1 januari 2009 toiletwater afkomstig van pleziervaartuigen te lozen op het oppervlaktewater kan als zodanig worden benoemd.

De opwarming van de aarde draagt bij aan de stijging van de zeespiegel. Tussen 1900 en 2000 is de zeespiegel nog met de gebruikelijke snelheid van 20 cm per eeuw gestegen, maar voor deze eeuw wordt mogelijke toename van de stijging met 60 cm of meer verwacht. Gevaar voor overstromingen en verslechtering van de waterkwaliteit in de kustgebieden kunnen hiervan het gevolg zijn. In combinatie met de verwachte bodemdaling, die het gevolg is van tektonische daling, veenoxidatie en gas- en zoutwinning, en een toename van de hoeveelheid neerslag, neemt het gevaar op overstromingen toe. Een en ander leidt tot een verandering in het beleid rond dijken en waterbeheer, waarin de plannen van de commissie Veerman centraal staan (hierop wordt in het adviesdeel dieper ingegaan).

Technologische vooruitgang

Technologische ontwikkelingen hebben informatieverschaffing en boekingsmogelijkheden voor R&T-activiteiten een nieuw aanzien gegeven. Met name internet en multifunctionele mobiele telefoons maken het de consument eenvoudiger dan vroeger om informatie in te winnen en afwegingen te maken tussen verschillende bestemmingen. De rol van internet neemt alleen maar toe. Waar internet aanvankelijk veelal als informatieverschaffend medium dienst deed (web 1.0), verschuift het snel richting interactie (web 2.0). Relevante toepassingen van het moderne internetgebruik voor de sector R&T zijn o.a. het delen van online klantervaringen, live chat met medewerkers, overzichtwebsites van vakantieaanbieders, vakantieportals, reserveringssites. Ook de mobiele telefoon biedt steeds meer kansen via bijvoorbeeld sms-diensten met vakantietips of Last Minute SMS.

4.3 Trends in de vraag naar R&T

4.3.1 Kwantitatieve trends

Meer internationaal toerisme

De wereld wordt kleiner. Deze ontwikkeling vindt ook zijn weerslag op het internationale toerisme. Het aantal geregistreerde aankomsten van buitenlandse reizigers in logiesaccommodaties wereldwijd stijgt in snel tempo tot 764 miljoen in 2004. De verwachting is dat dit doorstijgt naar 1 miljard in 2010 en 1,6 miljard in 2020. Ook op Europees niveau en voor Nederland stijgt dit aantal, zij het in iets mindere mate. Binnen het internationaal toerisme vormen de stedentrips een bijzonder segment. Steden in het noordelijke deel van Nederland spelen hierin echter maar een zeer bescheiden rol.

Meer vakanties, kortere vakanties

Tegenover een daling van de gemiddelde vakantielengte van 6,8 naar 6,5 dagen over de periode 1990-2006 staat een stijging van het aantal overnachtingen van 85 miljoen naar 98 miljoen alsmede een stijging van het aantal vakanties van 14,6 naar 17,8 miljoen.⁴⁵ Deze groei vond met name plaats tussen 1990 en 2002, toen het aandeel Nederlanders dat minimaal één keer per jaar op vakantie gaat steeg van 75% naar 81%. Sindsdien is dat aandeel nagenoeg constant gebleven. Regionale groei binnen de Nederlandse R&T-markt zal moeten worden gerealiseerd door het ten opzichte van de nationale concurrenten goed te doen.

⁴⁴ Deels afkomstig uit "Fryske Fiersichten"; SMO, Provincie Fryslân (2007).

⁴⁵ Bron: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37526&D1=0-23,36-37&D2=0&D3=0&D4=a&VW=T>.

Totale vakantie-uitgaven nemen toe, niet de gemiddelde uitgaven

De totale uitgaven voor vakanties in Nederland zijn sterk toegenomen, van 1.390 miljoen euro in 1990 tot 2.570 miljoen euro in 2006. De gemiddelde uitgaven per vakantieganger zijn nominaal gestegen van 96 euro in 1990 tot 144 euro in 2006, een stijging van 50%. Omdat de consumentenprijzen in 2006 ook zo'n 50% hoger lagen dan in 1996⁴⁶ zijn de gemiddelde uitgaven per vakantieganger reëel gezien, dat wil zeggen in termen van koopkracht, niet of nauwelijks gestegen. De sterke toename van de totale uitgaven (ook in reële zin) voor vakanties in Nederland is dan ook toe te wijzen aan de groei van het aantal vakanties in Nederland.⁴⁷

Meer georganiseerde reizen

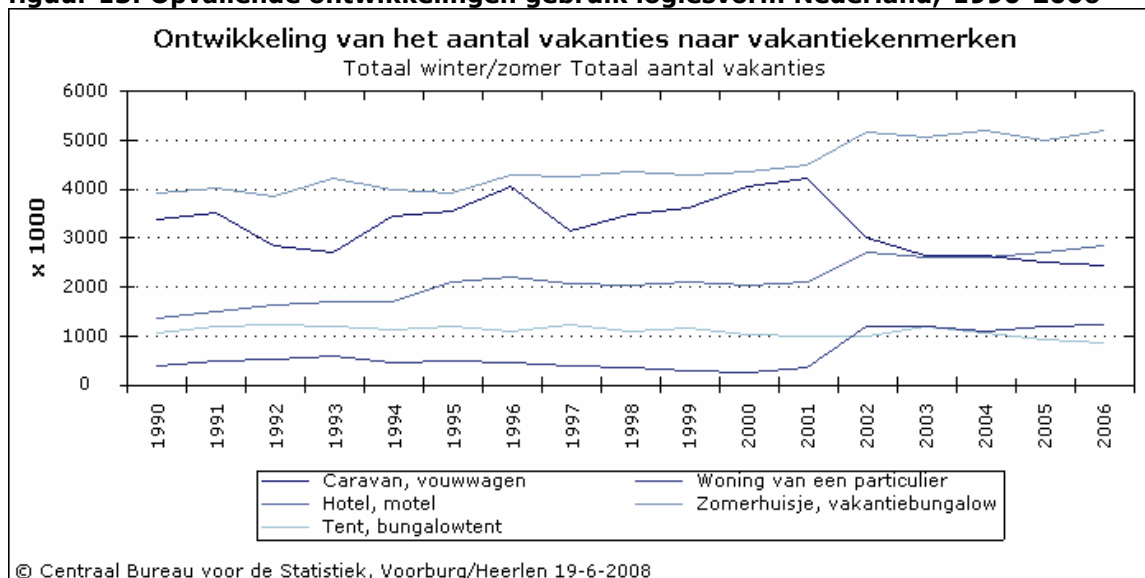
Nederlanders reizen zowel in het buitenland als in Nederland steeds meer in georganiseerd verband. Het aandeel van georganiseerde binnenlandse vakanties, kort en lang, steeg van een kwart in 2002 naar ruim een derde in 2007. Dit is vooral te danken aan het toenemende aantal boekingen bij reisbureaus.⁴⁸

Toenemende vraag naar luxe logiesvormen

De vraag naar luxe logiesvormen neemt toe. Deze landelijke trend is waarneembaar in figuur 13. Verblijf in caravan, vouwwagen en tent neemt af over de periode 1990-2006, terwijl verblijf in overige categorieën is toegenomen. Verblijf in een vakantiehuisje of bungalow, woning van een particulier en vooral in een hotel zijn in absolute termen het sterkst toegenomen. Zo steeg het aantal vakanties in hotel of motel van 1,4 miljoen in 1990 naar 2,8 miljoen in 2006. In relatieve zin steeg vooral het gebruik van particuliere woningen, namelijk met 232% (1,2 miljoen in 2006 ten opzichte van 363.000 vakanties in 1990).

Passend bij de vraag naar meer luxe logiesvormen is ook de trend naar meer beauty & wellness en golfbanen. Ook bij de pleziervaart vindt geleidelijk een verschuiving plaats; het formaat boot neemt toe, evenals de technologische geavanceerdheid.

figuur 13: Opvallende ontwikkelingen gebruik logiesvorm Nederland, 1990-2006

⁴⁶ Het consumentenprijsniveau in 1996 lag op 79,14% van het niveau in 2006, waar 1990 op 100/103,9 x 100/103,7 x 100/102,1 x 100/102,7 x 100/102,0 100/102,1 79,14% = 67,26% van 2006 lag. Inverteren we dit cijfer dan vinden we dat het prijsniveau in 2006 zo'n 50% hoger ligt dan in 1990. (Bron inflatiecijfers: CBS: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=70936NED&D1=0&D2=363,376,389,402,415,428,441&VW=T> ; bron consumentenprijsindex 1996 t.o.v. 2006: CBS: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=71311ned&D1=0-1,4-5&D2=0&D3=a&HD=080521-1622&HDR=G1,T&STB=G2>).

⁴⁷ Bron: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37526&D1=0-23,36-37&D2=0&D3=0&D4=a&VW=T>.

⁴⁸ Bron: "Vakanties van Nederlanders 2007", CBS (2008).

Attractieparken sterk in opkomst

Uit gegevens van het CBS blijkt dat Nederland een bijzonder sterke groei van het aantal attractieparken kent. Denk hierbij aan dolfinaria, pretparken, speelplaatsen, miniatuursteden, sprookjestuinen, toeristische spoorlijnen en speelruimten voorzien van speeltoestellen voor kinderen. Uit tabel 14 blijkt dat het aantal in 1998 op 35 lag en in 2004 op 80. Het bezoekersaantal aan attractieparken nam ook sterk toe, zij het niet evenredig met de toename van het aantal attractieparken.

tabel 14: Attractieparken: personeel, baten en lasten, bezoekers

Attractieparken; personeel, baten en lasten, bezoekers		
	aantal attractieparken	betalende bezoekers
perioden	aantal	totaal x 1000
1998	35	7795
2002	45	9669
2004	80	10501

Bron: CBS

Enorme groei online boekingen

De ontwikkeling van het internet heeft het boeken van accommodaties een nieuwe dimensie gegeven. De transparantie is toegenomen, de vergelijking gaat sneller en eenvoudiger en het boeken ook. De consument boekt vakanties dan ook in toenemende mate online. In 2002 werd 29% van de binnenlandse vakanties via internet geboekt, drie jaar later lag het aandeel op 38%. Het boeken gebeurt zowel via intermediairs (bijvoorbeeld ANWB, VVV of reisbureaus) als via de eigen website van de desbetreffende recreatieonderneming. De online boekingsmogelijkheden sluiten ook aan bij het latere beslissings- en boekingsmoment dat de consument van tegenwoordig kiest.⁴⁹

4.3.2 Kwalitatieve trends

De snackende recreant

De consument neemt steeds meer informatie tot zich, in toenemende mate via nieuwe media (internet). Dit geldt zeer zeker ook voor de recreant die overstelpt wordt met belevenissen 'die hij niet mag missen'. Om daadwerkelijk zo weinig mogelijk te missen 'snackt' de recreant (die steeds meer 'online' is) steeds meer. Met andere woorden, hij onderneemt veel activiteiten met een korte duur. Hierbij heeft hij een hoog verwachtingspatroon.

Roep om rust, ruimte en natuur

Een overvloed aan keuze-informatie kan mensen ertoe brengen dat ze zich afwenden van de hectiek en meer rust, ruimte en natuur (inclusief landschap) opzoeken. Hieraan draagt niet alleen de informatisering van de samenleving bij, ook de verstedelijking. Rust, ruimte en natuur zijn schaars in het dagelijks leven, vandaar de versterkte wens in deze richting op vakantie of met uitstapjes. De Nederlandse Toeristen Kampeer Club bevestigt dat kamperen op natuurcampings steeds populairder wordt.

Betekenisvol en milieubewust recreëren

Mensen zijn meer en meer op zoek naar betekenis in een overvol bestaan. Geld wordt minder belangrijk gevonden, persoonlijke ontwikkeling des te meer. Een vakantie moet meer brengen dan alleen zon, strand en zee. Op recreatief-toeristisch vlak wordt dit onder meer kenbaar door een toenemend aanbod aan:

- zingevingstoerisme; voorbeelden van voorzieningen die hierbij aansluiten zijn kloosters, spa's, meditatie- of yogacursussen;
- culinair toerisme; culinaire tradities van een land of streek staan centraal;
- op creativiteit geconcentreerde activiteiten;
- ecotoerisme.

⁴⁹ "Economisch belang toerisme en vrije tijd", Nederlands bureau voor Toerisme en Congressen (2007).

Toenemend milieubewustzijn

Het milieubewustzijn bij de (Nederlandse) consument, overheid en bedrijfsleven neemt toe. Klimaatverandering (zie paragraaf 4.2) en duurzaamheid zijn *hot topics*. Aan de vraagkant van de economie houdt de consument meer en meer rekening met het milieu als belangrijke sociale waarde in het consumptiepatroon. Ecologisch verantwoord wordt zelfs als hip beschouwd. Ook wordt de consument steeds actiever in het zoeken van en inspelen op mogelijkheden om een steentje bij te dragen aan het milieu.

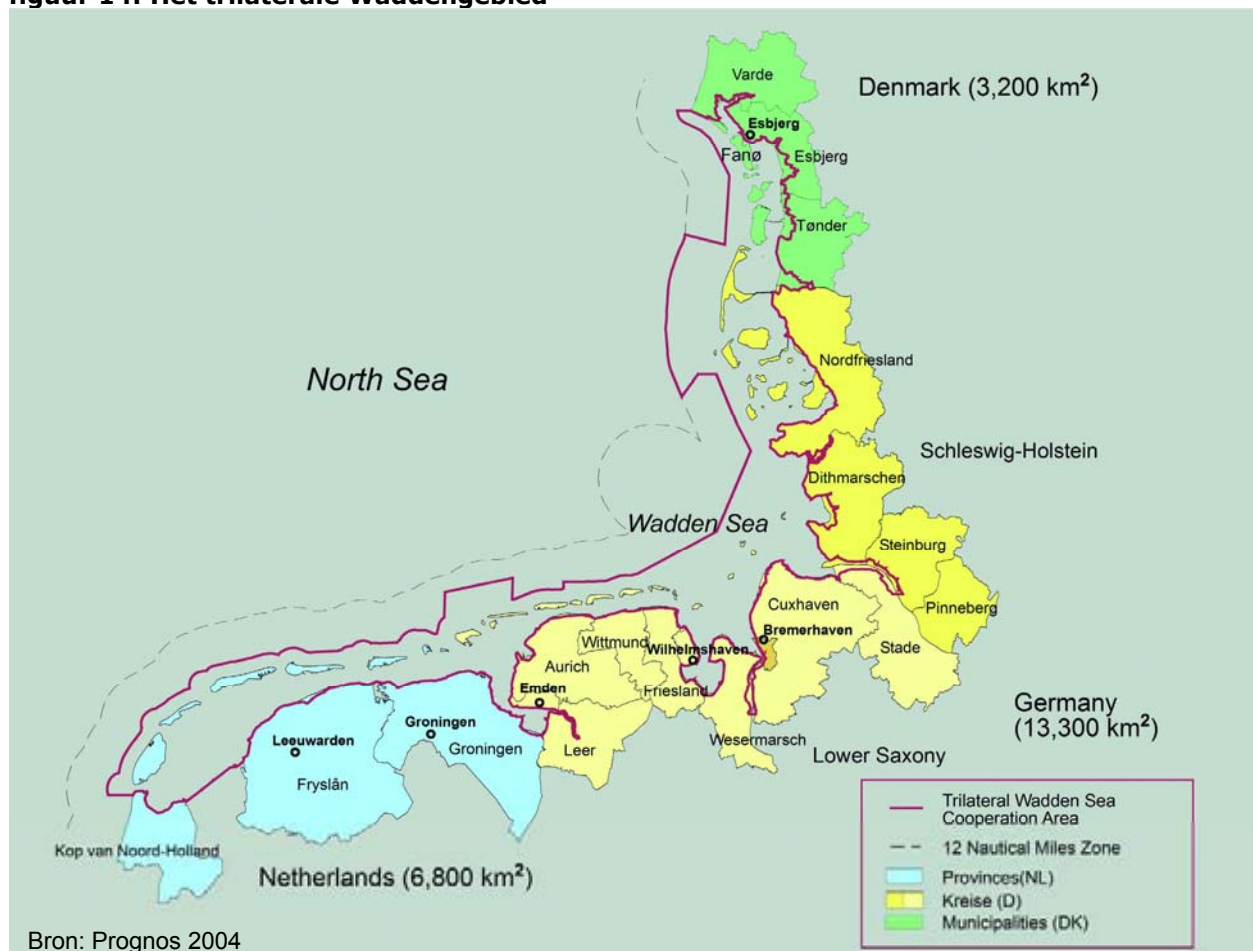
Een trend in het bedrijfsleven is de ontwikkeling van maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO), duurzaamheid en keurmerken (ecolabels, e.d., al dan niet gestuurd door de overheid). Het is overigens de vraag in hoeverre deze trends gehandhaafd blijven in een periode van laagconjunctuur. Voor R&T vertaalt een toenemend milieubewustzijn zich in een trend richting ecotoerisme.

4.4 Duits en Deens Waddentoerisme

Introductie

Internationalisering van R&T en het toenemend milieubewustzijn rechtvaardigt een uitstap naar R&T in het internationale Waddengebied. Het Waddengebied doorloopt drie landen, te weten Nederland, Duitsland en Denemarken (figuur 14). Dit rapport beschouwt in hoofdzaak het Nederlands Waddengebied. Een kijkje over landsgrenzen leert ons echter meer over kansen voor toeristisch-recreatieve ontwikkelingen. Ook is het waardevol te zien welke positie Nederland inneemt ten opzichte van de andere landen; zowel in kwantitatieve als kwalitatieve zin.

figuur 14: Het trilaterale Waddengebied

Het Waddengebied als geheel

Onderzoeks- en adviesbureau Prognos AG heeft in opdracht van het Wadden Sea Forum –het onafhankelijke samenwerkingsplatform van belanghebbenden in de Waddenregio’s- in 2004 een economische analyse opgesteld van het Waddengebied als geheel. Het bevat onder meer ruwe kerngegevens voor het Waddengebied als geheel -Nederland, Duitsland, Denemarken. Overzichtstabel 15 laat deze zien voor 2004. Deze kernachtige beschrijving geeft een beeld van de regionale verschillen binnen de sector R&T in het Waddengebied, met name tussen de landen.

Het Duitse Wad kent het grootste aantal overnachtingen van de drie Waddenlanden met 20,7 miljoen op jaarbasis.⁵⁰ Nederland telt er 13,3 miljoen, Denemarken 10,1 miljoen. Het jaarlijkse totaal aan toeristen dat het Waddengebied aandoet in één der drie landen is 8-10 miljoen. Recente groeicijfers voor alle drie de landen zijn niet voorhanden.⁵¹

tabel 15: Kerngegevens R&T in het internationale Waddengebied, 2004⁵²

Werknemers in R&T	38.000 (3,5% van werkgelegenheid) ⁵³
Bezoekers	8-10 miljoen
Overnachtingen	44 miljoen
Sleuteldoelgroepen	Gezinnen/families, senioren
Hoofdmotieven	Unieke natuur en landschap
Regionale concentratie	Nordfriesland, Duitse en Nederlandse eilanden
Herkomst	Voorname Waddenlanden zelf
Sterkste segment	Natuur- en landschapsbeleving i.c.m. <i>health</i> -toerisme; bijv. landelijke vakantie met een combi van relaxen en activiteiten ondernemen
Groeisegmenten	Cultuurtoerisme; zakelijk toerisme; evenementen en dagattracties; natuur- en landschapsbeleving i.c.m. <i>health</i> -toerisme

Bron: Prognos AG

Populaire bestemmingen en accommodatietypes per land

Kenmerkend voor het Duitse kusttoerisme is de '*Sauberheit*'; de zuiverheid, een schone omgeving. Duitsland kent twee hoofdvakantiegebieden in haar Waddengebied: de (Duitse) Waddeneilanden en de (Duitse) vastelandskust. Opvallend aan de Duitse R&T in het Waddengebied is dat de vastelandskust recreatief ook goed ontwikkeld is in tegenstelling tot die in Nederland. In de deelstaat Niedersachsen vormen de eilanden van Ost-Friesland (Borkum, Norderney e.a.) samen met het vasteland een sterke toeristische regio. In Schleswig-Holstein doen de eilanden van Nord-Friesland dit, met name het eiland Sylt en aan de kust St. Peter-Ording. Schleswig-Holstein is de sterkst ontwikkelde Duitse deelstaat als het gaat om toerisme en is gespecialiseerd in kuuroorden en therapeutische baden. Dominante accommodatietypes zijn hotels, bungalowparken en vakantieflats. Het Duitse Waddengebied staat ook bekend om haar cruisetochten vanuit Hamburg en Bremerhaven, in het bijzonder naar Scandinavië.

Het Deense Waddentoerisme is van een geheel andere aard. R&T in het Deense deel van het Waddengebied wordt qua accommodatie met name gekenmerkt door trekkershutten met een marktaandeel in overnachtingen van liefst 50%, gevolgd door campings met 25%.

⁵⁰ Gebaseerd op "Sector-specific analysis and perspectives for the Wadden Sea Region"; Prognos AG/Wadden Sea Forum; 2004.

⁵¹ De bron laat in het midden of dit 8-10 miljoen unieke bezoekers zijn, of dat het 8-10 miljoen bezoeken zijn, waarbij herhalingsbezoek leidt tot meermaals meetellen.

⁵² "Sector-specific analysis and perspectives for the Wadden Sea Region"; Prognos AG/Wadden Sea Forum; 2004.

⁵³ R&T in de nauwe zin: alleen hotel & restaurant sector.

Bezoekersmotieven Duitsers

Een onderzoek uit 1997 geeft als bezoekersmotieven voor Duitsers om de Waddenkust aan te doen als vakantiebestemming: frisse lucht, gezond klimaat, gastvrije mensen, onaangetast milieu, unieke natuur, zwemmogelijkheden in zee en het nationaal park Waddenzee zelf.⁵⁴ Een bijkomend aspect is dat Duitsland zelf geen vasteland direct aan de Noordzee heeft; alleen aan de Waddenzee en de Oostzee. Dit maakt dat de Waddenzee ook een sterkere concurrentiepositie heeft in het land, dan voor Denemarken en Nederland het geval is.

Kansen

Kansen voor R&T in het trilaterale Waddengebied (Nederland, Duitsland, Denemarken) ziet Prognos AG vooral in wellnessvakanties, zeilvakanties en cruisetochten. Hiermee wordt bijvoorbeeld ingespeeld op de demografische verschuiving richting meer ouderen (vergrijzing). De sector R&T in het Nederlandse Waddengebied kan wellicht voordeel halen uit het imiteren van succesvolle elementen in het Deens en Duits kusttoerisme. Dit kan bijvoorbeeld door meer in te zetten op zuiverheid en een schone omgeving, bungalowparken, trekkershutten, wellnessvakanties met bijvoorbeeld kuuroorden, en zeilvakanties.

4.5 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn nationale en ook internationale ontwikkelingen en trends aan bod gekomen. Dit waren ontwikkelingen in de externe omgeving, kwantitatieve R&T-trends en kwalitatieve R&T-trends en ontwikkelingen en kenmerken van het internationaal Waddengebied. Hieronder volgt een overzicht van de kansen die bevindingen in dit hoofdstuk geven voor recreatie en toerisme in het algemeen.

De eerste kans ligt in het aanbieden van korte vakanties. Men gaat meer en vaker op korte vakanties in Nederland. Deze ontwikkeling biedt kansen uitgaande van de trend om veel ervaringen op te doen en dus graag veel -maar dus kort- op vakantie te gaan. Ook het toenemende aantal alleenstaanden speelt een rol. Deze groep wordt gekenmerkt door een behoefte aan korte, flexibele vakanties. Korte vakanties bieden de kans om de stadse hectiek even snel te ontvluchten, zeker gezien het gemak van online boekingsmogelijkheden en last-minute trips.

Ten tweede zijn er ontwikkelingsmogelijkheden voor online informatievoorziening, interactie en boekingsmogelijkheden. Technologische mogelijkheden hebben ertoe geleid dat de consument meer en meer online vertoefd. Het aantal online vakantieboekingen is razendsnel toegenomen. Ook sluit online boeken aan bij de opwaartse vraag naar flexibiliteit in het boeken; het boekingsmoment wordt in toenemende mate verlaat. Websites kunnen tevens informatie verschaffen, het imago neerzetten van een bedrijf of regio of interactie bieden aan reizigers.

De derde perspectiefrijke ontwikkelingsrichting is gecentreerd rondom meer kwaliteit, luxe en comfort. De brede welvaartsstijging doet de vraag naar kwaliteit rijzen. Dit uit zich in een toenemende vraag naar luxe logiesvormen. De vergrijzing versterkt deze roep om kwaliteit. De gemiddelde senior beschikt over relatief veel tijd en geld en stelt luxe en gemak erg op prijs. Luxe en gemak -met eventueel zelfs verzorging- kan aan senioren geboden worden in zorghotels. Ook in andere vormen kan ingespeeld worden op toenemende welvaart en vergrijzing, zoals beauty & wellness -in het bijzonder kuuroorden- en de in populariteit stijgende golfbanen.

Ten vierde biedt duurzaam toerisme - of het aanverwante ecotoerisme- enorme kansen. Negatieve effecten van klimaatverandering dringen in rap tempo door tot overheid, producent en consument. Het draagvlak voor (ecologische) duurzaamheid is groot. Dit biedt kansen voor ecotoerisme.

De vijfde kans is gelegen in georganiseerde reizen. Nederlanders reizen steeds meer in georganiseerd verband, met name via reisbureaus. Dit komt mede door het stijgende aantal alleenstaanden. Andere factoren die een rol lijken te spelen zijn: de hectiek van het dagelijks leven waardoor mensen minder tijd en zin hebben om te zoeken voor en tijdens de vakantie; online boeken van georganiseerde reizen is erg eenvoudig; een toenemende groep senioren die graag georganiseerd reist. Een kansrijke vorm lijkt te zijn arrangementen waarbij stedentrips en Waddenbezoek gecombineerd worden.

---

⁵⁴ "Die Reiseanalyse RA 1997", Institut für Tourismus- und Bäderforschung in Nordeuropa, Kiel; 1997.

5 Verkenning mogelijkheden bij ondernemers

5.1 Introductie

Dit hoofdstuk verkent recreatief-toeristische ontwikkelingsmogelijkheden bij ondernemers in het Waddengebied. De bouwstenen hiervoor zijn reeds gelegd in de eerdere hoofdstukken. Hoofdstuk 2 schetste een beeld van de huidige situatie in de sector R&T in het Waddengebied, daarbij aandacht schenkend aan belangrijke kenmerken van de sector R&T in het gebied met het oog op ontwikkelingsmogelijkheden, en voor de economische betekenis. Hoofdstuk 3 gaf een beoordelingskader. Hoofdstuk 4 beschreef de relevante (inter-)nationale ontwikkelingen en trends die kansen laten zien voor R&T.

Hoofdstuk 5 geeft een logische verdieping: de visie van de ondernemer in de R&T-sector. De R&T-ondernemer heeft een centrale rol, omdat deze:

- in recreatief-toeristische mogelijkheden denkt;
- wenselijkheid van mogelijkheden kan aangeven, ook gegeven het feit dat de ondernemer expliciet of impliciet rekening houdt met ontwikkelingen en trends aan de vraagkant van R&T;
- de effecten van ontwikkelingen ondervindt;
- de ontwikkelingen moet uitvoeren en 'dragen'; draagvlak binnen deze groep is dus van wezenlijk belang;
- via mogelijke ontwikkelingen bijdraagt aan regionale economische groei en werkgelegenheid.

De verkenning van de ondernemersvisie vindt plaats in twee stappen. Stap één gaat via een interview van belangrijke ondernemers in R&T. Stap twee gaat via een enquête onder een grotere groep R&T-ondernemers. De interviews brengen bouwstenen voor toekomstscenario's. De enquête dient als toets van geopperde ideeën en voorzieningen.

5.2 Visies van belangrijke ondernemers

Opzet interviews

Om tot scenario's te komen zijn interviews met ondernemers gehouden. Deze ondernemers zijn stuk voor stuk werkzaam in de recreatief-toeristische branche binnen het Waddengebied. Hoofddoelstelling van de diepte-interviews is te identificeren wat *door de ondernemers gewenste* voorzieningen, activiteiten en ontwikkelingsrichtingen zijn. Ook aandacht voor voorziene ontwikkelingen, nieuwe trends, eventuele knelpunten en dergelijke.

De ondernemers is gevraagd juist vanuit hun eigen activiteit en achtergrond creatief mee te denken in deze 'vrije denkkronde', opdat er een goed beeld ontstaat van wat er leeft in het gebied. Aandacht gaat in het bijzonder uit naar de aspecten natuur, cultuurhistorie, landschap, stilte en dergelijke: dat wil zeggen naar de identiteit van het gebied. Ook de Werelderfgoedstatus passeert de revue.

In totaal zijn er 21 interviews afgenomen, verspreid over juli en augustus 2008. De ondernemers zijn werkzaam in verschillende Waddengemeenten en voor verschillende soorten bedrijven. Bijlage B geeft een overzicht van die ondernemers en hun activiteiten.⁵⁵

Type voorzieningen

Een filtering van geopperde voorzieningen en ideeën per deelgebied (Waddenkust, Waddeneilanden, Waddenzee) staat in bijlage C, D en E. Ze beslaan een ruim scala aan gewenste verbeteringen, sterk variërend qua type. Per deelgebied luiden de hoofdlijnen als volgt. Voor de Waddeneilanden zijn duurzaamheid, natuur- en cultuurbeleving en kwaliteitsverbetering de thema's waarbinnen toekomstige voorzieningen vooral geplaatst kunnen worden. Voor de vastelandskust geldt dat veel voorzieningen in de sfeer van infrastructuur, informatievoorziening, samenwerking, arrangementen en

⁵⁵ Let wel: bij schaarste aan tijd, en daarnaast reeds met de beschikking over een rijk geschakeerd palet aan ontwikkelingsmogelijkheden, zijn niet alle gemeenten aangedaan. Dit euvel is in zekere mate verholpen doordat ondernemers geselecteerd zijn op toegeschreven visie aangaande R&T in het Waddengebied. Hierbij kijken ze vaak prima over gemeentegrenzen heen.

slechtweerciliteiten liggen. Voor recreatie en toerisme op de Waddensee zijn dit met name havenverbetering en -uitbreiding en duurzaamheid.

Tegenstelling 1: huidige identiteit versus identiteit mag best veranderen

Identiteit vormt een sleutelbegrip binnen de interviews, zoals in de introductie van deze paragraaf reeds aangegeven. Behalve dat de bestaande identiteit van het gebied expliciet aan de orde gesteld wordt bij de interviews, loopt het ook impliciet als een rode draad door de ideeën van ondernemers heen. Het merendeel van de ondernemers onderkent het belang van de huidige identiteit, elk met nadruk op verschillende facetten.

De ondernemers kiezen voornamelijk voor voorzieningen die aansluiten op de -in de desbetreffende Waddenregio- aanwezige identiteit. Ze zien de identiteit graag onverstoord gelaten, en geregeld versterkt of getoond. De waslijst van voorzieningen waarover gesproken is heeft betrekking op verschillende aspecten van duurzaamheid en natuurbeleving, zoals webcams in vogelgebieden, duurzaam Vlieland (vervoer, verblijf op duurzame wijze), verkoop van ecologische Waddenproducten, ganzenuitkijkposten, meer fietsvoorzieningen, betere informatievoorziening bij natuur en cultuur, een Wadden doe-centrum, schonere motoren veerboten of kuuroorden.

Toch kiezen ondernemers niet alleen voorzieningen die op de huidige identiteit zijn afgestemd, maar ook voor identiteitsveranderende voorzieningen. Hoewel geen ondernemer vindt dat de huidige identiteit drastisch over de kop moet, zijn er wel degelijk tal van voorzieningen en wensen die botsen met de huidige identiteit. Dit zijn bijvoorbeeld betonnen trappen en paden op dijk en duin, strand in het Waddenkustgebied, watersport, motorboten, meer autowegen en parkeerplaatsen, een Nederlandstalig muziekfestival, conferentiecentra, het uitbaggeren van havens of sauna-units bij het strand.

Een veelgehoord geluid is de roep om minder regels voor de ondernemers. Vanuit ondernemershoek bestaat er enerzijds veel affiniteit met de bestaande identiteit. Anderzijds gelooft een deel niet in de waarde van regels die opgesteld zijn met het oog op identiteit en duurzaamheid.

Tegenstelling 2: Kwaliteit <-> kwantiteit

Voor wat betreft de geopperde voorzieningen en toekomstideeën bestaat tevens een tweede tegenstelling. Ondernemers streven naar een zo hoog mogelijke winst. Dat kan bereikt worden door te kiezen voor kwaliteit of voor kwantiteit. Met kwaliteit wordt hier de hogere bestedingen per bezoeker bedoeld gekoppeld aan het meer luxe segment van R&T. Hoe hoger de bestedingen per bezoeker, hoe groter de winst. Kwantiteit heeft dan betrekking op de hoeveelheid bezoekers. Meer bezoekers betekent meer bestedingen per bezoeker ook meer winst.

Golfbanen, schouwburgen, hoogstaande Waddencuisine, luxe winkels en verbetering van de jachthavens zijn enkele voorbeelden van concrete investeringsopties die de ondernemers naar voren dragen.

Ondanks het feit dat ondernemers niet per se zeggen ontwikkelingsmogelijkheden in meer kwantiteit te zien, sluiten toch veel ideeën meer aan op kwantiteit dan op een hoger bestedingsniveau per bezoeker. Voorbeelden zijn kinderkampen, attractieparken, een Formule 1 Circuit bij Den Helder, een Nederlandstalig muziekfestival, subtropische zwembaden, overnachtingsmogelijkheden voor kanovaarders en meer strandvoorzieningen.

Uiteenlopende ideeën over de Werelderfgoedstatus

Een punt van aandacht binnen het onderzoek vormt de eventuele Werelderfgoedstatus. Ondernemers spreken zich hier niet onverdeeld over uit. Bepaalde ondernemers spreken zich uit voor actief inzetten op de Werelderfgoedstatus als promotiemiddel. Bijvoorbeeld via bezoekers die de Werelderfgoedlijst 'nareizen'. En meer algemeen kan "Het imago van de Wadden op deze wijze vergroot worden, zeker naar het buitenland toe. De status werkt onderscheidend", aldus een van de geïnterviewde ondernemers.

Box 4: Wadden Werelderfgoed biedt kansen

De Nederlandse en Duitse overheden bereiden de nominatie van hun deel van de Waddenzee als Werelderfgoed voor.⁵⁶ De Stichting Recreatie (2008) heeft de recreatief-toeristische kansen geschetst voor het Waddengebied bij aanvaarding van de Werelderfgoedstatus.⁵⁷
De conclusies zijn:

Er liggen kansen in het benutten van de Werelderfgoedstatus, *mits* een grootschalige promotie- en marketingcampagne wordt ingezet. Het Waddenimago in Nederland kan verder worden opgevoerd, naamsbekendheid in het buitenland evenzeer. Bij het benutten van de Werelderfgoedstatus op toeristisch-recreatief vlak lijken een tweetal richtingen wenselijk:

- 1) Seizoensverlenging (zonder natuur en rust te zeer te verstoren)
- 2) Stimulering van de sector R&T in het kustgebied.

Een tweede groep meent dat de status geen positieve invloed heeft op de sector R&T in het Waddengebied. Sommigen vrezen zelfs dat de Werelderfgoedstatus een bedreiging vormt door extra belemmerende regelgeving of ongewenste horden toeristen.

Conclusie

De huidige identiteit blijkt een ijkpunt te zijn aan de hand waarvan de gewenste voorzieningen van elkaar zijn te onderscheiden; de voorzieningen als totale groep, maar ook per type voorziening (infrastructuur, duurzaamheid, clustervorming, e.d.). Veel genoemde voorzieningen sluiten aan bij de huidige identiteit, ongeacht het type. Daartegenover staan voorzieningen die breken met de huidige identiteit. Interessant punt hierbij is dat de meeste ondernemers de bestaande identiteit in sterke mate onderstrepen, maar niet eenduidig voor regelgeving pleiten op dit vlak. Een tweede markering vormt de tegenstelling tussen kwaliteit –zich vertalend in bestedingen per bezoeker- tegenover kwantiteit –meer bezoekers. Met andere woorden, de keuze voor een toekomst met minder mensen die meer geld uitgeven of een toekomst waarin de nadruk ligt op het aantrekken van meer mensen. Voorzieningen kunnen derhalve in vier blokken uiteenvallen: kwaliteit-huidige identiteit versterkend; kwantiteit-huidige identiteit versterkend, kwaliteit-mogelijk identiteit veranderend en kwantiteit-mogelijk identiteit veranderend.

Uiteraard zijn er ook tal van voorzieningen –met name in de sfeer van informatievoorziening en samenwerking die minder scherp geplaatst kunnen worden in één van de vier richtingen. Bovendien is het natuurlijk zo dat het gros van de ondernemers –hoe visierijk ze ook zijn en hoezeer ze ook over gemeentegrenzen heen kijken- vanuit het eigen ondernemersperspectief spreekt. Met andere woorden, ze praten naar hetgeen ze perspectief biedt. Een extra noot betreft het al dan niet benutten van de Werelderfgoedstatus als marketinginstrument. Hierover zijn de meningen van de ondernemers verdeeld.

De eerste bouwsteen voor de scenario-opzet is de beschrijving van de recreatieve en toeristische markt in het Waddengebied. De tweede bouwsteen is een schets van kansen die voortvloeien uit relevante (inter-)nationale ontwikkelingen en trends. De interviews vormen een onmisbare bouwsteen, omdat ze realistische accenten legt in mogelijkheden die met de eerste twee bouwstenen gevormd zijn. De ondernemers beschikken immers over specifieke expertise en visie. Het combineren van deze bouwstenen levert een stevige basis voor de specificatie van de toekomstscenario's voor recreatief-toeristische ontwikkelingsmogelijkheden in het Waddengebied.

⁵⁶ Het direct betrokken Nederlandse overheidsorgaan is de Directie Regionale Zaken - afdeling Noord van het Ministerie van LNV. De aanvraagvoorbereiding geschiedt in samenspraak met regionale overheden en niet-bestuurlijke belanghebbenden.

⁵⁷ Geijkt op "Waddenzee Werelderfgoed – Voorstudie recreatie en toerisme"; Stichting Recreatie en Toerisme – kennis-en innovatiecentrum; 2008.

5.3 Opzet scenario's

Introductie

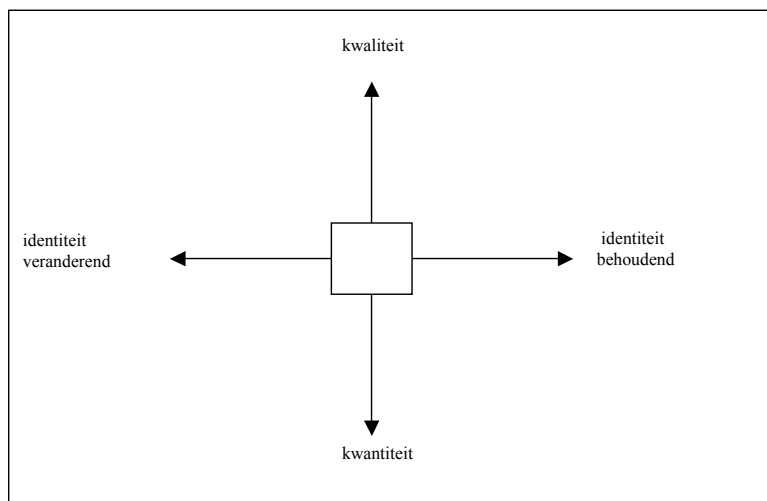
Om tot toetsing te komen van de door geïnterviewde ondernemers aangegeven ontwikkelingsmogelijkheden zijn scenario's opgezet. Het gaat om generieke scenario's met verschillende specificaties.

Net als in eerdere hoofdstukken (hoofdstuk 2, hoofdstuk 5) is bij de scenario's de geografische driedeling in vastelandskust, eilanden en zee van toepassing. Recreatie en toerisme op de eilanden, de Waddenzee en aan de kust verschillen immers sterk van aard, omvang en identiteit. Het huidige beeld van de sector zoals beschreven in hoofdstuk 2 alsook de diepte-interviews zoals geduid in hoofdstuk 5 vormen het startpunt voor een scenario-indeling. Deze indeling kent twee assen:

- een as kwaliteit versus kwantiteit
- een as identiteitsneutraal versus identiteitsveranderend.

Figuur 15 laat de opzet zien. Elk deelgebied kent dus een viertal generieke scenario's, welke samenhang en variatie vertonen aan de hand van de twee assen.

figuur 15: Assenstelsel voor R&T-scenario-indeling

As één: Kwaliteit versus Kwantiteit

Kwaliteit is een ambivalent begrip. Het kan gedefinieerd worden als iets hoogwaardigs, als iets unieks, of als waar voor je geld. In dit rapport duidt bij het gebruik van de scenario's het begrip kwaliteit met name op bestedingen per bezoeker. De bestedingen per bezoeker zijn een zekere maatstaf voor kwaliteit. Kwantiteit doelt op bezoekersaantallen. Recreatie kan zich qua ontwikkeling dan op deze as in twee richtingen ontwikkelen:

- 1) nadruk op meer bestedingen per bezoeker, eventueel zelfs gepaard gaand met minder bezoekers (kwaliteit);
- 2) nadruk op het trekken van meer bezoekers (kwantiteit).

As twee: Identiteitsbehoudend versus Identiteitsveranderend

De tweede as betreft de identiteit van het gebied. Identiteit behoudend of zelfs versterkend versus identiteitsveranderend doet de vraag rijzen wat deze identiteit is. Voorop staat dat de identiteit voor elke deelgebied verschillend kan zijn en dat identiteit ook niet een puur statisch gegeven is. Toch laat het Waddengebied als geheel ook gemeenschappelijke identiteitselementen zien.

Voor het beoordelen van de toekomstige recreatief-toeristische ontwikkelingen liggen op twee identiteitselementen de nadruk: de fysieke kant en de 'identiteit' van de huidige recreatief-toeristische activiteiten (zie ook paragraaf 3.4).

5.4 Specificatie van de scenario's

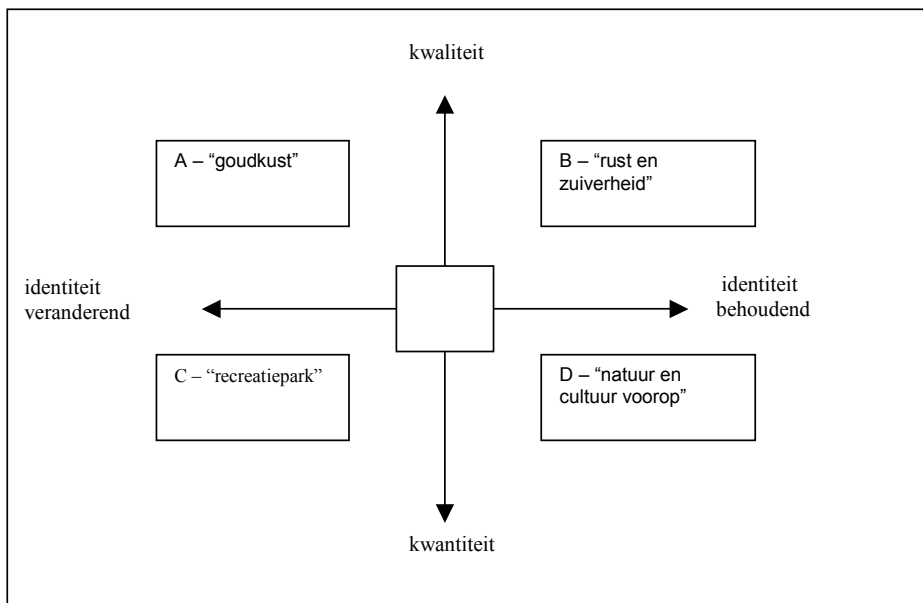
Introductie

Nu de scenario's generiek zijn opgezet worden deze nader ingevuld met de in de interviews geopperde ideeën en voorzieningen uit paragraaf 5.2. Hierbij zijn de voorzieningen dusdanig geselecteerd, dat een zo breed mogelijke verscheidenheid aan verschillende *type* voorzieningen aan bod komen. De uiteindelijke invulling van de scenario's staat in bijlage F (de enquête). Opgemerkt moet worden dat diverse genoemde investeringsmogelijkheden in meerdere scenario's zouden passen. Omwille van een completere set aan toekomstmogelijkheden komen deze toch aan de orde, zonder dat het onderscheidend vermogen van de scenario's ten opzichte van elkaar verloren gaat. Hieronder een korte omschrijving van de vier scenario's per deelgebied.

De Waddenkust

Het Waddenkustgebied ontwikkelt zich hypothetisch in de richting van vier scenario's, te weten de scenario's "goudkust", "rust en zuiverheid", "recreatiepark" en "natuur en cultuur voorop". Bedenk dat het inslaan van een richting niet impliceert dat andere richtingen –genoemd of ongenoemd– geheel verlaten worden. Figuur 16 laat zien hoe de kustscenario's vallen ten opzichte van de twee generieke assen, kwaliteit-kwantiteit en identiteit-veranderend-identiteit behoudend. De scenario's zien er als volgt uit:

figuur 16: Scenario's Waddenkust

Kustscenario A – "goudkust": Meer rijke mensen bezoeken het gebied en maken gebruik van hoogwaardige verblijfsaccommodatie (vijfsternenhotels) en recreatieve voorzieningen (golfbanen, schouwburg). De sector speelt in op de schaarste aan tijd en de behoefte aan gemak bij de welvarende consument, zowel bij het boeken (real-time online boekingsmogelijkheden) als bij de vakantieform (georganiseerde trips). De identiteit zou best veranderd mogen zijn met het oog op een zogenaamde "goudkust".

Kustscenario B – "rust en zuiverheid": Mensen aantrekken die de huidige identiteit van het gebied weten te waarderen. Niet veel mensen –juist omdat dit de "rust en zuiverheid" intact houdt–, maar wel met een relatief hoog bestedingsniveau, denk aan welvarende 50-plussers (kuuroorden). Een onderscheidend kenmerk van het gebied is de focus op ecotoerisme (ecolodges, duurzame bungalows).

Kustscenario C – "recreatiepark": De geringe ontwikkeling van de Waddenkust als recreatief-toeristisch gebied betekent dat er mogelijkheden zijn om te komen tot een grootschalig "recreatiepark". Doel is zoveel mogelijk mensen trekken die louter op basis van vermaak (subtropische zwembaden, attractieparken) willen recreëren, zonder dat identiteit hierbij een voorname rol speelt. Dit betekent

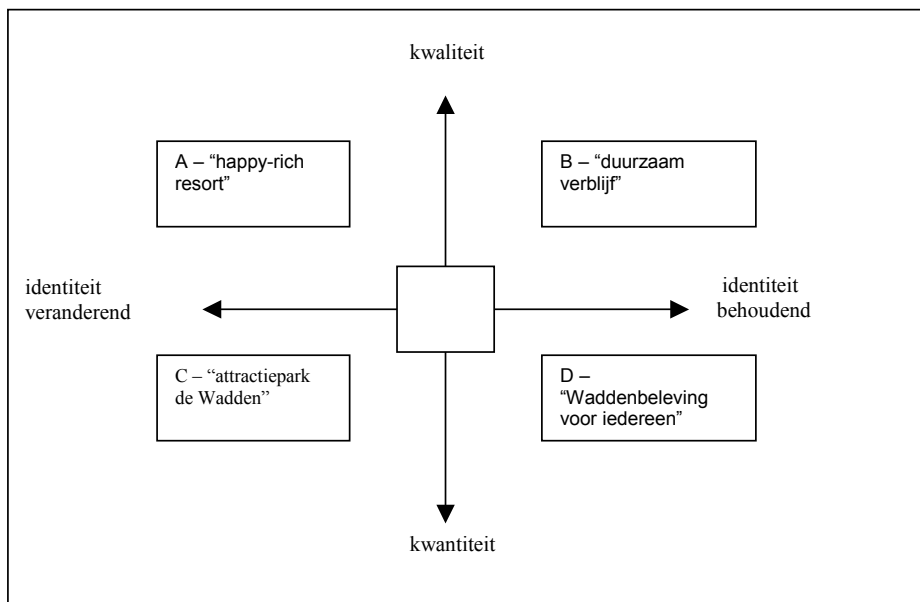
ook het toestaan van nieuwe infrastructuur, auto's, e.d., alsmede grootschalige verblijfsparken en evenementen.

Kustscenario D – "natuur en cultuur voorop": Veel mensen bezoeken het gebied omdat ze de unieke karakteristieken willen ervaren, "natuur en cultuur voorop". De beleving van natuur is verbeterd door betere facilitering (informatievoorziening, bewegwijzering, fietsvoorziening, ganzenuitkijkposten, kweldertochten) en via een Wadden doe-centrum. Cultuur opsnuiven kan beter, omdat er meer kunstexposities en galerieën zijn.

De Waddeneilanden

De vier scenario's voor de eilanden zijn als volgt getiteld: "happy-rich resort", "duurzaam verblijf", "attractiepark de Wadden" en "Waddenbeleving voor iedereen". Figuur 17 hieronder laat zien hoe deze scenario's vallen ten opzichte van de twee generieke assen. De scenario's zien er als volgt uit:

figuur 17: Scenario's Waddeneilanden

Eilandscenario A – "happy-rich resort": De eilanden blijven groeien door inzet op het hoge inkomenssegment, met name welvarende 50-plussers. Het hoge bestedingsniveau gekoppeld aan een identiteit die best mag veranderen, maakt de eilanden tot een meer doorsnee "happy-rich resort". Het sectoraanbod verschuift richting luxe en gemak (designwinkels, verharde duinpaden, houten vlonders naar het strand), verzorging (zorghotels, sauna-units bij het strand) en kunst en cultuur.

Conferentiecentra/-hotels ten bate van het zakelijk toerisme dragen bij aan de 'happy-rich' kleur.

Eilandscenario B – "duurzaam verblijf": Mensen aantrekken die de typische Waddeneilander identiteit waarderen (kleinschalige, nostalgische winkels), zonder dat de eilanden overladen worden (garanderen rust en ruimte, geen seizoensverbreding). Om te blijven groeien zet de sector in op duurzaamheid ("duurzaam verblijf", elektrische taxi's) en ecotoerisme (ecologische waddenproducten). Deze twee elementen vormen 'unique selling points' en brengen de mogelijkheid met zich mee een prijspremie te stellen en zo hogere bestedingen te genereren.

Eilandscenario C – "attractiepark de Wadden": Zoveel mogelijk mensen trekken ongeacht bestedingen, waarbij de identiteit een ondergeschikte rol speelt. De sectorcapaciteit gaat omhoog (meer bedden, parkeergelegenheid, veeroverzettingen). Daarnaast ligt er focus op (grootschalige) attracties (attractiepark, grootschalige evenementen als een Nederlandstalig muziekfestival, subtropisch zwembad), opdat met recht gesproken kan worden van "attractiepark de Wadden". Tevens speelt het sectoraanbod in op de toenemende behoefte aan kinderkampen.

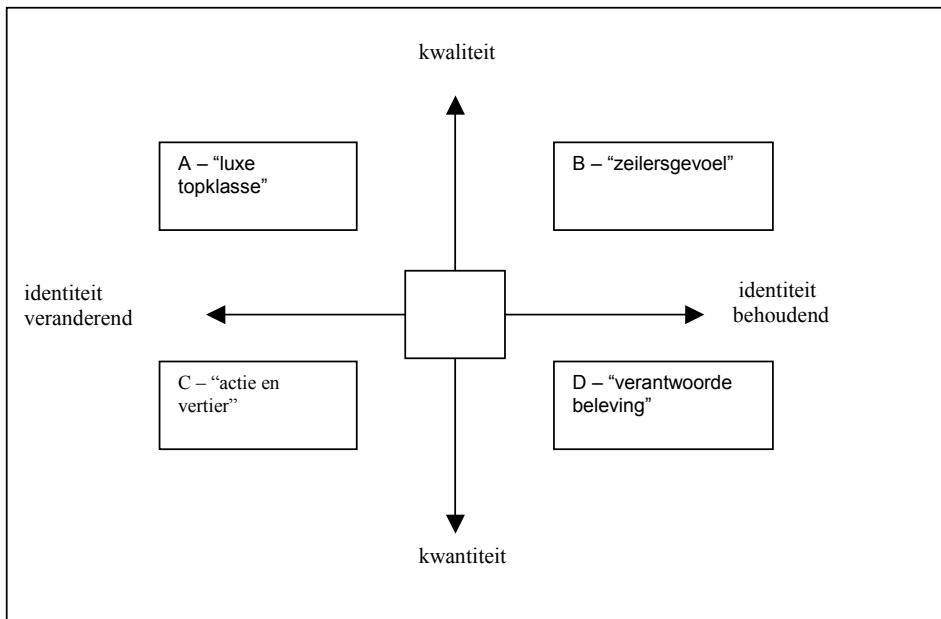
Eilandscenario D – "Waddenbeleving voor iedereen": De Wadden vormen een uniek decor, laat zoveel mogelijk mensen de Wadden ervaren: "Waddenbeleving voor iedereen". Vooral wordt de bezoeker op beeldende wijze (webcams in vogelgebieden, beeldverhalen, nationaal museum beroemde zeeschilders) iets bijgebracht over de natuur en cultuur op de eilanden. Educatie en bewustwording

vormen sleutelbegrippen, terwijl de bezoeker ook vrije struingebieden kan benutten. Buiten het hoogseizoen om is extra beleving mogelijk via bijvoorbeeld *all season* strandhuisjes.

De Waddenzee

De Waddenzee over grofweg 20 jaar ontwikkelt zich in de richting van vier scenario's, namelijk "goudkust", "rust en zuiverheid", "recreatiepark" en "natuur en cultuur voorop". Figuur 18 laat zien hoe deze scenario's vallen ten opzichte van de twee generieke assen.

figuur 18: Scenario's Waddenzee

Zeescenario A – "luxe topklasse": De Waddenzee als aantrekkelijk vaarwater voor ruime besteders, de "luxe topklasse". Identiteit speelt geen hoofdrol (robbentochten zijn vooral luxe terwijl de dieren van dichtbij worden bekeken, meer ruimte voor motorjachten). Havens worden uitgebaggerd en kennen een kwaliteitsinjectie, terwijl een Waddenpas de vaarrecreatie (en daarmee inkomsten) over de verschillende havens verspreid. De sector zet sterk in op hoogstaande Waddencuisine om de gast culinair te verwennen.

Zeescenario B – "zeilersgevoel": Welbesteders die er wat voor over hebben van de typische Waddenzeehorizon te genieten staan centraal, het "zeilersgevoel" voorop (geen motorboten, wel nostalgische zeilschepen en dito havens). Het zeilend genieten geschiedt door deel te nemen aan georganiseerde Wadarrangementen (wadlopen, vissen, eten etc.) en mee te varen op luxe charterschepen ('gouden vloot'). De vaarrecreatie blijft beperkt als voorwaarde voor rust, openheid en ruimte. Veerboten varen duurzaam door gebruik van schonere motoren.

Zeescenario C – "actie en vertier": Veel mensen komen actief recreëren op de Waddenzee en de nadruk ligt op vermaak, de identiteit mag hierbij best veranderen: "actie en vertier". Om meer vaarrecreanten te trekken zijn jachthavens uitgebreid en is er meer aanlegcapaciteit voor de chartervaart. Een grootschalig waterattractiepark fungeert –naast grote vaarevenementen- als trekpleister voor vertier, actie is mogelijk via waterskiën, jetskiën, kitesurfen en uitbreiding van het aantal surflocaties.

Zeescenario D – "verantwoorde beleving": Veel mensen beleven het Waddengebied, maar wel op een verantwoorde manier vanuit de identiteit van het gebied, "verantwoorde beleving". Speerpunten zijn bewustwording (wadvaartrainingen, educatieve Wadexcursies) en verantwoord verblijf (overnachtingsmogelijkheden kanovaarders, signaleringssysteem jachthavens, veilige ankerplaatsen nabij havens). Daarnaast is er ruimte voor meer sportvisboten en het ontwikkelen van de bruine vloot, omdat deze groepen medebepalend zijn voor de identiteit op de Waddenzee.

5.5 De enquête

Aanleiding

De scenario's zijn getoetst bij R&T-ondernemers om een aantal zaken in kaart te brengen:

- Welke ontwikkelingsrichtingen achten R&T-ondernemers in het Waddengebied wenselijk, voor welke R&T-ontwikkelingsrichtingen bestaat (per deelgebied) draagvlak?
- Welke voorzieningen -hetzij op collectief niveau (bijv. 'het open landschap'), hetzij op individueel bedrijfsniveau (bijv. 'sauna-units bij het strand')- acht de sector wenselijk?
- Bestaat er sectordrang richting kwantiteit of richting kwaliteit?
- Is er sectordrang richting behoud of versterking van de identiteit of meer richting identiteitsverandering?

Om een antwoord op deze vragen te vinden is een enquête afgenomen onder recreatief-toeristische Waddenondernemers. Op hoofdlijnen is de ondernemers de keuze voorgelegd op twee niveaus. Enerzijds op het generieke niveau van de scenario's; welk scenario geniet per deelgebied de voorkeur, welke (beslist) niet? Anderzijds op het gespecificeerde niveau van de individuele voorzieningen waarmee de scenario's zijn ingevuld; welke voorzieningen kennen per deelgebied prioriteit? De enquête is te vinden in bijlage F.

De selectie

Om een sectorbreed beeld te scheppen is gekozen voor een representatieve selectie R&T-ondernemers uit gegevens van de Kamer van Koophandel. Hierbij is toerisme en recreatie ruim opgevat, dat wil zeggen dat ook supermarkten, tankstations etc. meetellen, omdat ook zij directe effecten ondervinden van recreatie en toerisme. Alleen ondernemers die én als actief én met telefoonnummer én met contactpersoon staan ingeschreven zijn meegenomen in het bestand.

Uit het ondernemersbestand is op de volgende manier een selectie gemaakt. De ondernemers toegerekend aan toerisme en recreatie op de Waddenzee zijn allemaal meegenomen. Van de ondernemers in het kustgebied is eenderde deel benaderd en van de ondernemers op de eilanden eveneens eenderde. Deze zijn willekeurig gekozen, met inachtneming van een evenredige verdeling van bedrijven per type activiteit. Voorbeeld: als er op de eilanden negentig kampeerboerderijen actief zijn, vallen er dertig binnen de selectie.

Respons

Het aantal aangeschreven ondernemers is 573. Hiervan zijn er 269 in hoofdzaak actief in het kustgebied, 163 op de eilanden en 141 op de Waddenzee.

Het aantal feitelijke respondenten is uitgekomen op 96. Dit brengt het bruto responscijfer op 17%. Hoewel het adressenbestand met zo groot mogelijke precisie is opgebouwd, bleek het toch niet op alle onderdelen 'zuiver'. De volgende factoren – die vooral op het kustgebied van toepassing zijn - dragen eraan bij dat het alleszins redelijk is een *netto* responscijfer te hanteren:

- tal van aangeschreven ondernemers beschouwt zichzelf niet als recreatief-toeristisch ondernemer en voelt zich derhalve niet aangesproken. Dit kan komen doordat bepaalde bedrijven onder een activiteit staan bij de Kamer van Koophandel die wel én niet recreatief van aard kan zijn, zoals 'verhuur van schepen'. Ten tweede kan dit veroorzaakt worden door het feit dat ze zichzelf niet verwant voelen met de sector, omdat ze er te ver afstaan, bijvoorbeeld 'exploitatie van zwembaden'. Ten derde, er zijn ook ondernemers verhuisd of inactief.
- een bepaalde groep beschouwt zichzelf niet als Waddenondernemer. Dit komt veelal voor in het kustgebied dan met name in de grotere plaatsen (zoals Delfzijl en Den Helder), zeker als de plaats zelf niet aan de Waddenzee grenst (Dokkum).

Al met al is het redelijk te veronderstellen dat 200 ondernemers 'zijn zoekgeraakt' door deze factoren, waarmee het netto responspercentage op 26% komt.

De verdeling van het aantal respondenten per deelgebied is zichtbaar in onderstaande tabel 16. De eilanden hebben het grootste aantal respondenten, gevolgd door de zee en dan de kust. Dit is terug te zien in het bruto responsaandeel binnen de deelgebieden. Waar de eilanden en de zee een behoorlijk percentage scoren (beiden 23%), blijft de kust met 8% sterk achter. Netto zijn de verschillen in aandeel respons binnen deelgebieden echter beperkt, als gevolg van eerdergenoemde factoren.

tabel 16: Respons van de ondernemers (bruto/netto)

	Aangeschreven	Respons ⁵⁸	Aandeel in totaalrespons	Aandeel respons binnen deelgebied
Kust	269/119	21	23%	8%/18%
Eilanden	163/143	37	41%	23%/26%
Zee	141/121	33	36%	23%/27%
Totaal	573	91	100%	-

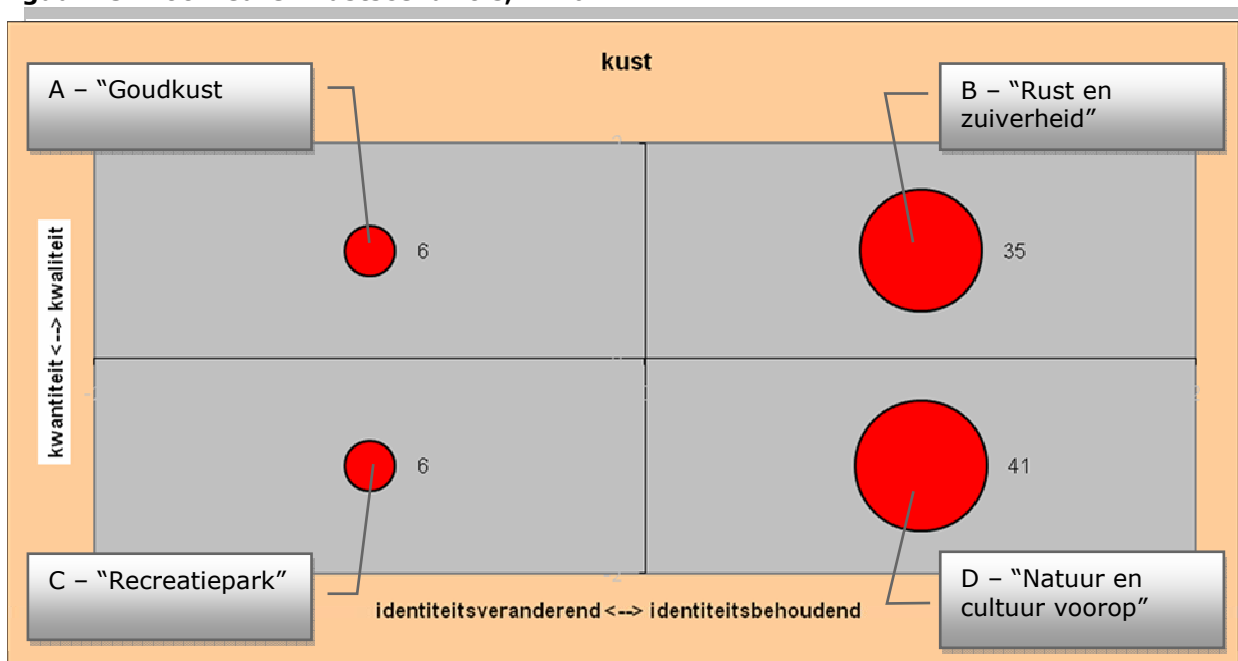
5.6 Voorkeuren kustgebied

5.6.1 Voorkeur en afkeur scenario's

Voor het kustgebied leggen de R&T-Waddenondernemers sterke nadruk op behoud van de huidige identiteit. Het gros van de ondernemers kiest voor een scenario waarbij de huidige identiteit behouden blijft of versterkt wordt: "rust en zuiverheid" en "natuur en cultuur voorop" -respectievelijk scenario B en D. Er is weinig onderling verschil tussen deze twee scenario's, oftewel tussen kwaliteit ("rust en zuiverheid") en kwantiteit ("natuur en cultuur voorop"). De minste waardering gaat grotendeels uit naar de scenario's waarbinnen de identiteit best mag veranderen. Dit geldt zowel voor het kwaliteitsscenario "goudkust" (A) als voor het kwantiteitsscenario "Recreatiepark" (C).

Opgesplitst naar deelgebied gelden genoemde uitkomsten voor zowel kust-, eiland- als zeeondernemers. Alle scenariovoorkeuren en -afkeuren voor het kustgebied zijn te vinden in bijlage G. Figuur 19 geeft de procentuele voorkeursverdeling voor de kuststrook.

figuur 19: Voorkeuren kustscenario's, in %

⁵⁸ N.B.: totaal respons komt hier uit op 92, waar we eerder 96 noemden als responstotaal. Het verschil zit in een viertal enquêtes dat zo laat is teruggestuurd dat ze niet meer verwerkt konden worden.

5.6.2 Populaire investeringsrichtingen

De sterkste richtingen

De belangrijkste investeringsrichtingen voor het kustgebied zijn collectieve goederen, infrastructurele verbeteringen, en samenwerkingsvormen. Deze investeringsrichtingen worden gevormd door als prioriteit gestelde overeenkomende investeringsopties samen te voegen. In aflopende volgorde van populariteit⁵⁹ zijn alle investeringsrichtingen voor de kust: collectieve goederen, infrastructurele verbeteringen, samenwerkingsvormen, concrete identiteitsbehoudende ofwel -versterkende voorzieningen, afzonderlijke initiatieven, en ambitieuze maar identiteitsveranderende voorzieningen. Schema 1 geeft een overzicht van de richtingen met de bijbehorende voorzieningen, bijlage G geeft alle enquêteresultaten dus ook voor investeringsprioriteiten voor het kustgebied.

schema 1: De ontwikkelingsrichtingen voor het kustgebied

1. Collectieve goederen
Zuiverheid en schone omgeving; beleving van rust en ruimte t.o.v. hectiek van de Randstad (ondernemers geven vaak aan hierin mee te willen investeren t.o.v. andere opties); open landschap in stand houden; authenticiteit en herkenning (hiervoor kiezen de ondernemers binnen het kustgebied relatief minder dan andere ondernemers); nautisch-maritiem karakter steden
2. Infrastructurele verbeteringen
Meer fietsvoorzieningen; betere informatievoorziening en bewegwijzering
3. Samenwerkingsvormen
Kust-eilandarrangementen; geclusterde voorzieningen (hiervoor kiezen de kustondernemers relatief sterker dan andere ondernemers. Bovendien geven veel ondernemers aan hierin mee te willen investeren t.o.v. andere opties); kant-en-klare reispakketten; real-time online boekingsmogelijkheden; centrale uitgaanswebsite
4. Concrete identiteitbehoudende ofwel -versterkende voorzieningen
Wadden doe-centrum (hiervoor kiezen de kustondernemers relatief sterker dan andere ondernemers, bovendien geven ondernemers relatief vaak aan hierin mee te willen investeren t.o.v. andere opties); kweldertochten; meer exposities en kunstgalerieën; ganzenuitkijkposten
5. Afzonderlijke initiatieven
Meer strandjes en voorzieningen; ecotoerisme; ecolodges, duurzame bungalows; kuuroorden; de zakelijke toerist verwennen
6. Ambitieuze maar identiteitsveranderende voorzieningen
Grootschalige evenementen; attractieparken; subtropische zwembaden; dijkpaden, nieuwe infrastructuur auto's; Formule 1 circuit in Den Helder; schouwburgen; vijfsterrenhotels; meer grootschalige recreatieparken zoals Esonstad

⁵⁹ Bij het bepalen van populariteit draait het om de relatieve voorkeur van voorzieningen ten opzichte van elkaar. Daarnaast speelt mee of er voorzieningen zijn die bij ondernemers in het desbetreffende deelgebied –in dit geval kust- een relatief sterke of zwakke voorkeur hebben ten opzichte van ondernemers uit de andere twee deelgebieden. Ten derde telt de voorkeur zwaarder wanneer ondernemers aangeven dat ze erin willen mee investeren.

Collectieve goederen

De sterkste ontwikkelingsrichting die naar voren komt is "collectieve goederen" en bestaat dan ook uit collectieve goederen; om preciezer te zijn: zij die de huidige identiteit bekrachtigen. De sterke voorkeur die de ondernemers toekennen aan collectieve goederen illustreert het belang dat ze toedichten aan de huidige identiteit van het kustgebied. Binnen deze richting is "zuiverheid en een schone omgeving" de meest geprioriteerde optie, iets wat aansluiting heeft met het succesvolle Duitse kusttoerisme. "Rust en ruimte t.o.v. de hectiek van de Randstad" en ook het "in stand houden van het open landschap" zijn collectieve goederen die perfect stroken met de trendmatige consumentenroep om natuur, landschap, rust en ruimte.

Infrastructurele verbeteringen

Infrastructurele verbeteringen worden zeer wenselijk geacht door de ondernemers. De sterk geprioriteerde fietsvoorzieningen -in de vorm van trekhutten, fietsarrangementen, een knopensysteem (ANWB) of een buitendijks fietspad over de Afsluitdijk- vinden aansluiting met de populairste bezoekersactiviteit in het Waddengebied, te weten fietsen. Iets wat zeker geldt voor de in absolute en relatieve zin toenemende groep senioren (vergrijzing). Informatievoorziening en bewegwijzering is binnen deze infrastructurale richting ook zeker iets wat verbeterd zou moeten worden volgens veel recreatief-toeristische ondernemers.

Samenwerkingsvormen

In sterkte de derde qua populariteit is de richting "samenwerkingsvormen", waarbinnen kust-eilandarrangementen, clustervoorzieningen en kant-en-klare reispakketten het beste uit de bus komen. De resultaten tonen aan dat de ondernemers de gebrekkige samenwerking binnen het kustgebied (ook in relatie tot de eilanden) onderkennen en dat hier goede kansen liggen voor verbetering. Naast genoemde opties gaat lichte prioriteit ook uit naar real-time online boekingsmogelijkheden en een centrale uitgaanswebsite; elementen die ingebed kunnen worden in de toenemende 'online' status van de consument en de toename in online vakantieboekingen, en de behoefte aan boekingsflexibiliteit (bijv. bij de groeiende groep alleenstaanden) gegeven ook de toenemende vraag naar korte vakanties.

Overig

Op de populairste drie richtingen volgen concrete identiteitbehoudende ofwel -versterkende voorzieningen. Deze groep kent meer ambivalente resultaten; ze bevat zowel voorzieningen die sterk gewenst zijn als voorzieningen die minder gewenst zijn. Zo bevat de groep behoorlijk een sterke voorkeur als het gaat om een Wadden doe-centrum, maar in veel lichtere mate (zij het nog wel behoorlijk) voor de andere voorzieningen. Binnen de groep "afzonderlijke initiatieven" zijn de resultaten nog sterker ambivalent. Een afzonderlijk initiatief dat behoorlijk wat populariteit geniet onder de ondernemers is het aanleggen van strandjes met bijbehorende voorzieningen, iets wat goed strookt met het Duitse kusttoerisme met haar populaire Waddenstranden. Ambitieuze maar identiteitsveranderende voorzieningen vinden nagenoeg geen soelaas bij de ondernemers.

5.7 Voorkeuren eilanden

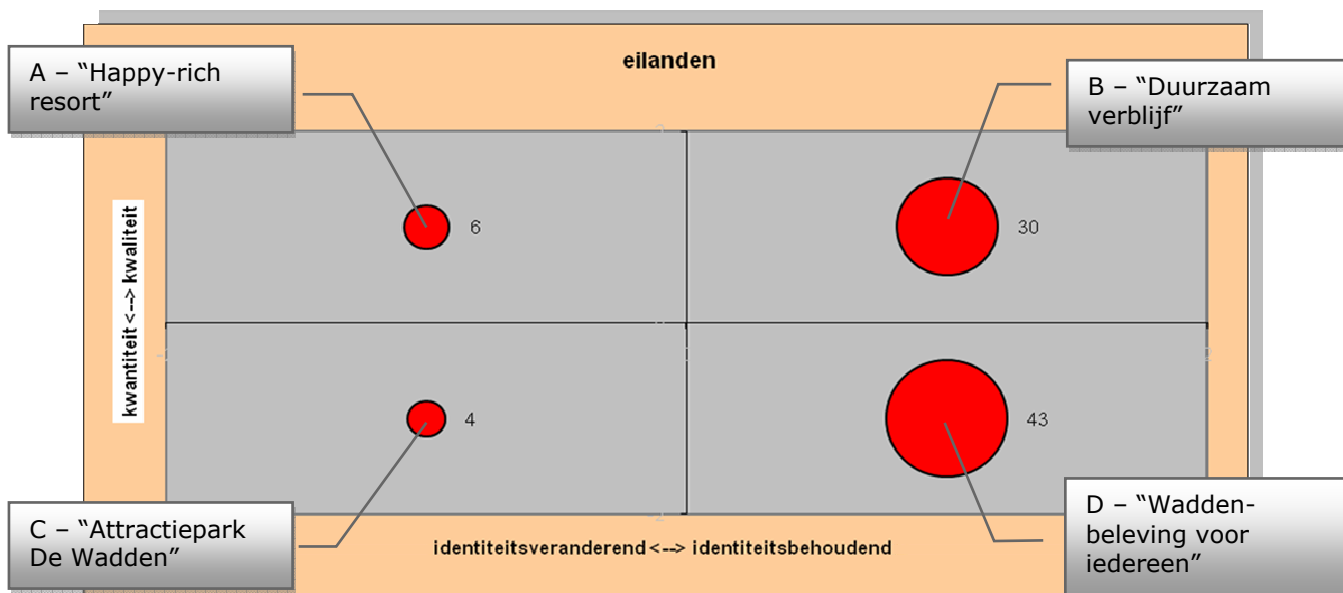
5.7.1 Voorkeur en afkeur scenario's

De meeste waardering gaat uit naar de scenario's met nadruk op behoud van identiteit, net als bij het kustgebied. Het populairste scenario is D, "Wadbeleving voor iedereen". Scenario D kent de helft meer voorkeur dan B, "duurzaam verblijf". Deze twee scenario's steken allebei met kop en schouders boven de scenario's uit waarbinnen de identiteit best mag veranderen; "happy-rich resort" (A) en "attractiepark de Wadden" (C). Deze twee richtingen ontlopen elkaar amper. Sterkste expliciete weerstand gaat ook uit naar het kwantiteitgeoriënteerde C en, iets meer nog, het kwaliteitgeoriënteerde A (figuur 20).

De voorkeuren voor de eilandscenario's zijn per herkomstdeelgebied van de ondernemers nagenoeg gelijk, voor kustondernemers lagen die iets anders. Zij vonden kwantiteitsscenario C gemiddeld genomen meer afkeurenswaardig dan kwaliteitsscenario A, in tegenstelling tot de ondernemers op zee en op de eilanden. In bijlage G zijn alle enquêteresultaten te vinden voor de eilanden, inclusief scenariovoorkeuren en -afkeuren voor de eilanden.

figuur 20: Voorkeuren eilandscenario's, in %

5.7.2 Populaire investeringsrichtingen

De sterkste richtingen

"Versterking van de beleving" en "duurzaamheid en milieubewustzijn" vormen de twee sterkste richtingen voor de eilanden. Beide categorieën bevatten louter voorzieningen die de huidige identiteit versterken danwel er niet mee in conflict zijn. In aflopende volgorde van populariteit (op dezelfde manier bepaald als voor het kustgebied) zijn alle investeringsrichtingen voor de eilanden deze: Versterking van de beleving, duurzaamheid en milieubewustzijn⁶⁰, luxe en gemak, en kwantiteit – vooral via dagtoerisme en evenementen. Schema 2 geeft een overzicht van de richtingen met de bijbehorende voorzieningen, Bijlage G laat op gedetailleerd niveau zien in hoeverre ondernemers voorgelegde voorzieningen wenselijk achten.

⁶⁰ Een aantal ondernemers plaatst op eigen initiatief ontwikkelingsmogelijkheden in deze richting: paard en wagen op Vlieland en Schiermonnikoog, elektrische voertuigen (zoals alleen elektrische bussen), een treinstel naar het strand en autovrije eilanden.

schema 2: De ontwikkelingsrichtingen voor de eilanden

1. Versterking van de beleving
Speelse educatie over, bewustwording van het Wad (ten opzichte van de andere voorzieningen veel ondernemers die aangeven erin mee te willen investeren); vrije struingebieden; beeldverhalen; garanderen rust en ruimte (geen seizoensverbreding); kleinschalige nostalgische winkels; meer aandacht voor (kamerorkestachtige) kunst en cultuur; webcams in vogelgebieden; nationaal museum beroemde zeeschilders
2. Duurzaamheid en milieubewustzijn
Duurzaam recreëren volop ervaren aan de hand van verblijfsrecreatie; ecologische Waddenproducten als onderdeel Waddenverblijf; ecotoerisme; elektrische taxi's
3. Luxe en gemak
Verhard pad op het duin, houten vlonders naar het strand; kleinschalige luxe winkeltjes; zorgtoerisme (zorghotels); golfbanen; conferentiecentra/-hotels; all season strandhuisjes; sauna-units bij het strand
4. Kwantiteit - vooral via dagtoerisme en evenementen
Grootschalige uitbreiding evenementen (zoals Oerol); meer bedden; parkeercapaciteit omhoog, meer veeroverzettingen; Nederlandstalig muziekfestival; kinderkampen; subtropische zwembaden; attractieparken

Versterking van de beleving

De ondernemer kent het meeste prioriteit toe aan voorzieningen die passen in het raamwerk van belevingsversterking. De concentratie binnen deze richting ligt op het beleven van de typische Waddenidentiteit, met name van de natuurwaarden. Deze roep vindt een plek binnen de consumententrend zoveel mogelijk te willen *ervaren* en niets te willen missen. Ook op een andere trend vindt deze richting aansluiting, namelijk op de vakantiebehoefte aan natuur, rust en ruimte. Authenticiteit alsook educatie zijn elementen die consumenten in toenemende mate wenselijk achten om zin te geven aan de vakantie.

Duurzaamheid en milieubewustzijn

R&T-ondernemers in het Waddengebied onderstrepen voor de eilanden een maatschappelijke tendens: het draagvlak voor duurzaamheid is groot. Ook zien veel ondernemers heil in voorzieningen die aansluiten op milieubewustzijn, iets wat eveneens in toenemende mate aanwezig is bij de consument. Deze richting lijkt uitstekend te passen bij de huidige identiteit van de eilanden, waar natuur centraal staat en de vakantieganger reeds zeer bewust is van zijn omgeving. Duurzaamheid vertaalt zich bijvoorbeeld in transport en verblijfsaccommodatie, en kan een onderscheidend kenmerk zijn van de eilanden en daarmee de lokroep versterken voor de meer en meer milieubewuste consument.

Luxe en gemak

Ondernemers kennen ook zekere prioriteit toe aan voorzieningen die geplaatst kunnen worden onder de noemer "luxe en gemak – geen seizoensverbreding". Een verhard pad op het duin en houten vlonders naar het strand zijn het meest geprioriteerd, gevolgd door kleinschalige luxe winkeltjes en zorgtoerisme (zorghotels). De eerstgenoemde botst wel met de huidige identiteit, want laat de duinen niet ongemoeid. Wel sluit ze aan bij de toenemende vraag om luxe en gemak bij de reiziger, vooral onder de toenemende groep senioren. Senioren vormen natuurlijk ook de hoofddoelgroep voor het zorgtoerisme, terwijl ook golfbanen –die überhaupt geliefd zijn- aanzienlijk op deze doelgroep inspelen.

Kwantiteit – vooral via dagtoerisme en evenementen

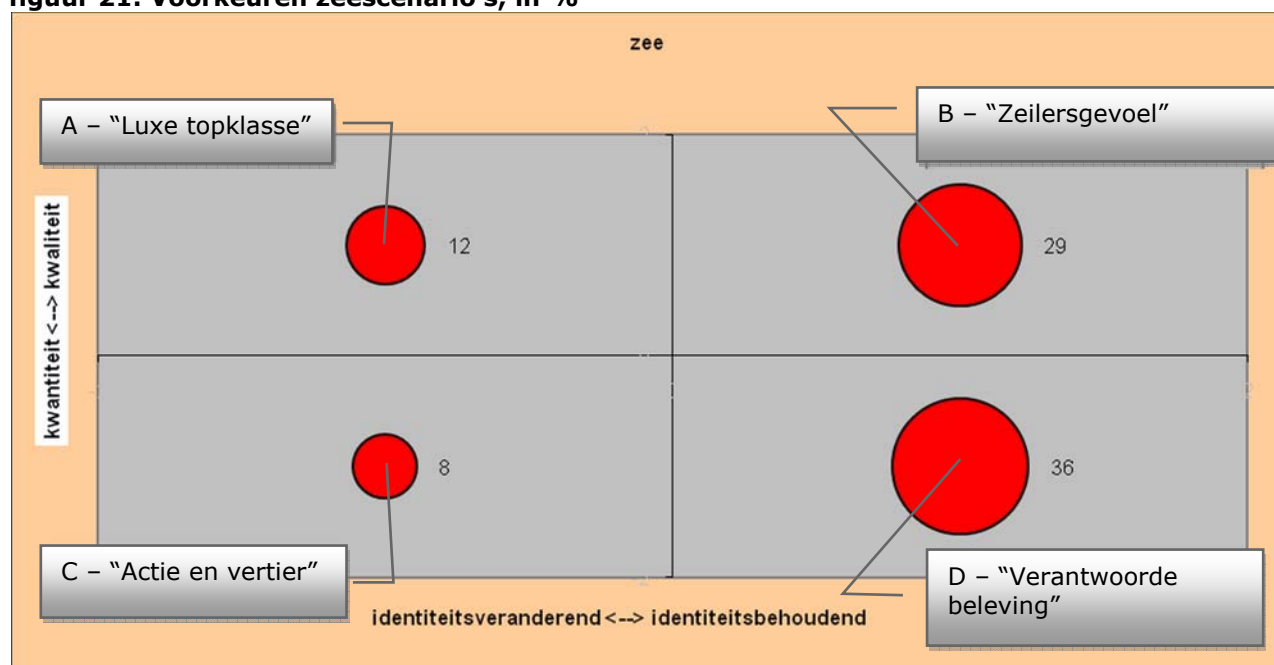
Weinig prioriteit gaat uit naar voorzieningen die inspelen op grotere bezoekersstromen. Ondernemers kiezen gematigd voor capaciteitsvergroting ("meer bedden", "parkeercapaciteit omhoog en meer veeroverzettingen"). Dit komt overeen met het volle hoogseizoen dat de eilanden kennen. Attracties als subtropische zwembaden (die Waddenbreed wel veel bezoekers trekken), attractieparken en een evenement als een Nederlandstalig muziekfestival krijgen zeer weinig steun. De enige voorziening binnen dit raamwerk dat een redelijke mate van prioriteit geniet, is uitbreiding van Oerol.

5.8 Voorkeuren Waddenzee

5.8.1 Voorkeuren en afkeuren scenario's

Ook voor recreatie en toerisme op de Waddenzee geldt dat de huidige identiteit van het gebied sterk gekoesterd wordt door de ondernemers, zij het in mindere mate dan op de eilanden en aan de kust.⁶¹ De twee scenario's die gekoppeld zijn aan de huidige identiteit (voor zover relevant voor R&T) zijn "verantwoorde beleving" (D) en "zeilersgevoel" (B). Onderscheid tussen kwantitatieve groei en groei in bestedingsniveau per bezoeker is er in het voordeel van kwantiteit, zij het niet eenduidig. De ondernemer prefereert kwantiteitsscenario D ("verantwoorde beleving") boven kwaliteitsscenario B ("zeilersgevoel"), terwijl onder de identiteitsveranderende scenario's kwantiteitsscenario C ("actie en vertier") minder voorkeur kent dan kwaliteitsscenario A ("luke topklasse"). Figuur 21 geeft de procentuele voorkeuren, de enquêteresultaten in bijlage G geven ook alle voorkeuren voor de zeescenario's.

figuur 21: Voorkeuren zeescenario's, in %

5.8.2 Populaire investeringsrichtingen

De sterkste richtingen

De sterkste richtingen zijn -gelijkend op de resultaten in het kustgebied- "collectieve goederen" en "(luke) georganiseerde Waddentrips". Beide richtingen conflicteren (in principe) niet met de huidige identiteit. Een element dat wel met de identiteit kan botsen is het uitbaggeren van havens, onderdeel van de richting "verbetering havens". In aflopende volgorde van door de ondernemers toegekend belang luiden de groepen als volgt: collectieve goederen, (luke) georganiseerde Waddentrips, verbetering havens, duurzaamheid, evenementen, en gemotoriseerd vermaak en overig. Schema 3 laat zien uit welke voorzieningen de richtingen zijn opgebouwd, bijlage G geeft alle enquêteresultaten voor de Waddenzee dus ook die voor investeringsopties.

⁶¹ Uiteraard heeft dit (ook) te maken met invulling van de scenario's, zowel qua individuele voorzieningen als onderwerpen (bijvoorbeeld havens).

schema 3: De ontwikkelingsrichtingen voor de Waddenzee

1. Collectieve goederen
Bewaken Waddenzeehorizon (mooie vergezichten van land en zeilschepen); bewaken stilte en duisternis; nostalgische schepen en havens
2. (Luxe) georganiseerde Waddentrips
Georganiseerde Wadarrangementen (wadlopen, vissen, eten, vertelling, etc) (veel ondernemers die aangeven hierin mee te willen investeren t.o.v. andere opties); educatieve Wadexcursies; Waddenpas (in alle havens aanmeren, gebruik maken van havenfaciliteiten); de gast culinair verwennen, (hoogstaande Waddencuisine); ontwikkelen gouden vloot (charterschepen die voor kwaliteit en klantvriendelijkheid staan); ontwikkelen bruine vloot; luxe robbentochten/zeehonden kijken van dichtbij (relatief sterkere voorkeur bij zeeondernemers dan bij andere ondernemers).
3. Verbetering havens⁶²
Havens uitbaggeren; jachthavens upgraden (kwaliteit, service, boxen); uitbreiding aantal jachthavens/ligplaatsen; signaleringssysteem jachthavens en veilige ankerplaatsen nabij havens; uitbreiding aanlegcapaciteit chartervaart
4. Duurzaamheid
Schonere motoren, milieuvriendelijk voortstuwingssysteem veerboten; zeilvaart, geen motorboten; wadvaarttrainingen/lessen kaart en kompas
5. Evenementen
Tall Ships' Races, catamaranraces, etc.
6. Gemotoriseerd vermaak en overig (niet populair)
Meer surflocaties; waterskiën, jetskiën, kitesurfen; overnachtingsmogelijkheden kanovaarders; ruimte voor motorjachten; meer sportvisboten; grootschalig waterattractiepark

Collectieve goederen

De sterkste ontwikkelingsrichting die naar voren komt is -net als voor het kustgebied het geval is- "collectieve goederen". Ze bestaat uit collectieve goederen die de huidige identiteit van de Waddenzee -voor zover relevant voor recreatie en toerisme- bekrachtigen. De sterke voorkeur die de ondernemers toekennen aan collectieve goederen illustreert het belang dat ze toedichten aan de huidige identiteit van het kustgebied. Een dergelijke ontwikkeling kan prima dienstdoen ter aansluiting op de behoefte van de consument aan rust, ruimte en natuur. Evenzeer zijn de stilte en de vergezichten motieven voor vaarrecreanten om de Waddenzee aan te doen.

(Luxe) georganiseerde Waddentrips

Op kwalitatief hoog niveau en onder professionele begeleiding de Waddenzee ervaren. Met name georganiseerde Wadarrangementen (varen, vissen, eten, vertellingen, etc.) scoren hoog -zelfs het hoogst van alle investeringsopties voor de Waddenzee-, gevolgd door educatieve Wadexcursies. Deze richting is in lijn met een toename van het aantal georganiseerde vakanties, de consumententrend zoveel mogelijk te willen beleven, de behoefte bij de consument aan kwaliteit, luxe en gemak, culinaire vakanties, en educatie.

⁶² Tevens zijn betreffende een specifieke vorm van watergerelateerde voorzieningen, namelijk sluispassages, een tweetal opmerkingen geplaatst. In het bijzonder betreft het de Robbegatsluis te Lauwersoog. Deze biedt te weinig ruimte om aan te meren en te beperkte openingstijden.

Verbetering havens

Verbetering van havens is in de ogen van veel ondernemers op tal van manieren wenselijk. De hoogste prioriteit wordt verleend aan het uitbaggeren van de havens, wat overigens een pijnpunt kan vormen met de identiteit van de zee want: van negatieve invloed op de natuurwaarden. Uitbreiding van de havens strookt met het toenemend aantal vaarbewegingen en ook met de zomerdrukke in de havens - vooral op de eilanden en in Harlingen. Het upgraden van de jachthavens is in lijn met de kwaliteitsvraag van de vaarrecreant.

Overig

Een duurzame voorziening die veel prioriteit wordt toegekend is "schonere motoren en een milieuvriendelijk voortstuwingssysteem van de veerboten". Deze past bij de toenemende focus op duurzaamheid die maatschappelijk waarneembaar is. Weinig prioriteit wordt verleend aan evenementen als de Tall Ships' Races, hoewel deze toch voor grote bezoekersstromen zorgen in de kuststeden. Nagenoeg geen prioriteit wordt toegekend aan gemotoriseerd vermaak die de huidige identiteit van de Waddenzee mogelijk verstoren. Ook aan enkele losse voorzieningen wordt weinig prioriteit toegedicht; meer sportvisboten, een grootschalig waterattractiepark, overnachtingsmogelijkheden kanovaarders.

5.9 Conclusies

Hiervoor zijn de enquêteresultaten per deelgebied geanalyseerd. De per analyse verworven inzichten per deelgebied leveren een aantal conclusies op. Hierbij is ook teruggekoppeld naar relevante ontwikkelingen en trends die naar voren zijn gekomen in hoofdstuk 4. Gezamenlijk geven deze uitkomsten antwoord op de centrale vraag in dit onderzoek; wat zijn reële R&T-ontwikkelingsmogelijkheden voor het Waddengebied? Onderstaand schema vat deze samen.

schema 4: Uitkomsten na analyse

* Inzetten op identiteit en beleving

- *Waarborging van de huidige Waddenidentiteit* vormt het primaire uitgangspunt bij de recreatief-toeristische ontwikkeling van het Waddengebied.
- De Wadden mogen *geen grootschalig attractiepark* worden. In overeenstemming hiermee vinden de meeste ambitieuze echter identiteitsveranderende voorzieningen die op de massa gericht zijn weinig animo bij de ondernemers. Te denken valt bijvoorbeeld aan attractieparken, een Formule 1 circuit, subtropische zwembaden, meer surflocaties, etc.
- Veel ondernemers zien daarentegen wel recreatief-toeristische mogelijkheden voor inzet op meer bezoekers, oftewel kwantitatieve groei: "Waddenbeleving voor *iedereen*".
- *Versterking van de Waddenbeleving* is mogelijk via veel gekozen opties als speelse educatie en bewustwording van het Wad, een Wadden doe-centrum, Wadexcursies, beeldverhalen, vrije struingebieden, ecologische Waddenproducten en kleinschalige nostalgische winkeltjes.

* Meer duurzaam toerisme

- Een ontwikkeling in de richting van *duurzaam toerisme* (verblijfsrecreatie) lijkt kansrijk in de ogen van de ondernemers. Voorbeelden die deze beweging illustreren zijn schonere motoren en een milieuvriendelijk voortstuwingssysteem voor de veerboten, ecotoerisme (denk aan ecolodges), ecologische Waddenproducten en elektrische taxi's.

* Sectorinitiatieven

- Sectorinitiatieven waarbij *samenwerking* is vereist vormen kansrijke ontwikkelingsmogelijkheden. Hierbij valt te denken aan clustervorming (bijv. strandjes, eetgelegenheden, musea, monumenten, e.d.), georganiseerde Wadarrangementen, een Waddenpas en kant-en-klare reispakketten. Dit geldt met name voor het vastelandskustgebied, zowel binnen het vastelandskustgebied, als ook in relatie tot de eilanden.

* **Infrastructuur; geen wegen, wel fiets- en havenvoorzieningen**

- Infrastructurele verbeteringen worden – waar als investeringsoptie aangeboden - wisselend veel en weinig als prioritair beoordeeld. Nieuwe autoroutes aan de kust, parkeercapaciteit en meer veerdiensten worden niet zozeer gewenst. Wel spreken de ondernemers een sterke wens uit om *betere fietsvoorzieningen* (kust) en *havenvoorzieningen* (zee) te realiseren. Een verbetering van de (jacht-)havens wordt wenselijk geacht in termen van kwaliteit, veiligheid en kwantiteit. Het uitbaggeren van havens wordt ook als wenselijk ervaren. In relatie tot de infrastructuur is er ook een zekere wens voor betere informatievoorziening en bewegwijzering, en voor een systeem dat signaleert of de havens vol zijn.

* **Meer luxe en gemak**

- *Luxe en gemak* mag op beperkte schaal gepusht worden naar het oordeel van de ondernemers. Houten vlonders op het strand en verharde paden op het duin, kleinschalige luxe winkeltjes, zorgtoerisme (zorghotels), hoogwaardige Waddencuisine, en de gouden vloot zijn (tamelijk) veel gekozen opties. Overigens zijn veel andere opties die in dit thema vallen bijzonder weinig gekozen, zoals schouwburgen, vijfsterrenhotels en sauna-units bij het strand.

6 Dilemma's voor de toekomst

6.1 Introductie

Aan de hand van de analyse in de eerdere hoofdstukken kan nu de balans worden opgemaakt: Wat zijn de effecten van reële toekomstmogelijkheden voor de R&T-sector in het Waddengebied?

Dit hoofdstuk beoordeelt de mogelijkheden aan de hand van het beoordelingskader zoals geschetst in hoofdstuk 3. Het beoordelingskader omvat criteria voor zowel economie, als duurzaamheid, als identiteit. Op basis van deze criteria worden de effecten van de diverse ontwikkelingsrichtingen in kaart gebracht. Echter, met dien verstande dat het niet binnen het bereik van het onderzoek ligt om de effecten per criterium *kwantitatief* te toetsen; niet in termen van aantal mensen (bijv. ondernemers) dat iets vindt als ook niet in een cijfermatige uitdrukking van de effecten. De beoordeling geschiedt derhalve op kwalitatieve gronden. Daarenboven is de toetsing strikt genomen *speculatief*, want gebaseerd op *verwachtingen*. Deze zijn weliswaar verre van uit de lucht gegrepen, ze berusten niet op een feitelijke, empirische toetsing van de effecten.

Hoewel dit hoofdstuk de effecten per hoofdaspect (economie, duurzaamheid, identiteit) toont en in die zin beoordeelt, *velt ze geen eindoordeel* over de ontwikkelingsrichtingen. Er is gekozen om te werken met het identificeren van beleidsrelevante dilemma's. De dilemma's hebben betrekking op min of meer tegenovergestelde toekomstmogelijkheden die zich in elk van de drie deelgebieden zouden kunnen voor doen. Deze mogelijkheden impliceren verschillende vormen van beleid. Beleidsmakers kunnen met deze dilemma's vanuit een eigen perspectief en voorkeur met onzekerheden op detailniveau omgaan. Dilemma's zijn robuuster dan een strak streefbeeld. Ze kunnen losser staan van onzekere factoren als de precieze ontwikkeling in de tijd en de precieze relatieve groei en ontwikkeling van specifieke R&T-activiteiten.

De opzet van dit hoofdstuk is als volgt. Eerst een zeer globale vooruitblik op de trendmatige ontwikkeling in het Waddengebied, alsmede een ruim streefbeeld. Vervolgens worden de in hoofdstuk 5 geschetste reële R&T-ontwikkelingsmogelijkheden voor het Waddengebied aan de hand van verschillende criteria globaal getoetst op effecten op economie, duurzaamheid en identiteit. De getoetste ontwikkelingspaden passen binnen het geschetste streefbeeld. Ten derde geeft het hoofdstuk een beleidsrelevante vooruitblik op de toekomst van de R&T-sector in het Waddengebied middels een aantal dilemma's. Deze zijn gespecificeerd naar de drie deelgebieden: Waddenkust, Waddeneilanden, Waddenzee.

6.2 Globale toekomstvisie

Globaal is op basis van de analyse in eerdere hoofdstukken als autonome ontwikkeling te voorspellen dat R&T op de eilanden de komende decennia de drijvende economische kracht zal blijven, dat de Waddenzee belangrijke unique selling points heeft die in toenemende mate mensen zullen trekken voor R&T, en dat de vastelandskust haar R&T-activiteiten wel zal kunnen versterken, maar dat R&T daar geen sterke sector is.

Duurzaamheid blijft op de eilanden en de zee een majeur punt van zorg. Aan de andere kant zien ondernemers hier ook reële kansen, in het bijzonder voor de eilanden. Aan de kust geldt dit niet of nauwelijks, afgezien van de gebieden die nu reeds als natuurterrein worden beheerd. De autonome ontwikkelingen lijken de identiteit van eilanden en zee niet wezenlijk aan te tasten. Aan de kust is identiteit een veel vager begrip: meer identiteitsveranderende activiteiten lijken daar mogelijk.

Een globaal streefbeeld voor de eilanden en de zee behelst dus met name continuering en sterk houden van de bereikte ontwikkeling in R&T. Voor de vastelandskust is het moeilijk om tevreden te zijn met het huidige niveau van de activiteiten. Gezien

- de nabijheid van een succesvolle R&T-sector zowel op de eilanden en de zee,
- succesvolle R&T-activiteiten delen van de vastelandskust (Lauwersmeergebied en ook IJsselmeergebied),
- de realisatie van een veel sterker ontwikkelde R&T-sector aan de vastelandskust in het buurland Duitsland,

- de beperkte alternatieve mogelijkheden voor economische ontwikkeling in de perifere kuststrook, en
  - de aanwezigheid van unieke en onderscheidende natuur- en cultuurkwaliteiten
- is het zeer wenselijk te streven naar een versterking van de R&T-sector in het kustgebied. Bovenstaande globale noties zijn onderstaand samengevat in schema 5.

schema 5: Economische beoordeling R&T-ontwikkeling Waddengebied

		Huidige beoordeling	Autonome ontwikkeling 2025	Streefbeeld		
EILANDEN						
Consument	Unique selling points	Sterk merk	<i>Weinig verandering voorzien, maar concurrerende markt</i>	<i>Continuering en sterk houden sector</i>		
	Voorzieningenniveau	Goed				
	Prijspeil	Bovengemiddeld				
	Bereikbaarheid	Zwak				
Producent	Inkomenspositie	Goed				
	Groei	Bescheiden				
Regionale ontwikkeling	Werkgelegenheid en inkomsten bewoners	Mini-economie Monocultuur				
	Voldoende draagvlak voorzieningen	Behoorlijk				
	Clustervorming	Sterk				
ZEE						
Consument	Unique selling points	Sterk merk			<i>Weinig verandering voorzien, maar concurrerende markt</i>	<i>Continuering en sterk houden sector, voorzieningenniveau omhoog</i>
	Voorzieningenniveau	Redelijk				
	Prijspeil	Gemiddeld				
	Bereikbaarheid	Matig				
Producent	Inkomenspositie	Goed				
	Groei	Bescheiden				
Regionale ontwikkeling	Werkgelegenheid en inkomsten bewoners	Bescheiden				
	Voldoende draagvlak voorzieningen	Redelijk				
	Clustervorming	Sterk				
KUST						
Consument	Unique selling points	Zwak merk	<i>Sector zal bescheiden blijven; regionale ruimtelijke benutting kan groei belemmeren</i>	<i>Sterkere R&T-sector met focus op sterkere merken en samenwerking; meer verbonden met Waddenzee en eilanden</i>		
	Voorzieningenniveau	Zwak				
	Prijspeil	Gemiddeld				
	Bereikbaarheid	Matig				
Producent	Inkomenspositie	Bescheiden				
	Groei	Bepert				
Regionale ontwikkeling	Werkgelegenheid en inkomsten bewoners	Onder nationaal gemiddelde				
	Voldoende draagvlak voorzieningen	Matig				
	Clustervorming	Zwak				

6.3 Globale toetsing ontwikkelingsrichtingen

De effecten van de vijf realistische R&T-ontwikkelingspaden zoals geschetst in hoofdstuk 5 zijn naar verwachting overwegend positief. De eerste, inzetten op *identiteit en beleving*, kent per saldo geen enkel negatief effect op de verschillende criteria. Ze kent de sterkste positieve effecten in haar aansluiting op de huidige fysieke kenmerken van het gebied en in haar draagvlak voor R&T-voorzieningen. Overigens wordt dit beeld anders als de Waddenbeleving iets wordt 'voor iedereen'. Dat zou de natuurwaarden meer negatief belasten. Inzet op duurzaam toerisme kent behoorlijk draagvlak, terwijl het zeer goed scoort op haar unieke, onderscheidende karakter (*unique selling points -USP's*) en op de ruimtelijke druk op (inter-)nationaal beschermde natuurwaarden.

Een tweede breed gedragen richting - *duurzaam toerisme* - scoort een minpunt als het gaat om het prijspeil. Duurzaam toerisme brengt naar verwachting hogere kosten met zich mee voor de ondernemer (en dus de consument). Daar staat tegenover de extra USP's die duurzaam toerisme met

zich meebrengt. Gegeven deze USP's hoeft een hoger prijspeil niet te leiden tot een vermindering van het bezoekerstal. Dit hangt af van de prijsgevoeligheid van de gemiddelde bezoeker en de waardering die hij of zij toekent aan de USP's. Een groot, vanzelfsprekend pluspunt is de zorgvuldige aandacht die met deze richting uitgaat naar de ruimtelijke druk op (inter-) nationale natuurwaarden.

Sectorinitiatieven gericht op samenwerking vinden veel draagvlak onder ondernemers in R&T in het Waddengebied. Het kan hierbij bijvoorbeeld gaan om georganiseerde Wadarrangementen, kust-eiland samenwerking, en Waddenpas. Dergelijke samenwerkingsvormen hebben een sterk positief effect op innovatieve en concurrerende clusters van bedrijvigheid. Ook biedt deze richting goede werkgelegenheids- en inkomensansen, terwijl tevens het algemeen R&T-voorzieningenniveau erbij gebaat is. Het clusteren van voorzieningen kan her en der meer ruimtelijke druk geven op (inter-) nationaal beschermde natuurwaarden. Het effect op het prijspeil is ambivalent, want dat hangt af van het kwaliteitsniveau van de voorzieningen en de doelgroep waarop wordt ingezet met de samenwerkingsvormen die te berde kwamen.

De vierde ontwikkelingsrichting is die rondom *infrastructuur*. Deze kent –hoewel hiermee geen wegen of veeroverzettingen worden geduid maar vooral fietsvoorzieningen, informatievoorziening, bewegwijzering en havenvoorzieningen- een positief effect op bereikbaarheid. Een betere infrastructuur kan het prijspeil omhoog brengen, vooral als het gaat om havenvoorzieningen.

Meer *luxe en gemak* is de vijfde ontwikkelingsrichting die uit raadpleging van R&T-ondernemers in het Waddengebied naar voren is gekomen. Deze categorie botst het meest met de huidige identiteit en beschermde natuurwaarden. Op economisch vlak liggen er echter de meeste groeikansen, zeker als dit punt wordt toegespitst op de eilanden. Het prijspeil zal omhoog gaan, in relatie tot een hoger algemeen voorzieningenniveau. Dat trekt bezoekers met een hoger bestedingsniveau. Dit biedt weer goede inkomens- en groeikansen voor R&T-bedrijven.

Schema 6 laat de effecten zien voor de verschillende criteria die per saldo gelden voor de hoofdaspecten economie (consumenten-, producenten- en regionaal-economisch perspectief), duurzaamheid en identiteit. Deze indicatie geschiedt op basis van de beschrijving van de huidige situatie van R&T in het Waddengebied (hoofdstuk 2), kansen die voortvloeien uit relevante ontwikkelingen en trends op (inter-)nationaal niveau (hoofdstuk 4) en ondernemersvoorkeuren (hoofdstuk 5).

schema 6: Effecten van de vijf hoofdontwikkelingsrichtingen voor Wadden R&T

	unique selling points	algemeen voorzieningenniveau	prijspeil (omlaag aangeduid met + en omhoog met -, resp. positief en negatief effect voor consument)	bereikbaarheid	voldoende inkomen voor continuïteit bedrijf	groeimogelijkheden bedrijf	genoeg werk en inkomensansen bewoners	voldoende draagvlak voorzieningen	innovatieve en concurrerende clusters van bedrijvigheid	geen ruimtelijke druk op (inter-) nationaal beschermde natuurwaarden	aansluiting bij huidige fysieke kenmerken: natuur en open landschap	verandering t.o.v. huidige kenmerken karakter R&T-activiteiten (verandering aangeduid met +)
inzetten op huidige identiteit en beleving	+	0	+	0	+	+	+	+++	0	+	+++	+
meer duurzaam toerisme	+++	0	-	+	+	+	+	++	0	+++	+	+
sectorinitiatieven gericht op samenwerking	0	++	+/-	+	+	+	++	++	+++	-	0	+
infrastructuur; geen wegen, wel fiets- en havenvoorzieningen	0	0	-	+++	+	+	+	++	+	-	-	+
meer luxe en gemak	+	++	--	0	++	++	+	+	0	-	-	-

6.4 Dilemma's voor de eilanden

6.4.1 Introductie

In de wereldeconomie waar de Waddeneconomie een onderdeel van is, zien we een versterkte dynamiek en mondiale onderlinge afhankelijkheid. De R&T-activiteiten zijn alle marktconforme activiteiten, onderhevig aan voortdurende en steeds veranderende concurrentie. Het maken van een goede voorspelling hiervan voor de drie relatief kleine deelgebieden is lastig.

6.4.2 Eilanddilemma 1: Elite versus massa

Hoge bestedingen per bezoeker

Op de Waddeneilanden is een autonome ontwikkeling te zien waarbij de sector R&T, vooral de verblijfrecreatie, steeds meer op de beter bemiddelde vakantieganger inzet. Het onderliggende mechanisme is helder. De eilanden hebben unieke kwaliteiten die in het algemeen hoog worden gewaardeerd, zeker als men financieel onafhankelijk of anderszins welgesteld is. Dankzij toenemende welvaart en vergrijzing wordt deze groep in Nederland steeds groter. Er ontstaat dus een steeds grotere koopkrachtige groep die op zoek is naar een beperkt aanbod van R&T. Bovendien maakt deze groep dat de landelijke vraag naar kwaliteit, luxe en gemak is gestegen. Concreet is dit zichtbaar in de landelijke bloei van beauty & wellness (kuuroorden), luxe winkels, golfbanen, zakelijk toerisme en zorgtoerisme (zorghotels).

De autonome beweging richting een hogere kwaliteit is op de eilanden bijvoorbeeld goed zichtbaar bij de vakantiehuisjes in de duinen. In recente jaren is een flink aantal van deze huisjes gekocht door welgestelde particulieren waardoor deze huisjes aan de verhuur werden onttrokken. Ook worden vakantiehuisjes die aanvankelijk voor zes personen bedoeld waren, regelmatig omgebouwd tot huisjes voor vier personen. Meer luxe voor een hogere prijs dus, hetgeen een hoger voorzieningenniveau met zich meebrengt en meer inkomens- en groeikansen voor de sector R&T. Dit kan echter botsen met de huidige recreatief-toeristische identiteit van het gebied. Bijvoorbeeld wanneer sauna-units bij het strand worden aangelegd of, voor het gemak van de ouderen en/of minder validen, betonnen paden in het duin of op het strand; of wanneer luxe (verblijfs-)voorzieningen het huidige pittoreske aanzien van de eilander bebouwing aantasten.

Veel bezoekers

Een autonome ontwikkeling richting hogere bestedingen per bezoeker, maar ook duurzaam toerisme als ontwikkelingsmogelijkheid. De enquête onder ondernemers liet echter zien dat er bij ondernemers weinig animo is voor het exclusief focussen op een selecte 'elite'. Het scenario 'Waddenbeleving voor iedereen' is het meest populair voor de eilanden. Een voorkeur derhalve voor een strategie gericht op kwantiteit. Dit is traditioneel ook een belangrijke pijler van het eilandtoerisme.

Dit kan door de consument iets extra's te bieden middels bijvoorbeeld vormen van speelse educatie en bewustwording van hetgeen het Waddengebied te bieden heeft: een Wadden doe-centrum, nostalgische winkeltjes, beeldverhalen, wadexcursies, etc. Deze laten de onderscheidende kenmerken van het Waddengebied zien, zowel op het vlak van natuur als cultuur. Een dergelijke ontwikkeling correspondeert uitstekend met een consumentenwens richting een zekere zingeving aan de vakantie. Authenticiteit en educatie zijn hiertoe elementen die consumenten in toenemende mate wenselijk achten.

Elite versus massa

Het optrekken van het prijsniveau om in te spelen op meer vermogende bezoekers verleent de eilanden een zekere exclusiviteit. Dit correspondeert niet met een Waddenbeleving voor iedereen. Het *elite-massa dilemma* impliceert een aantal beleidsvragen: (i) moet Waddenbeleving op de eilanden voor iedereen betaalbaar blijven? (ii) welke mogelijkheden en voorzieningen zou de overheid kunnen faciliteren om invulling te geven aan een gewenste richting? (iii) kunnen elementen van beide richtingen verbonden worden zonder dat de gekozen ontwikkelingsstrategie te zeer schade wordt berokkend?

Het elite-massadilemma waar de sector zich derhalve voor gesteld ziet is: Hoe kan de autonome trend naar minder, maar rijkere mensen gecombineerd of verenigd worden met de wens naar blijvende of zelfs groeiende toegankelijkheid voor veel mensen, arm en rijk?

6.4.3 Eilanddilemma 2: Bereikbaarheid als troef en als handicap

Veel lange vakanties

De eilanden hebben landelijk een sterke positie ten aanzien van lange vakanties.⁶³ Ook wordt het eilandbezoek veel meer gekenmerkt door lange dan door korte vakanties. Dat er relatief veel langer gerecreëerd wordt, heeft veel te maken met de relatief moeilijke bereikbaarheid; deze werkt reistijd en -kosten verhogend. Daarmee beperkt ze de korte vakanties en dagrecreatie. Dit geldt het meest voor Vlieland en Terschelling, het minst voor Texel. Texel ondervindt bovendien meer concurrentie van alternatieve strandvakanties aan de nabijgelegen Noordzeekust.

Die beperkte bereikbaarheid vormt naast een beperkende factor ook een bindende factor. Het vormt ook een belangrijk aspect van het typische eilandgevoel. De beperkte bereikbaarheid is dus tevens een onderscheidende kracht van de eilanden; het doet dienst als unique selling point. De rek is er in de groei van lange vakanties op de eilanden wel uit, zeker in het hoogseizoen. Dit heeft te maken met het plafond dat van overheidswege gesteld is aan de bedden capaciteit en met de zeer hoge bezettingsgraad hiervan in het hoogseizoen.

Bezoekers voor een lange vakantie op de Waddeneilanden komen vaak terug voor een herhalingsbezoek; een groep derhalve die continuïteit verleent aan de bezoekersstroom. Daarnaast lijkt het aannemelijk dat deze groep een sterke betrokkenheid voelt met het natuurschoon in het gebied. Vanuit een zeker milieubewustzijn draagt de lange vakantieganger er – naar het oordeel van diverse eilandondernemers - zelfstandig zorg voor dat verstoring van rust en natuurwaarden binnen de perken blijft. De dagrecreant is er aan de andere kant simpelweg een dag op uit en is wellicht minder betrokken met de natuurwaarden en de eilandidentiteit. Dit geldt des te meer in geval van evenementen en attractieparken.

Groeimogelijkheden in korte vakanties en dagrecreatie

Landelijk vindt er niet of nauwelijks groei plaats van lange binnenlandse vakanties. In korte vakanties zit daarentegen wel degelijk groei. Dit geldt zeer zeker voor de eilanden en dan vooral buiten het hoogseizoen. Georganiseerde Waddentrips geven invulling aan een korte vakantie. Dergelijke arrangementen vinden goed gehoor bij de R&T-ondernemers in het Waddengebied. Ook sluit deze vorm aan op de toegenomen reizigersbehoefte aan georganiseerde vakantievormen en aan de consumentenbehoefte zoveel mogelijk in zo kort mogelijke tijd te ervaren –graag met iets extra's zoals een Waddenbeleving dat kan zijn. Voor alle eilanden geldt dat meer dagrecreatie best mogelijk zou zijn zonder dat dit de natuurwaarden zwaar of onevenredig zou belasten. Ook is er nog flinke groei mogelijk voordat deze de zo belangrijke beleving van rust en ruimte van alle recreanten samen zou verstoren.

Inzetten op meer dagrecreatie is overigens iets waar weinig draagvlak voor is onder de aangeschreven R&T-ondernemers in het gebied. Attractieparken en evenementen krijgen zeer weinig steun, net als uitbreiding van het aantal overzettingen. Het verminderen van de vaartijd door meer -sterk gemotoriseerde- snelboten te laten varen is een optie om de dagrecreant en korte vakantieganger te lokken. Dit zou echter wel in strijd zijn met veel gekozen investeringsopties in de richting van duurzaamheid, zoals schonere motoren van de veerboten. Andere opties zijn het verhogen van de vaarfrequentie of het verlagen van de prijzen door bijvoorbeeld bepaalde subsidies. Dergelijke factoren die de bereikbaarheid verhogen ontnemen de eilanden in zekere zin wel het typische eilandgevoel. De sterkte van dit effect is echter onzeker; wellicht dat het eilandgevoel niet of slechts mondjesmaat wordt aangetast door de toegenomen bereikbaarheid.

⁶³ Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) definieert een lange vakantie als een vakantie met verblijf langer dan drie nachten. Een korte vakantie bestaat derhalve uit één tot drie nachten. Dagrecreatie wordt getypeerd door het uitblijven van overnachting op de desbetreffende locatie.

Bereikbaarheid over water beperkt houden of verbeteren?

Groei in bezoekersaantallen en overnachtingen is voorbehouden aan dagrecreatie en korte vakanties. De groei wordt echter sterk beperkt door de relatief moeilijke en soms kostbare bereikbaarheid. Verbetering van deze bereikbaarheid kan groei faciliteren en stimuleren. Tegelijkertijd is de exclusieve bereikbaarheid per boot mogelijk een belangrijk onderdeel van de aantrekkingskracht van de eilanden.

Beleidsmatig zijn de volgende vragen interessant: (i) in hoeverre verschilt de verstoring van natuurwaarden en identiteit door dagbezoekers van die door lange vakantiegangers? (ii) welke rol speelt de exclusieve bereikbaarheid per boot in de aantrekkingskracht van de eilanden? (iii) welke rol is weggelegd voor duurzaam vervoer over water, mocht ingezet worden op een populaire ontwikkelingsstrategie als duurzaam toerisme? (iv) strookt een toename van de vaarfrequentie en vermindering van de vaartijd via gemotoriseerde snelboten met een beweging richting duurzaamheid of -in elk geval- met behoud van natuurwaarden op de Waddenzee? (v) brengt het subsidiëren van de bootovertocht genoeg positieve externe effecten met zich mee dat het wenselijk is?

Het bereikbaarheidsdilemma waar de sector zich derhalve voor gesteld ziet is, dat groei en ontwikkeling versterkt kan worden door een betere bereikbaarheid (meer boten, goedkopere overtocht, snellere overtocht) maar dat een extreem goede bereikbaarheid op enig moment ten koste kan gaan van het eilandgevoel en natuurwaarden.

6.4.4 Eilanddilemma 3: Veel mensen en duurzaamheid

Waddenbeleving voor iedereen

Bij ondernemers is een sterke commitment gevonden voor een strategie gericht op de "Wadden voor iedereen". Dit is traditioneel ook een belangrijke pijler van het eilandtoerisme. De mogelijke status als Werelderfgoed zou formalisering en een belangrijke verbreding van de peiler "Waddenbeleving voor iedereen" vormen. Zo'n status impliceert echter ook dat overheden de bijzondere waarden van het gebied erkennen en hun verantwoordelijkheid daar voor nemen.

Een massaal bezoek geeft echter ook spanning met natuurwaarden. Zo is er bijvoorbeeld regelmatig discussie over het aantal huisjes in de duinen, de omvang van campings en mogelijke uitbreiding daarvan. R&T-ondernemers onderkennen deze spanning en geven aan dat de capaciteit (van veeroverzettingen, bedden, parkeerplaatsen) niet uitgebreid moet worden.

Duurzaamheid

Een andere door R&T-Waddenondernemers sterk geprioriteerde investeringsoptie is gelegen in duurzaam toerisme. Een ontwikkeling die uiteraard nadruk legt op een beperkte ruimtelijke druk en op (inter-)nationaal beschermde natuurwaarden. Duurzaamheid en ecologische verantwoordelijkheid zijn een sterke consumententrend en kunnen derhalve als unique selling points dienst kunnen doen. Aansluiting op het imago van de Wadden als natuurgebied versterkt R&T richting duurzaam toerisme. Gezien de bovengemiddelde kosten die gepaard gaan met duurzaam ondernemen, ligt het prijspeil voor de toerist hoger. Hoewel niet uitsluitend op de *big spender* wordt ingezet, wordt op deze wijze de eventuele druk van grote bezoekersstromen via het prijsmechanisme beperkt.

Klem tussen duurzaamheid en massale beleving?

Beleving van de Wadden moet voor iedereen mogelijk zijn, zo is de bevinding van veel R&T-ondernemers in het Waddengebied. Anderzijds kan een massale toevoer aan bezoekers voor vergrote druk op de natuurwaarden zorgen. Aanvaarding van het Duitse en Nederlandse Wad als Werelderfgoed zou de tegenstelling tussen de recreatiedruk en de beleving voor iedereen verder kunnen versterken. Op beleidsniveau kunnen de volgende relevante vragen gesteld worden: (i) bij welke hoeveelheden bezoekers wordt de recreatiedruk op de natuurwaarden te groot? (ii) in hoeverre vormt duurzaamheid een geschikt unique selling point, ook met het oog op het hogere prijspeil?

Het bereikbaarheidsdilemma waar de sector zich voor gesteld ziet is dat groei en ontwikkeling versterkt kan worden door een betere bereikbaarheid (meer boten, goedkopere overtocht, snellere overtocht), maar dat een extreem goede bereikbaarheid op enig moment ten koste kan gaan van het eilandgevoel.

6.5 Dilemma's voor de Waddenkust

6.5.1 Kustdilemma 1: Ruimte sec versus ruimte voor R&T

Ruimte beschikbaar voor economische activiteiten

Het Waddenkustgebied wordt gekenmerkt door rust en ruimte. Het aspect ruimte vraagt een tweeledige belichting. In de eerste plaats is er de ruimte om economisch wenselijk geachte voorzieningen en activiteiten op te zetten. In de tweede plaats is ruimte op zichzelf een kwaliteit van het gebied naar de recreant toe.

Het benutten van de ruimte voor grootschalige economische activiteiten is verleidelijk. De Waddenkust is een economisch laag ontwikkelde regio. Economische ontwikkeling is dan ook van evident belang. Het gebied is enerzijds georiënteerd op de stedelijke kerngebieden buiten het gebied. Anderzijds is de landbouw ruimtelijk dominant. In de kleine dorpen spelen problemen met leefbaarheid, matige voorzieningen en soms leegstand. In de kleine dorpen dicht bij de Waddenkust kan men ook een langzame transformatie ontwaren. Hierbij treedt er een verschuiving op in de aantrekkelijkheid van woon- en werklocaties. Vroeger waren wonen en werken veel sterker gekoppeld binnen het gebied. Voor werklocaties heeft het gebied veel van zijn aantrekkelijkheid verloren, door schaalvergroting en toegenomen mobiliteit. Voor wonen kan het gebied nog steeds aantrekkelijk zijn.

Veel kleine dorpen hebben één of twee relatief grote bedrijven. Vanwege hun werkgelegenheidsbelang worden de ruimtelijk wensen van deze bedrijven veelal geacommodeerd, ook al is het de ruimtelijke schaal van het dorp in het open landschap ontgroeid. Dit is kenmerkend voor de spanning tussen ruimtelijk beleid en economische ontwikkeling. Waar op de eilanden de ruimtelijke ordening de economische ontwikkeling in belangrijke mate stuurt, is aan de vastelandskust het ruimtelijk ordeningsbeleid maar beperkt sturend. Ook in de stedelijke kernen van het gebied geldt die spanning. Zo is Harlingen enerzijds een cultuurhistorisch aantrekkelijk kleinschalig havenstadje. Anderzijds is Harlingen actief bezig om grootschalige, vaak meer industriële activiteiten naar zich toe te trekken en te stimuleren (zoutwinning, afvalverwerking, havenactiviteiten). Voor dergelijke activiteiten is het gebied vaak wel aantrekkelijk omdat er eenvoudigweg vrij veel ruimte is, er weinig mensen wonen en een belangrijke inkomstenbron is voor gemeenten en inwoners.

Ruimte als R&T-kwaliteit

Ruimte betekent ook ruimte sec. Met andere woorden, de ruimte op zich als kwaliteit, om van te genieten voor bewoners en recreanten. Een nieuwe groep bewoners acht het gebied aantrekkelijk, juist gezien de rust en ruimte. Qua omvang is deze nieuwe groep niet groot genoeg om het vertrek van de vorige bewoners te compenseren. Deze nieuwe bewoners wonen ook niet altijd permanent in het gebied.

De tweede groep, recreanten, vormen een interessante uitdaging. Bezoekersaantallen, recreatieve bestedingen en R&T-werkgelegenheid in het kustgebied zijn de afgelopen 10 jaar toegenomen. Er liggen goede kansen, juist gezien de ruimte die het gebied sec te bieden heeft. Een groeiende groep recreanten hecht waarde aan stilte, rust en ruimte. Deze kwaliteiten bieden tegenwicht aan de stadse -Randstedelijke- hectiek van alledag. Zuiverheid en een schone omgeving, alsmede een open landschap zijn eigenschappen die R&T-ondernemers van groot belang achten voor een voortvarende groei van R&T in het kustgebied.

Verdere groei van R&T zou een zorgvuldige invulling van de ruimte voor activiteiten moeten impliceren. Te sterke verstoring van landschappelijke waarden kan de recreant afstoten. Een compromis kan zijn het meer op beperkte schaal en op gezette locaties toelaten van grootschalige activiteiten. Deze activiteiten kunnen ook recreatief-toeristisch van aard zijn. Denk aan het huidige verblijfspark Esonstad te Oostmahorn, Dongeradeel.

Ruimtelijke spanning

Het accommoderen van grootschalige ontwikkelingen in het gebied kan op verschillende plaatsen op gespannen voet staan met ontwikkelingen die men vanuit een R&T-perspectief aantrekkelijk zou vinden. Vooreerst is de R&T als sector echter te weinig van belang om daarin als serieuze tegenkracht te kunnen functioneren. Interessante vraag is of R&T dit zou kunnen worden.

Een en ander leidt tot een dilemma voor de ruimtelijke ordeningsprioriteiten in het gebied. Vanuit de onderdruk situatie kan men er voor kiezen om maximaal activiteiten toe te staan: het benutten van de troef van de beschikbare ruimte. Voor het stimuleren van R&T-activiteiten is een ander beleid meer wenselijk: het bewaken van de R&T-kwaliteit van de ruimte. Bij het vinden van een goede balans is cruciaal hoe men de toekomstmogelijkheden van de sector inschat.

6.5.2 Kustdilemma 2: R&T-groei zonder een 'sterk merk'?

Merkloze groei

De R&T-sector aan de vastelandskust is een bescheiden onderdeel van de kusteconomie. Het aandeel R&T-activiteiten en -werkgelegenheid ligt beneden het landelijk gemiddelde. Toch neemt het belang van R&T toe in het gebied. De werkgelegenheid in R&T stijgt, ook relatief ten opzichte van andere sectoren. Deze groei gaat samen met een gebrek aan identiteitsbepalende trekpleisters die het kustgebied een merk toeschrijven. R&T is het sterkst waar de Waddenzee dichtbij is: o.a. rond het Lauwersmeer, de zeehondencreche Pieterburen en in de havensteden. Corresponderend met het Wad kan ook een 'Wadden doe-centrum' bezoekers trekken. Desalniettemin wordt 'de Wadden' als merk ontegenzeggelijk navenant minder geassocieerd met de kust, dan met de zee of eilanden. Deze relatie zou versterkt kunnen worden bij formalisering van de Wadden als Werelderfgoed, mits het kustgebied hier aandacht op vestigt en er ruchtbaarheid aan geeft.

Verdere groei is wellicht mogelijk bij meer samenwerking bij R&T-voorzieningen en -activiteiten. Animo hiervoor is zeker aanwezig bij R&T-ondernemers in het gebied. Ook de onderlinge bereikbaarheid met het openbaar vervoer en betere bewegwijzering zouden een voorname bijdrage kunnen leveren aan R&T-groei. Andere aspecten waarop verbetering een gunstig effect zouden kunnen hebben zijn informatievoorziening en marketing, beiden ook online. Samenwerking tussen beleidsmakers en ondernemers binnen en tussen gemeente(n) is vereist om genoemde elementen succesvol te doen zijn. Samenwerking kan ook tussen eilanden en de kust versterkt worden, opdat het R&T-aanbod aan de kust -via bijvoorbeeld kust-eilandarrangementen- verruimd wordt met een (verblijfs-)bezoek aan de eilanden.

Het roer om met sterke merken

Hoewel R&T in het kustgebied weliswaar groeit, is deze slechts beperkt en zal dat naar verwachting ook niet worden. Tenminste, niet zolang er naar consumenten toe geen 'sterk merk' is. Grote recreatieve trekpleisters of bepaalde thema's zijn wellicht nodig om een grote stap voorwaarts te maken. Deze trekpleisters of thema's vertonen waar mogelijk een economisch interessant samenhang met de -bij R&T-ondernemers geprefereerde- landschappelijke waarden van het Waddenkustgebied, bijvoorbeeld door te relateren aan water, zee, energie of duurzaamheid. Dergelijke merken kunnen de naamsbekendheid en aantrekkelijkheid van het gebied vergroten. Het benutten van een toekomstige Werelderfgoedstatus kan bijdragen aan de geloofwaardigheid, verdere naamsbekendheid en aantrekkelijkheid van het gebied.

Trendbreuk

R&T-activiteiten geven goede groeikansen voor de regionale economie in het kustgebied. De vraag is in hoeverre deze groei sterk kan doorzetten zonder de aanwezigheid van 'sterke merken'. Met andere woorden: (i) kan de sector R&T doorgroeien zonder 'sterke merken'? (ii) is de sector R&T dusdanig veelbelovend dat het wenselijk is een trendbreuk te realiseren door 'sterke merken' te scheppen? (iii) zo ja, dienen mogelijke merken verwantschap te bezitten met de huidige identiteit? (iv) wat zijn wenselijk geachte merken? (v) welke rol kan de Werelderfgoedstatus spelen?

Het R&T-groeidilemma voor de kust is dan het volgende: R&T-activiteiten zijn mogelijk een strategisch interessant type activiteiten ter versterking van de regionale economie; hoe kan deze sector belangrijker worden voor de regionale economie zonder dat ze tot dusver een 'sterk merk' is geworden of heeft bevat? Is het mogelijk en wenselijk hier een trendbreuk te realiseren?

6.6 Dilemma's voor de Waddenzee

6.6.1 Zeedilemma 1: Havengroei accommoderen

Havengroei westelijke Waddenzee biedt economische kansen

Bij de vaaractiviteiten in de Wadden is sprake van een tweedeling: enerzijds schepen die varen van haven tot haven in de westelijke Waddenzee (en de Eemsmond) en anderzijds de schepen die varen, en soms droogvallen in de moeilijker te bevaren oostelijke Waddenzee. De vaaractiviteiten op de westelijke Waddenzee groeien, met daarbij een sterke interactie met het IJsselmeer. In het hoogseizoen liggen havens -zowel op de eilanden als aan de vastelandskust- vaak vol. Boten vallen droog buiten de haven of ankeren buitengaats. Deze ontwikkeling hangt samen met een landelijk trend richting moderne -grotere en diepere- schepen. Dit heeft consequenties voor het ruimtelijk gebruik. Grotere boten leiden tot minder ligplaatsen op eenzelfde havenoppervlak en vragen om diepere havens. Een algemene wens van de sector is uitbreiding van het aantal ligplaatsen en uitbaggeren van de havens. Ook landelijk is er een trend waarneembaar naar grotere jachthavens.

Het aantrekken van vaarrecreanten biedt goede economische kansen. Over het algemeen is de vaarrecreant bovenmodaal bemiddeld en heeft (dus) een relatief hoog bestedingsniveau. Hiervan kunnen de havens profiteren, maar in ruimere zin ook de lokale R&T-sector. Het bieden van kwaliteit in de jachthavens is gewenst om deze doelgroep tevreden te stellen. Een Waddenpas waarmee vaarrecreanten aan kunnen meren in de verschillende Waddenhavens biedt een synergievoordeel -een voordeel dat alle Waddenhavens ervaren als gevolg van een dergelijke samenwerkingsvorm.

Verbetering en uitbreiding van de jachthavens brengt ook extra veiligheid van de watersporter met zich mee. Dit is met name van toepassing in situaties met plotselinge weersveranderingen. Wanneer schepen anders buitengaats zouden moeten ankeren, kunnen ze in geval van uitbreiding gebruik maken van de extra capaciteit die voor dergelijke gevallen beschikbaar wordt gehouden.

Verstoring

Uitbreiding van jachthavens biedt niet louter voordelen. Ze kan duurzaamheidseffecten met zich meebrengen. Een serieus grotere omvang van het aantal ligplaatsen zal schepen aantrekken. Economisch is dit aantrekkelijk, maar ecologisch gelden er randvoorwaarden die voortkomen uit de instandhoudingsdoelen. Daarnaast is baggeren als activiteit in het algemeen al een ecologisch gevoelige activiteit. Verder kan het zo zijn dat er verstoring optreedt van hoog gewaardeerde kwaliteiten op de Waddenzee. Denk aan horizonvervuiling, minder stilte en rust. Ook kan uitbreiding van de havens leiden tot meer natuurverstorende bewegingen in de kwetsbare gedeelten van de Waddenzee, vooral in het oostelijke Wad.

De aangewezen mogelijkheden om droogvallen en buitengaats ankeren tegen te gaan is een signaleringssysteem. Een signaleringssysteem kan aan (potentiële) wadvaarders aangeven wat de bezetting is van de Waddenhavens. Dit doet de rust en ruimte op de Waddenzee behouden, in lijn met de pkb Derde Nota Waddenzee en de Natuurbeschermingswet 1998. Dit heeft -naar aangenomen- meer nog een positief effect op de beleving en veiligheid van de vaarrecreant dan op natuur- en landschapswaarden. Het IJsselmeer biedt kansen meer recreanten van de Waddenzee te doen genieten, zonder havenuitbreiding aan de Waddenzee zelf. Een mogelijkheid hiertoe is het aanbieden van dagtochten vanuit het IJsselmeer de Waddenzee op. Een tweede mogelijkheid is het stimuleren van zelfstandige trips vanuit een IJsselmeerhaven de Waddenzee op, waarbij de vaarrecreant wel binnen het IJsselmeergebied overnacht.

Het afwegen van economie, ecologie en veiligheid

Uitbreiding en verbetering van jachthavens biedt een uitstekend economisch perspectief. Mogelijkerwijs brengt het tevens verbetering van de veiligheid met zich mee. Naar de recreant toe is de vraag wanneer deze havenimpuls de rustieke, ruimtelijke beleving te zeer verstoren. Op ecologisch vlak rijst de vraag wanneer de recreatiedruk te onevenredig hoog wordt. Bij een beperkte uitbreiding van het aantal ligplaatsen is die druk gering, zeker in ogenschouw nemend dat de havens maar gedurende zes weken per jaar vol liggen. Onbeantwoorde beleidsmatige vragen zijn: (i) in hoeverre tast een grotere vaardruk de beleving van de vaarrecreant aan? (ii) wat zijn ecologische effecten van havenuitbreiding en/of -verbetering? (iii) wat zijn economische effecten hiervan? (iv) wat zijn de veiligheidsrisico's die gepaard gaan met buitengaats ankeren?

Het havengroeidilemma van de zee R&T is dan het volgende: havenuitbreiding om groei van lengte en aantal schepen te accommoderen is economisch aantrekkelijk, maar kan bij voortdurende accommodatie wel ecologische problemen geven. Hoe kan hierin een heldere balans worden gevonden?

6.6.2 Zeedilemma 2: Iedereen genieten van de unieke Wadden

Iedereen moet de Waddenzee kunnen ervaren

De vaaractiviteiten op de oostelijke Waddenzee hebben een bijzondere positie in het gehele gebied. Het vraagt precisie qua vaarkwaliteiten door de vele droogvallende platen en smalle geulen. Vaarrecreanten begeven zich hier in het meest kenmerkende deel van het Waddengebied. Deze activiteiten zijn enerzijds gemakkelijk verstorend voor cruciale natuurwaarden, anderzijds is er toch ook een niet gering maatschappelijk belang om juist deze kern 'open te houden': mogelijkheden bieden om de unieke kwaliteiten van dit gebied te beleven.

Met het oog op verstoring -met name in bovengenoemde oostelijke Waddenzee- van de natuurwaarden zijn verschillende vormen van recreatie over het algemeen wettelijk of in de vorm van convenanten gereguleerd. Dit geldt in ieder geval voor activiteiten als wadlopen, droogvallen van schepen, chartervaart en het aantal watersporters op de Waddenzee. De beleidlijn inzake de vaarrecreatie op de Waddenzee is vastgelegd in het Convenant Vaarrecreatie Waddenzee -een vaarrecreatiespecifieke concretisering van de pkb Derde Nota Waddenzee. Het convenant is gericht op integraal kwalitatief beleid. Het gaat vooral om het verbeteren van monitoring en voorlichting, het geven van trainingen en het ontwikkelen van reserverings- en informatiesystemen en meldpunten voor verstoringen. Hiermee is de focus op hoeveelheidsbeperking formeel verdwenen.

Deze kwalitatieve benadering maakt het mogelijk dat veel mensen het unieke Waddengebied te water kunnen beleven; het idee van "Waddenbeleving voor iedereen". Voorwaarde is dat de recreatievaart kennis en bewustzijn heeft van de kwaliteiten en kwetsbaarheden van het gebied. Een ideale vorm lijkt de chartervaart te zijn.

Chartervaart: grote groepen versus luxe

Desalniettemin kan ook bij een verantwoord Wadgebruik door de chartervaart de kwantiteit op enig moment gaan knellen. Een sturingsmechanisme kan zijn het beperken van vaarbewegingen of het opleggen van een Waddenzeeheffing per tocht of passagier. Het logisch gevolg van een dergelijke aanbodsinsperking is dat het prijspeil omhoog gaat. Hoewel dit de Waddenbeleving voor iedereen minder haalbaar maakt, correspondeert het wel met een andere kansrijke ontwikkelingsrichting: luxe, georganiseerde Wadentrips; onder professionele begeleiding én op hoog kwalitatief niveau de Waddenzee ervaren. Een georganiseerde vakantie, waarbij het de consument niet aan gemak en luxe ontbreekt. Hier kan ook het culinair verwennen van de recreant bijhoren met typische Wadengerechten en -ingrediënten.

De focus op kwantiteit of op hoogwaardige kwaliteit?

Voor het stimuleren van R&T in het kwetsbare oostelijke deel van het Nederlandse Waddengebied is de chartervaart beleidsmatig het meest 'veilig'. Toch kan ook hier de kwantiteit op enig moment problemen opleveren met de grote kwetsbaarheid van het gebied. Onbeantwoorde vragen die vooruitlopen op eventueel beleid zijn: (i) in hoeverre strookt het streven Waddenbeleving mogelijk te maken voor iedereen met behoud van de kwetsbare natuurwaarden? (ii) is het economisch gezien

wenselijk de kwantiteit in te dammen ten faveure van meer kwaliteit en een hoger bestedingsniveau? (iii) in hoeverre kan de zelfstandige recreatievaart een vrije rol behouden?

Het dilemma voor de zee is dan: hoe kan Waddenbeleving voor iedereen goed worden vormgegeven, terwijl en tegelijkertijd de omvang en aard wordt afgestemd op de grote kwetsbaarheid van het gebied.

6.7 Conclusie

De toekomst van R&T in het Waddengebied wordt gekenmerkt door onzekerheid. Vandaar dat het rapport eindigt met een aantal dilemma's. Dit hoofdstuk benoemt een aantal van die dilemma's. Met een streefbeeld op zeer algemeen niveau geeft het hoofdstuk een ruim, indicatief toekomstperspectief voor R&T in het Waddengebied. Voor de eilanden en zee behelst het streefbeeld continuering en sterk houden van de bereikte ontwikkeling in R&T. Voor de vastelandskust is het moeilijk tevreden te zijn met het huidige niveau van de activiteiten. Het streven is hier een meer ontwikkelde sector met focus op sterkere merken en clustervorming, ook in sterkere verbondenheid met de eilanden en zee.

Binnen dit globale toekomstbeeld bevinden zich de in hoofdstuk 5 gevonden realistische R&T-ontwikkelingsrichtingen. Hoofdstuk 6 laat de effecten hiervan zien op basis van diverse criteria op de hoofdaspecten economie, duurzaamheid en identiteit. De effecten van die vijf R&T-ontwikkelingspaden zijn overwegend positief. De eerste, inzetten op identiteit en beleving, kent per saldo geen enkel negatief effect op de verschillende criteria zoals die in hoofdstuk 3 naar voren kwamen. Ze kent de sterkste positieve effecten in haar aansluiting op de huidige identiteit van het gebied en in haar draagvlak voor R&T-voorzieningen. Duurzaam toerisme scoort een minpunt als het gaat om het prijspeil. Hier staat tegenover dat duurzame elementen in het toerisme als USP's dienst kunnen doen en dat de ruimtelijke druk op natuurwaarden in en buiten het gebied primair bewaakt blijft. De derde categorie, sectorinitiatieven gericht op samenwerking, laat zich typeren door een zeer sterk positief effect op innovatieve en concurrerende R&T-bedrijvigheid, terwijl ook het algemeen voorzieningenniveau en de regionale werkgelegenheid erbij gebaat zijn. Inzetten op de vijfde ontwikkelingsrichting -luxe en gemak- biedt voor de eilanden de beste economische kansen.

Gegeven de effecten van de vijf hoofdontwikkelingsrichtingen zijn een aantal dilemma's opgezet. Voor de eilanden zijn dit er drie. Het eerste eilanddilemma betreft de tegenstelling elite versus massa: Hoe kan de wens de eilanden betaalbaar te houden voor iedereen samengaan met de autonome trend van meer exclusief gebruik door een beperkte, bemiddelde groep vakantiegangers? Het tweede eilanddilemma is de vraag in hoeverre opvoering van de bereikbaarheid van de eilanden per boot een negatief effect heeft op het eilandgevoel en op de natuurwaarden. Een betere bereikbaarheid zou meer dagtoeristen en korte vakantiegangers kunnen trekken en daarmee een positieve bijdrage leveren aan economische groei. Het derde dilemma voor de eilanden is de spanning tussen Waddenbeleving voor iedereen en recreatiedruk op de natuurwaarden.

Op het kustgebied zijn twee dilemma's van toepassing. Het eerste dilemma concentreert zich rond de ruimte die het gebied te bieden heeft. Het accommoderen van grootschalige (industriële) ontwikkelingen in het gebied kan op verschillende plaatsen op gespannen voet staan met ontwikkelingen die men vanuit een R&T-perspectief aantrekkelijk zou vinden. Ruimte voor activiteiten versus ruimte als kernkwaliteit voor de recreant. Het tweede dilemma betreft de vraag in hoeverre een trendbreuk mogelijk en wenselijk is binnen de sector R&T: Hoe kan de sectorale groei in het kustgebied stevig doorzetten zonder de aanwezigheid van 'sterke merken'? Van de twee zeedilemma's betreft de eerste in hoofdzaak het westelijke deel van de Nederlandse Waddenzee. De vraag is hoe een heldere balans gevonden kan worden tussen de economische baten van havenuitbreiding- en verbetering aan de ene kant, en de extra ecologische belasting aan de andere kant. Het tweede dilemma is hoe Waddenbeleving voor iedereen goed vorm gegeven kan worden, terwijl tegelijkertijd de omvang en aard in afstemming zijn op de grote kwetsbaarheid van het gebied.

7 Samenvatting

Centrale vraag en aanpak

De centrale vraag in dit analyserapport luidt als volgt: wat zijn realistische recreatief-toeristische ontwikkelingsmogelijkheden voor het Waddengebied en wat zijn de effecten hiervan op economie, duurzaamheid en identiteit? De tijdshorizon is grofweg gesteld op 2025. Geografisch is het doelgebied beperkt tot het Nederlandse deel van het Waddengebied; het Duitse en Deense deel spelen als bron van eventuele R&T-ontwikkelingsmogelijkheden voor het Nederlandse deel louter een secundaire rol. Om tot beantwoording van de hoofdvraag te komen zijn een aantal stappen ondernomen. Hierbij is in hoofdlijn een geografische driedeling gehanteerd in Waddeneilanden, Waddenkust en Waddenzee.

Allereerst is de sector R&T van het Waddengebied in beeld gebracht. De inventarisatie is gebaseerd op de bestaande empirische literatuur voor recreatie en toerisme in het Waddengebied; zowel data en andere feiten als indirecte, beschrijvende literatuur zijn gebruikt. Deels is de beschrijving geïnterviewde ondernemers. In de tweede plaats is een beoordelingskader geschetst aan de hand waarvan gevonden ontwikkelingsmogelijkheden globaal en kwalitatief getoetst zijn op diverse criteria binnen de hoofdaspecten economie, identiteit en duurzaamheid. Getoetst betekent hier dat de verwachte effecten in kaart zijn gebracht. Dit behelst derhalve een zeker theoretisch, speculatief karakter. Als derde zijn kansen in beeld gebracht die zich voordoen voor R&T in het Nederlandse Waddengebied vanuit ontwikkelingen en trends op nationaal en internationaal niveau. Ten vierde is vervolgens de ondernemer benaderd. Via interviews zijn -gegeven de huidige situatie en de kansen die er sec liggen- de mogelijkheden verkend voor het gebied zelf; zowel welke richting globaal wenselijk is, en meer specifiek de voorzieningen die een gunstig effect zouden hebben op recreatie en toerisme in het gebied. Daarnaast is via een enquête onder R&T-ondernemers getoetst of de gevonden mogelijkheden op draagvlak bij R&T-ondernemers kunnen rekenen. In de vijfde plaats zijn de gevonden ontwikkelingsrichtingen getoetst aan de hand van het genoemde theoretische beoordelingskader. Om tot een beleidsrelevante uitkomst te komen eindigt het rapport met een aantal dilemma's. Op deze wijze doet het rapport recht aan de onzekerheid waarmee de verwachting van toekomstige ontwikkelingen per definitie gepaard gaan; aan het pluriforme karakter van de diverse ontwikkelingsmogelijkheden; en aan het feit dat het een economisch analyserapport betreft en niet een adviesrapport. Derhalve blijft een eindoordeel achterwege.

Beschrijving huidig R&T Waddeneilanden

De Waddeneilanden vormen een bijzonder populaire vakantiebestemming, tot bloei gekomen vanaf de jaren '50 van de vorige eeuw toen vakanties een steeds belangrijker fenomeen zijn geworden. Meer dan de helft van alle Nederlanders heeft weleens een van de eilanden bezocht, vaak tijdens een gezinsvakantie. Voornaamste herkomstgebied van de bezoekers is Noord-Nederland, gevolgd door Oost-Nederland, de Randstad en Duitsland. Men komt het meest voor lange vakanties, hoewel recent de gemiddelde vakantielengte afneemt. Het herhalingsbezoek ligt hoog, zeker voor lange vakanties. Bezoekers komen met name voor rust, natuur en kust (strand, zee, duinen), terwijl fietsen de populairste activiteit is en men het meest verblijft op kampeerterreinen -zeker in het hoogseizoen. Evenementen trekken navenant minder bezoekers dan aan de kust, hoewel het Roggefeest op Ameland en vooral het Oerolfestival op Terschelling behoorlijke bezoekersaantallen neerzetten. Dagattracties als bezoekerscentra trekken relatief veel bezoekers met Ecomare op Texel als absolute uitschieter.

R&T vormt de primaire economische sector op de eilanden. Dit uit zich in het grote aandeel dat 'horeca' en 'vrijtijdsbesteding' inneemt in de werkgelegenheid. Ook is een rijk aanbod aan voorzieningen, activiteiten, natuurlijk en cultureel aantrekkelijke locaties, en bedden capaciteit waarneembaar. Het hoogseizoen zit redelijk aan zijn top qua R&T-capaciteit; veel meer bezoekers kunnen er niet bij. Buiten het hoogseizoen ligt er nog wel ruimte, met name doordeweeks en buiten de schoolvakanties. Wat betreft beleid balanceren de eilanden continu tussen natuur en ruimte enerzijds, en recreatie anderzijds. In de praktijk worden maatgevende kwantitatieve hoeveelheidscriteria echter vaak niet bedreigd, zoals het maximale aantal toegestane wadlopers, en is de gebruiker van het gebied zich ook goed bewust van het langetermijnbelang van identiteit en duurzaamheid.

Hoewel de Waddeneilanden vaak in één adem genoemd worden, zijn er ook verschillen. Deze zitten hem bijvoorbeeld in de reisafstand en de prijs per boot (Texel dichtbij en goedkoop, interessanter voor

dagbezoek; Terschelling en Vlieland juist verder weg en duurder en dus meer geschikt voor iets langere vakanties; Ameland en Schiermonnikoog er tussenin). Aansluitingen tussen veerdiensten en openbaar vervoer op de eilanden zijn zeer goed te noemen.

Beschrijving huidig R&T Waddenkust

De kuststrook kent een bescheiden R&T-markt met sterk minder recreatief-toeristische vraag, aanbod en gebruik dan op de eilanden. De vrijetijdswerkgelegenheid ligt lager dan op de eilanden, al helemaal als aandeel van de totale werkgelegenheid in het gebied. Op de kust ligt het aandeel beneden het landelijk gemiddelde. Wel neemt de vrijetijdswerkgelegenheid toe als aandeel van de totale werkgelegenheid in het gebied. De regionale rol van dat type activiteit wordt dus groter.

Het gebied kenmerkt zich door rust en ruimte, met name ten opzichte van de Randstedelijke hectiek. Bezoekers komen relatief vaker uit de Randstad dan op de eilanden en minder uit Noord-Nederland, hoewel laatstgenoemde ook hier het voornaamste herkomstgebied is. Het herhalingsbezoek ligt lager dan op de eilanden, terwijl de vakanties over het algemeen korter duren.

Het kustgebied kent een sterk onderscheid tussen landelijk en stedelijk gebied, met name Den Helder, Harlingen en Delfzijl. De steden werken hard aan hun ontwikkeling, ook op toeristisch-recreatief vlak. Evenementen doen dienst als sterke publiekstrekkers, zo trok de Tall Ships' Race in 2008 350.000 bezoekers naar Den Helder. Subtropische zwembaden doen het goed als dagattracties, maar bedienen vaak alleen de lokale markt. Kuuroord Fontana in Nieuweschans (Reiderland) en de zeehondencrèche in Pieterburen (De Marne) zijn het meest populair in deze categorie. Op verblijfsrecreatief vlak blijft het kustgebied qua beddenscapaciteit achter bij de eilanden, zeker ten opzichte van inwonertal of oppervlakte van het gebied. Campings en -in mindere mate- recreatiewoningen voorzien in de meeste capaciteit, voornamelijk in de gemeenten Wûnseradiel (bij het IJsselmeer) en De Marne (bij het Lauwersmeer). De meeste hotels zijn te vinden in de stedelijke kustgemeenten Harlingen en Delfzijl.

Plattelandsontwikkeling vormt een sterk beleidsmatig aandachtspunt in het perifere kustgebied. Startend vanaf een heel laag niveau, maakt R&T in de kuststrook in recente jaren een bovengemiddelde groei door ten opzichte van andere sectoren. Dit geldt voor bezoekersaantallen, de werkgelegenheid en voor de bestedingen binnen de sector R&T. Infrastructurele verbindingen binnen het kustgebied zijn matig door een beperkte frequentie en slechte aansluitingen van bussen en bij gebrek aan autosnelwegen en goede treinverbindingen. Aanvraag van de Werelderfgoedstatus biedt kansen voor het kustgebied.

Beschrijving huidig R&T Waddenzee

Het aantal recreatieve vaarbewegingen is de afgelopen 25 jaar verdubbeld en staat op jaarbasis op 126.000 sluispassages. Een groot deel van de vaarrecreanten bevindt zich op zeilschepen. Er is een verschuiving zichtbaar naar luxer en grotere boten, die voornamelijk door de grote vaargeulen in het westelijk Wad varen, van haven tot haven of richting Noordzee. Een tweede categorie wordt gevormd door platbeboomde vaartuigen en kanovaarders, die zich meer in de rustige, maar kwetsbare oost-west geulen begeven, terwijl ze regelmatig buiten de boeien varen en/of droogvallen. Een derde categorie omvat de bijna 400 schepen van de chartervloot ('bruine vloot'), die groepen recreanten vervoeren. Ook deze vallen regelmatig droog.

Recreatieve gebruikers van de Waddenzee zijn voornamelijk afkomstig uit Noord-Nederland, met name uit Fryslân. De vaarrecreatie kent een sterke relatie met het IJsselmeer, dat als voornaam brongebied fungeert. Ook met de Noordzee en het Duitse Wad ligt -zij het in mindere mate- een verbinding. Verblijf op de Waddenzee wordt gekenmerkt door stilte, rust, ruimte, open landschap en zilte zeelucht. Het aantal overnachtingen in passantenhavens is stabiel, met Vlieland, Texel en Terschelling als populairste bestemmingen (allen gelegen in de diepere westelijke Waddenzee). In het hoogseizoen en speciale weekenden als Pinksteren kunnen de havens soms overvol raken. Uitbreiding, kwaliteitsverbetering en signaleringssystemen zouden uitkomst kunnen bieden.

Binnen de Waddenzee is er een sterk verschil tussen het ondiepe en slikkige oostelijk deel en een groter en dieper westelijk deel. De Eemsmonding toont weer meer overeenkomsten met het westelijke deel. Modernere schepen varen voornamelijk in het westelijk Wad en op de Eemsmonding. Een stabiele recreatievorm, te weten wadlopen, gebeurt daarentegen voornamelijk in het oostelijk Wad. Beleid voor vaarrecreatie op de Waddenzee is vastgelegd in het Convenant Wadlopen 2008-2013 (2008) en het

Convenant Vaarrecreatie Waddenzee (2007). In laatstgenoemde wordt de nadruk gelegd op voorlichting en educatie over het Wad, en niet zozeer op kwantitatieve maxima, zoals een maximum aantal ligplaatsen.

Het beoordelingskader

Om de gevonden ontwikkelingsrichtingen te toetsen is een beoordelingskader opgesteld. Dit kader beslaat twaalf criteria verdeeld over drie hoofdaspecten, economie, duurzaamheid en identiteit. Voor het aspect economie zijn de criteria unique selling points, algemeen voorzieningenniveau, prijsniveau en bereikbaarheid toe te rekenen aan het consumentenperspectief. De inkomenspositie voor continuïteit van het bedrijf en de groeikansen liggen ten grondslag aan het producentenperspectief. Draagvlak voor voorzieningen en samenwerking van R&T-bedrijven aan het regionaal-economisch ontwikkelingsperspectief. Voor duurzaamheid is het richtsnoer in hoeverre er ruimtelijke druk ligt op (inter-)nationaal beschermde natuurwaarden. Wat betreft de identiteit zijn er twee maatstaven: de aansluiting op de fysieke kenmerken van het Waddengebied en de verandering ten opzichte van het huidige kenmerkende karakter van de R&T-activiteiten.

Sec kansen voor recreatie en toerisme

Alvorens ontwikkelingsmogelijkheden aan de orde komen, is gekeken naar de kansen die voortvloeien uit (inter-)nationale ontwikkelingen en trends. De eerste kans ligt in het aanbieden van korte vakanties. Steeds meer mensen gaat op een korte vakantie in Nederland. Deze ontwikkeling biedt kansen uitgaande van de consumententrend om vooral niets te willen missen en dus graag veel -maar dus kort- op vakantie te gaan. Ook het toenemende aantal alleenstaanden speelt een rol. Deze groep wordt gekenmerkt door een behoefte aan korte, flexibele vakanties. Korte vakanties bieden de kans om de stadse hectiek even snel te ontlopen.

Ten tweede lijkt ontwikkelingsruimte weggelegd voor online informatievoorziening, interactie en boekingsmogelijkheden. Technologische mogelijkheden hebben internet en de mobiele telefonie gebracht, wat is uitgemond in een consument die meer en meer online vertoeft. Het aantal online vakantieboekingen is razendsnel toegenomen. Dit sluit aan bij de toenemende vraag naar flexibiliteit in het boeken; het boekingsmoment wordt in toenemende mate verlaat. Websites kunnen tevens informatie verschaffen, het imago neerzetten van een bedrijf of regio of interactie bieden aan reizigers.

De derde perspectiefrijke ontwikkelingsrichting is gecentreerd rondom meer kwaliteit, luxe en comfort. De maatschappijbrede welvaartsstijging doet de vraag naar kwaliteit stijgen. Dit heeft zich geuit in een toenemende vraag naar luxe logiesvormen. De vergrijzing versterkt deze roep om kwaliteit. De gemiddelde senior beschikt over relatief veel tijd en geld en stelt luxe en gemak sterk op prijs. Luxe en gemak -met eventueel zelfs verzorging- kan aan senioren geboden worden in zorghotels. Ook in andere vormen kan ingespeeld worden op welvaartsgroei en met name vergrijzing, denk aan beauty & wellness -in het bijzonder kuuroorden- en de in populariteit stijgende golfbanen.

Ten vierde biedt duurzaam toerisme -of het aanverwante ecotoerisme- enorme kansen. De negatieve effecten van klimaatverandering dringen steeds meer door tot overheid, producent en consument, het draagvlak voor (ecologische) duurzaamheid is groot. Dit biedt kansen voor ecotoerisme.

De vijfde kans is gelegen in georganiseerde reizen. Nederlanders reizen steeds meer in georganiseerd verband, met name via reisbureaus. Dit komt mede door het stijgende aantal alleenstaanden in de maatschappij. Verdere factoren die een rol lijken te spelen zijn: de hectiek van het dagelijks leven waardoor mensen minder tijd en zin hebben om te zoeken voor en tijdens de vakantie; online boeken van georganiseerde reizen is erg eenvoudig; een toenemende groep senioren die graag georganiseerd reist. Een kansrijke vorm lijkt te zijn arrangementen waarbij stedentrips en Waddenbezoek gecombineerd worden.

De scenario's voor geopperde ontwikkelingsmogelijkheden

Interviews met Waddenondernemers in R&T hebben tal van interessante mogelijkheden boven tafel gebracht. In totaal zijn 21 interviews gehouden, redelijk verspreid over het Waddengebied. Gevraagd is naar ontwikkelingen en trends die de ondernemers (voor-) zien; naar wenselijke ontwikkelingsmogelijkheden, zowel op strategisch niveau als op het niveau van individuele voorzieningen; en naar specifieke zaken als identiteit, de Werelderfgoedstatus en beleid.

De huidige identiteit blijkt een ijkpunt te zijn aan de hand waarvan de gewenste voorzieningen van elkaar zijn te onderscheiden; de voorzieningen als totale groep, maar ook per type voorziening (infrastructuur, duurzaamheid, clustervorming, e.m.). Veel genoemde voorzieningen kennen aansluiting met de huidige identiteit, ongeacht het type. Daartegenover staan voorzieningen die breken met de huidige identiteit. Interessant punt hierbij is dat ondernemers grotendeels de bestaande identiteit in sterke mate onderstrepen, maar niet eenduidig voor regelgeving pleiten op dit vlak. Een tweede markering vormt de tweespalt tussen kwaliteit -zich vertalend in bestedingen per bezoeker- tegenover kwantiteit. Met andere woorden, de keuze voor een toekomst met minder mensen met meer geld (c.q. minder mensen die meer besteden) of een toekomst waarin de nadruk ligt op het aantrekken van meer mensen.

Voorzieningen kunnen derhalve in vier blokken uiteenvallen: kwaliteit-huidige identiteit versterkend; kwantiteit-huidige identiteit versterkend, kwaliteit-mogelijk identiteit veranderend en kwantiteit-mogelijk identiteit veranderend. Op basis van deze vierdeling zijn twaalf scenario's opgezet voor het Waddengebied; vier voor elk van de drie deelgebieden -Waddeneilanden, Waddenkust, Waddenzee. De scenario's zijn vervolgens ingevuld met door de geïnterviewde ondernemers geopperde voorzieningen, in relatie tot externe R&T-kansen en de huidige situatie van R&T in het Waddengebied.

De voornaamste gedestilleerde ontwikkelingsrichtingen

De twaalf scenario's -vier per deelgebied- zijn voorgelegd aan een representatieve groep recreatief-toeristische Waddenondernemers. In totaal hebben 96 personen gereageerd. Voornaamste uitkomst is dat in ondernemersogen waarborging van de huidige identiteit het primaire uitgangspunt vormt bij de recreatief-toeristische ontwikkeling van het gebied. Hiermee corresponderend mogen de Wadden geen grootschalig pretpark worden. In overeenstemming hiermee vinden de meest ambitieuze echter identiteitsveranderende voorzieningen die op de massa gericht zijn weinig animo bij de ondernemers. Te denken valt aan attractieparken, een Formule 1 circuit, subtropische zwembaden, meer surflocaties, etc. Veel ondernemers zien heil in het bevorderen van typische Waddenbeleving, gericht op bezoekers van velerlei komaf. Veel gekozen mogelijkheden zijn in dit kader speelse educatie en bewustwording van het Wad, een Wadden doe-centrum, Wadexcursies, beeldverhalen, vrije struingebieden, ecologische Waddenproducten en kleinschalige nostalgische winkeltjes.

Een tweede richting die ondernemers wenselijk en kansrijk achten is duurzaam toerisme. Voorbeelden die deze beweging illustreren zijn schonere motoren en een milieuvriendelijk voortstuwingssysteem voor de veerboten, ecotoerisme (denk aan ecolodges), ecologische Waddenproducten en elektrische taxi's.

Bepaalde sectorinitiatieven waarbij samenwerking is vereist vormen een derde kansrijke ontwikkelingsrichting, zo blijkt uit de meningen van de geënquêteerde ondernemers. Deze vertonen vaak een sterke samenhang met de huidige identiteit, maar niet per se. Bij de sectorinitiatieven valt te denken aan clustervorming (bijv. strandjes, eetgelegenheden, musea, monumenten, e.d.), georganiseerde Wadarrangementen, een Waddenpas en kant-en-klare reispakketten. Dit geldt met name voor het kustgebied, ofwel binnen het kustgebied ofwel in relatie tot de eilanden.

Ten vierde: infrastructurele verbeteringen worden -waar als investeringsoptie aangeboden- wisselend veel en weinig als prioriteit beoordeeld. Nieuwe autoroutes aan de kust, parkeercapaciteit en meer veerdiensten worden niet zozeer gewenst. Wel spreken de ondernemers een sterke wens uit om betere fietsvoorzieningen (kust) en havenvoorzieningen (zee) te realiseren. Een verbetering van de (jacht-) havens wordt wenselijk geacht in termen van kwaliteit, veiligheid en kwantiteit. Het uitbaggeren van havens wordt ook als wenselijk ervaren. In relatie tot de infrastructuur is er ook een zekere wens voor betere informatievoorziening en bewegwijzering, en voor een systeem dat signaleert of de havens vol zijn.

Tenslotte mag naar het oordeel van de ondernemers luxe en gemak best op beperkte schaal gepusht worden. Houten vlonders op het strand en verharde paden op het duin, kleinschalige luxe winkeltjes, zorgtoerisme (zorghotels), hoogwaardige Waddencuisine, en de gouden vloot zijn (tamelijk) veel gekozen opties. Overigens zijn veel andere opties die in dit thema vallen bijzonder weinig gekozen, zoals schouwburgen, vijfsterrenhotels en sauna-units bij het strand.

Toetsing van de ontwikkelingsrichtingen

Op basis van de bevindingen is een streefbeeld op zeer algemeen niveau opgesteld. Deze geeft een ruim, indicatief toekomstperspectief voor R&T in het Waddengebied. Voor de eilanden en zee behelst het streefbeeld continuering en sterk houden van de bereikte ontwikkeling in R&T. Voor de kust is het moeilijk tevreden te zijn met het huidige niveau van de activiteiten. Het streven is een meer ontwikkelde sector met de focus op sterkere merken en clustervorming, ook in sterkere verbondenheid met de eilanden en zee.

Binnen dit globale toekomstbeeld bevinden zich de reële R&T-ontwikkelingsrichtingen. De effecten hiervan zijn getoetst aan de hand van de economische, ecologische en duurzaamheidscriteria zoals die zijn opgesteld in het beoordelingskader. De effecten van de vijf reële R&T-ontwikkelingspaden zijn overwegend positief. De eerste, inzetten op identiteit en beleving, kent per saldo geen enkel negatief effect op de verschillende criteria. Ze kent de sterkste positieve effecten in haar aansluiting op de huidige identiteit van het gebied en in haar draagvlak voor R&T-voorzieningen. Duurzaam toerisme scoort een minpunt als het gaat om het prijspeil. Hier staat tegenover dat duurzame elementen in het toerisme als USP's dienst kunnen doen en dat de ruimtelijke druk op natuurwaarden in en buiten het gebied primair bewaakt blijft. De derde categorie, sectorinitiatieven gericht op samenwerking, laat zich typeren door een zeer sterk positief effect op innovatieve en concurrerende clusters van bedrijvigheid, terwijl ook het algemeen voorzieningenniveau en de regionale werkgelegenheid erbij gebaat zijn. Clustervorming kan wel op lokaal niveau meer ruimtelijke druk geven op natuurwaarden. Een ontwikkeling gecentreerd rondom fietspaden en haveninfrastructuur verbetert uiteraard de bereikbaarheid, het informatieniveau en de capaciteit (in de ruime zin van het woord). Inzetten op de vijfde ontwikkelingsrichting -luxe en gemak- biedt voor de eilanden de beste economische kansen.

Beleidsrelevante dilemma's

Gegeven de effecten van de vijf hoofdontwikkelingsrichtingen zoals die reël bevonden worden, zijn een aantal dilemma's opgezet. Voor de eilanden zijn dit er drie. Het eerste eilanddilemma betreft het schisma elite-massa: Hoe kan de wens de eilanden betaalbaar te houden voor iedereen samengaan met de autonome trend richting een meer exclusief gebruik door een beperkte, bemiddelde groep vakantiegangers? Het tweede eilanddilemma behelst de vraag in hoeverre opvoering van de bereikbaarheid van de eilanden per boot een bedrukkend effect heeft op het eilandgevoel en op de natuurwaarden. Een betere bereikbaarheid zou meer dagtoeristen en korte vakantiegangers kunnen trekken en daarmee een positieve bijdrage leveren aan economische groei. Het derde dilemma voor de eilanden is de tweespalk tussen Waddenbeleving voor iedereen en recreatiedruk op de natuurwaarden.

Op het kustgebied zijn twee dilemma's van toepassing. Het eerste dilemma centreert zich rond de ruimte die het gebied te bieden heeft. Het accommoderen van grootschalige (industriële) ontwikkelingen in het gebied kan op verschillende plaatsen op gespannen voet staan met ontwikkelingen die men vanuit een R&T-perspectief aantrekkelijk zou vinden. Ruimte voor activiteiten versus ruimte als kernkwaliteit voor de recreant. Het tweede dilemma betreft de vraag in hoeverre een trendbreuk mogelijk en wenselijk is binnen de sector R&T: Hoe kan de sectorale groei in het kustgebied stevig doorzetten zonder de aanwezigheid van 'sterke merken'? Van de twee zeedilemma's betreft de eerste in hoofdzaak het westelijk deel van de Nederlandse Waddenzee. De vraag is de hoe een heldere balans gevonden kan worden tussen de economische baten van havenuitbreiding- en -verbetering aan de ene kant, en de extra ecologische belasting aan de andere kant. Het tweede dilemma is hoe Waddenbeleving voor iedereen goed vorm gegeven kan worden, terwijl tegelijkertijd de omvang en aard in afstemming zijn op de grote kwetsbaarheid van het gebied.

bijlagen

Bijlage A - Gemiddelde uitgaven korte vakanties per regio in Nederland, 2007

	Onderwerpen	Uitgaven voor korte vakanties Gemiddelde uitgaven per vakantieganger
Vakantiekenmerken	Perioden	Euro's
Waddeneilanden (TR)	2007	138
Noordzeepadplaatsen (TR)	2007	106
IJsselmeerkust (TR)	2007	90
Deltagebied (TR)	2007	89
Meren in Gron., Friesl., N.W.-Overijssel	2007	.
Hollands-Utrechtse meren (TR)	2007	.
Utrechtse Heuvelrug en 't Gooi (TR)	2007	.
Veluwe en Veluwerand (TR)	2007	102
Gelders Rivierengebied (TR)	2007	.
Achterhoek (TR)	2007	102
Twente, Salland en Vechtstreek (TR)	2007	98
Groningse, Friese en Drentse Zandgronden	2007	101
West- en Midden-Brabant (TR)	2007	83
O.-Brabant, N.-M.-Limburg, Nijmegen (TR)	2007	100
Zuid-Limburg (TR)	2007	164
4 grote steden excl. Noordzeepadplaatsen	2007	.
Overig Nederland	2007	109
© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 20-8-2008		

Bijlage B - Overzicht geïnterviewde R&T-ondernemers

	Naam	Onderneming	Gemeente
1.	Wouter van der Werf	Bungalowpark 't Hoogeland	Texel
2.	Cees den Ouden	Hotel Opduijn	Texel
3.	Han van Egmond	B&B Van Egmond	Texel
4.	Iwan Groothuis	Bungalowpark De Krim	Texel
5.	Peter Miedema	Frisse Wind Events	Terschelling
6.	Willem Mier	Supermarkt Mier (Super de Boer)	Terschelling
7.	Marc ter Ellen	De Noordwester	Vlieland
8.	Eddy Langeloo, Erik Houter	Hotel Zeezicht, taxibedrijf Langeloo e.m.	Vlieland
9.	Paul Melles	Rederij Doeksen	Harlingen (+ Terschelling en Vlieland)
10.	Rogier Jungen, Roelof de Boer, Sharon Mensel, J. Bijlsma	Gemeente Harlingen, havenbeheer	Harlingen
11.	Lammert Kwant	Wadgids.nl	De Marne
12.	Jan ten Hoor	Esonstad	Dongeradeel
13.	Ihno Dragt	't Fiskershûske	Dongeradeel
14.	Gerben Visbeek	De SeeDykster Toer	Ferwerderadiel
15.	Harm Post	Groningen Seaports	Delfzijl
16.	Durk Holwerda	Plattelânsprojecten	Franekeradeel / Waddenbreed
17.	Jan Rotgans	Wadvissersgilde	Wieringen
18.	Ton de Groot	Wadvissersgilde	Wieringen
19.	Willem Haarsma	Willemsoord bv	Den Helder
20.	Betty Temming	De Klipper Isis	Waddenzee (Harlingen)
21.	Sigrid Heeres	Restaurant 't Korensant	De Marne

Bijlage C - Geopperde ideeën en voorzieningen R&T Waddenkustgebied

Betere bereikbaarheid in kweldergebied	Schoolgroepen: sliktrappen, zeekraal, kwelder verkennen
Horecavoorzieningen	Steeds meer mensen die op laat moment inboeken
Bewegwijzering	Stadshartvernieuwing Den Helder (ontsluiten Willemsoord)
Informatievoorziening (bordjes)	Gemeente werkt tegen
Wandelpad op de dijk	Waddenvissen als product (consumptie, winkeltjes, restaurant)
Fietstrekhutten	Birdaard: kern dorp met accommodatie, elfstedentraject,
Centrale uitgaanswebsite	Wiersmahûs, molen etc.
Vijfsterrenaccommodaties	Wadden doe-centrum (finding nemo, schelpen, door water lopen)
Fietsarrangement	Kwaliteit, unieke voorzieningen, netjes
Subtropisch zwembad	Concurrentie maakt dat meer kwaliteit gewenst is
Maritiem kwartier Delfzijl	50+ categorie is erg belangrijk buiten hoogseizoen,
Fietsknopensysteem	meer focus op ouderen
Wadden doe-centrum	Totaalpakket (bijv. garnalenfabriek, uitstallinkje, cafeetje,
Kuuroord	replica vissersboot, monument, museum)
Strand (Moddergat)	Omzet omhoog door koek en koffie
Schouwburg	Esonstad: positieve invloed op omgeving
Dijkwoningen met parkeergarage eronder (Den Helder)	Voorzieningen Lauwersoog opkrikken
Kinderkampen	WE: handvat voor kwaliteitsimpuls, helpt imago
Totaalpakketten	Pos./lage prijselasticiteit bezoekers: lage entreegelden
USP: Boot Schier bij Esonstad	stooten bezoekers juist af
Golfbaan	Landal kent voornamelijk bezoekers van buiten noorden
Duimzoomwoningen	Burgervluchten vanuit DH (evt. In arrangementvormen met DH)
Veel korte bezoeken: 1 dag, weekenden	Schil Fryslân beter aankleden, ingangen
Schone stad	Slecht weer-faciliteiten: theefabriek, zeehonden crèche, insecten-
Den Helder als kunststad	wereld, aquazoo
Kunst, kunstexposities	Verschaffen accommodatie -> versterking gebied, verruiming seizoen
Trekkershutten op of aan de dijk	Rondvaart langs stellingen i.c.m. uitstalling, musea, kunst-tochtjes,
Betonnen trap op dijk	activiteitenbunker
Bewegwijzering	Ameland meest, Schier voor sportievelingen
Infoborden	Mag te weinig van SBB
Wandelpaden in kweldergebied	Project munitiefabriek Kollumerzijl: combi ouderenzorg
Waddenstampot met Waddeningrediënten	en recreatie (SBB tegen)
Schotse hooglanders	Arrangementen (fierljeppen, BBQ, wadlopen,
Kweldertochten	excursie; of: varen, wadlopen, eten, bus)
Bloemenmozaïeken Anna Paulowna	Simonszand uitzicht; Verhildersum, zeehonden crèche
Recreatieboerderijen	Kwaliteit, gastvrijheid
Musea	OV is een ramp, moet iets mee gebeuren
VVV's	Restaurant met regioproducten en bijzondere wijnen
Uitkijkpost (bijv. Voor ganzen)	Mond-op-mondreclame
Strand	Voedingkant, puurheid producten

Plat vermaak kids	Lang weekend, 4 dagen vertoeven
Wadarrangementen	Esonstad: gaat richting massatoerisme, hoeft niet overal
Esonsteden	Basisvoorzieningen en ondernemersklimaat kweken
Regioproducten	Toerisme belangrijk, ook voor boeren
Rondleiden door kwelders	Niet nodig iets te doen met Werelderfgoedstatus, werkt voor zichzelf
Openstellen landschappen	Stimuleren werkgelegenheid en opleidingen binnen R&T
Viersterrenhotels	Kustbrede visie i.p.v. gemeentelijke aanpak
Samenwerken met kleinere ondernemers	Maritieme historie in stand houden, relatie met zee
Zakelijk toerisme in Lauwersmeergebied	Ternaard: herenhuis, designrestaurant; kanobedrijfjes
Meer samenwerken in Oost-Fryslân	Geen Scheveningse praktijken
Webcams	Combinatie arrangementen Harlingen/eilanden
Onteigening grondeigenaren Wieringen duur	Recreatiecentrum: pool, bowling, bioscoop, horeca, open keuken, casino
Gebrek aan klantvriendelijkheid	Positieve impact vakantiespreiding seizoen
Er ontbreekt in Den Oever leiderschap en initiatief	Meer identiteitsversterkende voorzieningen
Het is nodig er met z'n allen achter te staan	dan complementair aanbod
Werknemers haven zijn doelgroep	Richten op natuurverkenner
Goed presenteren voor publiek ver weg,	In beweging blijven, innoveren
zowel nationaal als internationaal	Veelkleurigheid, diversiteit, kleinschaligheid benutten
Korte vakanties met kant-en-klare blokken	Ecologisch systeem kwetsbaar en eigenzinnig
Tanks beschikbaar maken voor recreatie	beheersplan voor gebruik, voorwaarden opstellen
Waddensteden onderscheidend neerzetten	Combineren met de kracht die je hebt met geld verdienen
Delfzijl, Harlingen, Lauwersoog, Eemshaven	Maritiem-nautische aspecten uitbaten
Zeehondencrèche komt naar Delfzijl	Kwaliteit i.c.m. eten+drinken
Bestaande voorzieningen ontsluiten	Imago "Woest en ledig"
Combi Esonstad <-> dorpjes, kleinschaligheid	Duurzame ontwikkelingskansen pakken
Rust, kwaliteit en reinheid	Bedrijvigheid creëren!! Röhring!!
scheppen belastingfaciliteiten ondernemers	Werelderfgoedstatus uitbaten om kracht en kwaliteit
Van onderop ondernemers helpen	onder ogen publiek te brengen, imago versterken

Bijlage D - Geopperde ideeën en voorzieningen R&T Waddeneilanden

Winterharde, kwaliteitsbungalows	Natura 2000 brengt teveel belemmeringen met zich mee
Activiteiten buiten hoogseizoen	Beter voorlichting, samenwerking en communicatie
Sauna-units bij strand	Behoeftte aan kwaliteit bij consument
Museum zeeschilders	Camping bouwvak: blijven beste besteders
Parkeercapaciteit omhoog	Kwaliteitsinjectie logiesaccommodaties
Luxere kamers met minder bedden	Prijzen marktconform, niet overdreven hoog
Chalets i.p.v. tenten	Rijken hebben juist betrokkenheid
Designrestaurant	Bijhouden gebieden (Oude Eendekooi gerestaureerd)
Jaarrond Oerolgevoel creëren: theatertje, leerschooltje	Herhalingsbezoek garanderen
Beauty & Wellness	Evenementen buiten hoogseizoen (zoals halve marathon: verlenging seizoen)
Drie meter breed verhard pad op duin	Informatievoorziening, vertellen vinden mensen leuk
Beeldverhalen	Goed weer uitdragen
Conferentieruimtes	Ondernemers worden veel tegengewerkt (bijv tax- istandplaatsen)
Vrije struinnatuur	Infocentrum heeft geen directe invloed op bezoeker- saantallen
Houten vlonders	Ondernemers die geld willen verdienen <-> oude groep behouden
Wellness	Museum als Tromp Huys : "slechts"7000 bezoekers
Zorghotel	Duurzaamheid: energie, ontwikkelen
Duurzaam Vlieland (pilot)	Beperkte dagrecreatie hier, bootverbindingen beter
Fietsdagarrangement	Geen zakelijk toerisme: komt alleen bureau en hotel ten goede,
Boerderijen restaureren in oude stijl	geen uitwaaiing bestedingen zakelijke toerist
Spelletjes, animatieteams	Kampeerboerderijen
Kunstexposities	Spanningsveld ondernemen <-> natuurbehoud is niet zo groot;
Vogelkijkhutten	teveel van achter bureau bedacht
Fietspaden, wandelpaden	Mensen persoonlijk benaderen, informeren over Wad
Klinkerparkeerplaats	Charmante, kleinschalige aanspreken, dat is waar behoefte aan is
Lodges	Het goede behouden
Kwaliteitshotels	Kwaliteit omhoog, niet zozeer viersterrenplus
Seizoententen	en zakelijk, maar in alle segmenten
Exclusieve winkels	Wereldergoedstatus ook bedreiging:
9-hole golfbaan	overbelasting
Pitch & Putt	Behouden kwaliteit, identiteit, kernwaarden
Vlielandtv/Waddentv	Dingen als C&A werken identiteitsverstoring
Bunkercomplex	Geen losstaande chaletjes die open landschap versto- ren
Seizoensverbreding	Combinatie arrangementen Harlingen/eilanden

Als eilanden samenwerken in presentatie en promotie; blijven onderscheiden via VVV's	Meer mensen kennis laten maken met eilanden, nieuwe bezoekers trekken
Niet iets als bezoekerscentrum clusteren, juist kleinschalige dingetjes spreiden	Arrangementvormen bieden voor seizoensverbreding
Slecht weer-faciliteiten	Educatie en beleving, bewustwording, positief consument
Totaalproducten	benaderen (niet met verboden)
Inspelen op kwalitatieve eisen, bijv culinair	alternatief voortstuwingsystemen:
Accommodatie en catering beter op elkaar af laten stemmen	voortrekkersrol nemen als overheid
Geen massatoerisme	Slecht weer-voorzieningen i.c.m. bedienen
Oerolgevoel bestendigen, koesteren, uitbuiten; uniek locatieaspect	zakelijke markt (deze leidt tot hh bezoek)
Bezoekerscentra genoeg	Boerenbedrijf mag niet verdwijnen: inspelen op toeristisch product; boerenbedrijf is sterke toegevoegde waarde rt product
Real time boekingsstrategie te duur	Zijn kernpunten: kwaliteit, zakelijk toerisme, duurzaamheid, Werelderfgoedstatus
Leader als subsidieverdeler, maar er hoeft niet zoveel van de grond te komen	Hippische gebeuren pimpen Ameland
Landbouw niet noodzakelijk voor toerisme	Geen moderne marketingtechnieken gebruiken
Kwalitatieve groei: minder mensen voor meer geld	Regioconsultancy/adviesorgaan: product, doelgroep bij elkaar
Basisinfrastructuur: fiets-, wandelpaden, bewegwijzering, bijhouden openbare ruimte	Brengen
Eilandenraad: overkoepelende samenwerking eilanden	Webcams
Relatief hoge temperatuur Wadden is usp	Duurzaam ondernemen zonder beperkingen, seizoensverbr.
Goed imago creëren voor impulsaankopen	Maritieme historie in stand houden, relatie met zee
Zakentoeerisme: veel kansen	Kinderkampen
Teveel dagtoerisme: te druk op Texel	Positieve impact vakantiespreiding seizoen
Texel is zelfvoorzienend in energie	Meer identiteitsversterkende voorzieningen dan complementair aanbod
Geen pretpark van maken, liever minder dan meer bedden	Richten op natuurverkenner
Kleinschalige parken met pers. Aandacht	In beweging blijven, innoveren
Authenticiteit, herkenbaar maken	Veelkleurigheid, diversiteit, kleinschaligheid benutten
	Vasthouden klantenkring, hh bezoek
	Mensen zijn al milieubewust; geen rommel
	Toeristenstroom buiten hoogseizoen laag houden
	Oude plaatsjes leuk (restaurant, oude staat)

Bijlage E - Geopperde ideeën en voorzieningen R&T Waddenzee

Educatieve Wadtochten
Wadarrangementen
Wadarrangement (kweldertochten, wadlopen, Wadvissen en vis maken)
Zeehondentour Dollard
Waterweg Lauwersmeer naar Fries achterland ontsluiten
Havenuitbreidingen
Havenvoorzieningen: onderhoud, horeca, diepgang, sanitair)
Evenementen als de Tall Ship' Races, dijk races, windraces, botterrace
Kanomogelijkheden
Beter benutten havens
Wadlopen lang niet aan quotum
Havens uitbaggeren, basis verbeteren; monding Lauwersoog
Steeds meer trek vanuit IJsselmeer Wadden- en Noordzee op
Havenuitbreidingen met gepaste voorzieningen
Bruine vloot: uitvalsbasis DH en DZ in winterperiode (ontlasting natuur Waddengebied)
Sterk toegenomen vaarrecreatie, bruggen
watersport, motorboten (profiteren trend korte vak)
Den Oever: opstaptelek, steigers
Culinair verwennen op hoog niveau
Gouden vloot
Meer zeilschepen, minder motorschepen (geluidsoverlast)
Duurzaamheid
Schonere motoren, elektromotoren
Vulkaan Griend
Rust is de kracht, deze delen
Inspelen op 50+
Veiligere havens, hoger serviceniveau
Stilte, duisternis
Jachthavens eilanden niet groter, aan kust wel vol
wadvaarttraining (kennis van en liefde voor het Wad overbrengen)
NIET grootschalig maken
Bekendmaking, informatievoorziening
73 Waddeninstanties, moet gebundeld worden in een organisatie
Richten op bedrijven
Gemeente Harlingen remt groei traditionele scheepvaart
Waddenpas
Maritieme historie in stand houden, relatie met zee
Faciliteiten ligplaatsen beter
Waterfrontvoorzieningen (horeca/ restaurantje, diepgang, sanitair, onderhoud)
Garnalenboten
Niet havens uitbaggeren
Gemeentevoorzieningen havens
Den Oever: opstaptelek, steigers
Planologische beperking droogvallen schepen

Bijlage F - De ondernemersenquête

1. Vier scenario's voor de Waddenkust:

A Meer rijke mensen, identiteit mag best veranderen	goudkust
B Meer mensen die de pure identiteit waarderen, hoeven niet veel mensen te zijn	rust en zuiverheid
C Zo veel mogelijk mensen trekken, identiteit mag best veranderen	recreatiepark
D Zoveel mogelijk mensen trekken, maar vanuit de identiteit van het gebied	natuur en cultuur voorop

Mogelijke investeringen binnen de vier scenario's voor de Waddenkust:

A - Goudkust			Kust	B - Rust en zuiverheid		
Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit		Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit
A1	Vijfsterrenhotels			B1	Zuiverheid, schone omgeving	
A2	Golfbanen			B2	Ecotoerisme	
A3	Kant-en-klare reispakketten (boot, verblijf, activiteiten..)			B3	Ecolodges, duurzame bungalows	
A4	Schouwburgen			B4	Authenticiteit en herkenning	
A5	De zakelijke toerist verwennen			B5	Beleving van rust en ruimte t.o.v. hectiek Randstad	
A6	Real-time online boekingsmogelijkheden (beschikbaarheid accommodatie zichtbaar)			B6	Open landschap in stand houden	
A7	...			B7	Kuuroorden	
A8	...			B8	Nautisch-maritiem karakter steden	
A9	...		B9	...		
C - Recreatiepark			Kust	D - Natuur- en cultuur voorop		
Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit		Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit
C1	Meer grootschalige recreatieparken zoals Esonstad			D1	Wadden doe-centrum	
C2	Formule 1 circuit Den Helder			D2	Ganzenuitkijkposten	
C3	Grootschalige evenementen			D3	Kweldertochten	
C4	Attractieparken (in combinatie met verblijf), kinderspeelcentra			D4	Meer fietsvoorzieningen: trekhutten, arrangementen, knopensysteem, buitendijks fietspad (Afsluitdijk)	
C5	Meer strandjes (+ voorzieningen)			D5	Betere informatievoorziening en bewegwijzering	
C6	Kust-eilandarrangementen (kust voor dagrecreatie steden)			D6	Geclusterde voorzieningen (bijv. museum + monument + authentieke gebouwen + eet-/drinkgelegenheid)	
C7	Betonnen trappen en wandelpaden op dijken, nieuwe infrastructuur auto's			D7	Meer kunstexposities, galerieën	
C8	Centrale uitgaanswebsite			D8	...	
C9	Subtropische zwembaden		D9	...		
C10	...		D10	...		

Vraag 1)

- a) Welk scenario vindt u voor de Waddenkust als geheel het meest aantrekkelijk? Scenario: .....
- b) Welk scenario vindt u voor de Waddenkust als geheel het minst aantrekkelijk? Scenario: .....

Vraag 2) Alleen beantwoorden als u als ondernemer (m/v) in het Waddenkustgebied actief bent.

- a) Als u nu denkt vanuit uw eigen activiteiten als ondernemer, wilt u dan in het bovenstaande schema achter 3 tot 5 concrete investeringen een kruisje zetten als ze volgens u een hoge prioriteit hebben? (N.B. de 3-5 kruisjes hoeven niet bij één scenario te staan!). Staat een door u zeer gewenste investering er niet bij dan mag u die ook zelf toevoegen.
- b) In welke van de door u aangekruiste opties zou uzelf willen (mee) investeren?

2. Vier scenario's voor de Waddeneilanden:

A Meer rijke mensen, identiteit mag best veranderen

B Meer mensen die de pure identiteit waarderen, hoeven niet veel mensen te zijn

C Zo veel mogelijk mensen trekken, identiteit mag best veranderen

D Zoveel mogelijk mensen trekken, maar vanuit de identiteit van het gebied

happy rich resort

duurzaam verblijf

attractiepark de Wadden

Waddenbeleving voor iedereen

Mogelijke investeringen binnen de vier scenario's voor de Waddeneilanden:

A – Happy rich resort			Eilanden	B – Duurzaam verblijf		
Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit		Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit
A1	Zorgtoerisme (zorghotels)			B1	Ecotoerisme	
A2	Golfbanen			B2	Duurzaam recreëren volop ervaren a.h.v. verblijfsrecreatie	
A3	Sauna-units bij strand			B3	Garanderen rust en natuur, geen seizoensverbreding	
A4	Verhard pad op het duin, houten vlonders naar strand			B4	Electrische taxi's	
A5	Meer aandacht voor (kamerorkest-achtige) kunst en cultuur			B5	Ecologische Waddenproducten als onderdeel Waddenverblijf	
A6	Conferentiecentra / -hotels			B6	Kleinschalige nostalgische winkels	
A7	Kleinschalige luxe winkeltjes (lifestyle, design)			B7	...	
A8	...		B8	...		
C – Attractiepark de Wadden			Eilanden	D – Wadden beleving voor iedereen		
Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit		Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit
C1	Grootschalige uitbreiding evenementen (zoals Oerol)			D1	Speelse educatie over, bewustwording van het Wad	
C2	Kinderkampen			D2	Webcams in vogelgebieden	
C3	Parkeercapaciteit omhoog en meer veeroverzettingen			D3	Beeldverhalen (VOC-tijd, oorlog, visserij, Boschplaat etc.)	
C4	Meer bedden			D4	All season strandhuisjes	
C5	Subtropische zwembaden			D5	Vrije struingebieden in natuur	
C6	Attractieparken			D6	Nationaal museum beroemde zeeschilders	
C7	Nederlandstalig muziekfestival			D7	...	
C8	...		D8	...		

Vraag 3)

- a) Welk scenario vindt u voor de Waddeneilanden het meest aantrekkelijk? Scenario: .....
- b) Welk scenario vindt u voor de Waddeneilanden het minst aantrekkelijk? Scenario: .....

Vraag 4) Alleen beantwoorden als u als ondernemer (m/v) op de Waddeneilanden actief bent.

- a) Als u nu denkt vanuit uw eigen activiteiten als ondernemer, wilt u dan in het bovenstaande schema achter 3 tot 5 concrete investeringen een kruisje zetten als ze volgens u een hoge prioriteit hebben? (N.B. de 3-5 kruisjes hoeven niet bij één scenario te staan!). Staat een door u zeer gewenste investering er niet bij dan mag u die ook zelf toevoegen.
- b) In welke van de door u aangekruiste opties zou uzelf willen (mee) investeren?

3. Vier scenario's voor de Waddenzee (inclusief havens):

A Meer rijke mensen, identiteit mag best veranderen	luxe topklasse
B Meer mensen die de pure identiteit waarderen, hoeven niet veel mensen te zijn	zeilersgevoel
C Zo veel mogelijk mensen trekken, identiteit mag best veranderen	actie en vertier
D Zoveel mogelijk mensen trekken, maar vanuit de identiteit van het gebied	verantwoorde beleving

Mogelijke investeringen binnen de vier Waddenzee scenario's:

A – Luxe topklasse			Zee (incl. havens)	B – Zeilersgevoel		
Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit		Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit
A1	Jachthavens upgraden (kwaliteit, service, boxen)			B1	Bewaken "Waddenzeehorizon" (mooie vergezichten van zeilschepen en land)	
A2	De gast culinair verwennen, hoogstaande Waddencuisine			B2	Ontwikkelen gouden vloot: charterschepen die voor kwaliteit en klantvriendelijkheid staan	
A3	Luxe robbentochten, zeehonden kijken van dichtbij			B3	Schonere motoren, milieuvriendelijk voortstuwingssysteem veerboten	
A4	Waddenpas (in alle Waddenhavens afmeren, gebruik maken van havenfaciliteiten)			B4	Georganiseerde Wadarrangementen (wadlopen, vissen, eten, vertelling etc.)	
A5	Havens uitbaggeren			B5	Zeilvaart, geen motorboten	
A6	Ruimte voor motorjachten			B6	Nostalgische schepen en havens	
A7	...		B7	...		
C – Actie en vertier			Zee (incl. havens)	D – Verantwoorde beleving		
Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit		Nr	Meer investeren in:	Hoge prioriteit
C1	Grootschalig waterattractiepark			D1	Overnachtingsmogelijkheden kanovaarders	
C2	Uitbreiding aantal jachthavens / ligplaatsen			D2	wadvaatrainingen / lessen kaart + kompas	
C3	Uitbreiding aanlegcapaciteit chartervaart			D3	Signaleringsstelsel jachthavens + veilige ankerplaatsen nabij havens	
C4	Waterskiën, jetskiën, kite-surfen			D4	Educatieve Wadexcursies	
C5	Tall Ships' Races, catamaranraces, etc			D5	Bewaken stilte en duisternis	
C6	Meer surflocaties			D6	Meer sportvisboten	
C7	...			D7	Ontwikkelen bruine vloot	
C8	...		D8	...		

Vraag 5)

- a) Welk scenario vindt u voor de Waddenzee het meest aantrekkelijk? Scenario: .....
- b) Welk scenario vindt u voor de Waddenzee het minst aantrekkelijk? Scenario: .....

Vraag 6) Alleen beantwoorden als u als ondernemer (m/v) óp de Waddenzee actief bent.

- a) Als u nu denkt vanuit uw eigen activiteiten als ondernemer, wilt u dan in het bovenstaande schema achter 3 tot 5 concrete investeringen een kruisje zetten als ze volgens u een hoge prioriteit hebben? (N.B. de 3-5 kruisjes hoeven niet bij één scenario te staan!). Staat een door u zeer gewenste investering er niet bij dan mag u die ook zelf toevoegen.
- b) In welke van de door u aangekruiste opties zou uzelf willen (mee) investeren?

Bijlage G – Enquêteresultaten

Paars schuingedrukt geeft een opvallend aandeel in het desbetreffende deelgebied t.o.v. de andere deelgebieden. **Paars dikgedrukt** geeft de investeringsopties waarbij ondernemers minstens vijfmaal hebben aangegeven dat ze erin willen mee investeren.

Totaal respondenten 91; kustgebied 21; eilanden 37; zee 33.

		Ondernemers afkomstig van:			
	Scenariovoorkeur	Kust	Eilanden	Zee	Totaal
A	Goudkust: meer rijke mensen, identiteit mag best veranderen	5%	10%	7%	8%
B	Rust en zuiverheid: meer mensen die de pure identiteit van het gebied waarderen, hoeven niet veel mensen te zijn	40%	38%	41%	39%
C	Recreatiepark: zoveel mogelijk mensen trekken, identiteit mag best veranderen	10%	3%	10%	7%
D	Natuur en cultuur voorop: zoveel mogelijk mensen trekken, maar vanuit de identiteit van het gebied	45%	50%	41%	46%
	Scenarioafkeur				
A	Goudkust: meer rijke mensen, identiteit mag best veranderen	52%	49%	67%	56%
B	Rust en zuiverheid: meer mensen die de pure identiteit van het gebied waarderen, hoeven niet veel mensen te zijn	10%	5%	3%	6%
C	Recreatiepark: zoveel mogelijk mensen trekken, identiteit mag best veranderen	38%	43%	20%	34%
D	Natuur en cultuur voorop: zoveel mogelijk mensen trekken, maar vanuit de identiteit van het gebied	0%	3%	10%	5%
	Investeringsopties				
A1	Vijfsterrenhotels	5%	0%	0%	1%
A2	Golfbanen	10%	13%	3%	9%
A3	Kant en klare reispakketten (boot, verblijf, activiteiten...)	19%	8%	27%	17%
A4	Schouwburgen	0%	5%	0%	2%
A5	De zakelijke toerist verwennen	10%	13%	7%	10%
A6	Real time online boekingsmogelijkheden (beschikbaarheid accommodatie zichtbaar)	14%	18%	7%	13%
B1	Zuiverheid, schone omgeving	38%	35%	<i>83%</i>	53%
B2	Ecotoerisme	10%	15%	20%	16%
B3	Ecolodges, duurzame bungalows	14%	25%	3%	16%
B4	Authenticiteit en herkenning	<i>14%</i>	43%	37%	35%
B5	Beleving van rust en ruimte t.o.v. hectiek Randstad	38%	48%	53%	48%
B6	Open landschap in stand houden	43%	25%	47%	37%
B7	Kuuroorden	14%	15%	3%	11%
B8	Nautisch-maritiem karakter steden	29%	<i>10%</i>	<i>53%</i>	29%
C1	Meer grootschalige recreatieparken zoals Esonstad	10%	0%	0%	2%
C2	Formule 1 circuit Den Helder	5%	5%	7%	6%
C3	Grootschalige evenementen	14%	5%	7%	8%
C4	Attractieparken (i.c.m. verblijf), kinderspeelcentra	14%	8%	3%	8%
C5	Meer strandjes + voorzieningen	29%	<i>10%</i>	30%	21%
C6	Kust-eilandarrangementen (kust voor dagrecreatie steden)	19%	13%	30%	20%
C7	Betonnen trappen en wandelpaden op dijken, nieuwe infrastructuur auto's	10%	3%	10%	7%
C8	Centrale uitgaanswebsite	5%	8%	10%	8%
C9	Subtropische zwembaden	5%	8%	10%	8%
D1	Wadden doe-centrum	<i>43%</i>	13%	17%	21%
D2	Ganzenuitkijkposten	19%	13%	0%	10%
D3	Kweldertochten	<i>33%</i>	18%	<i>3%</i>	17%
D4	Meer fietsvoorzieningen: trekhutten, arrangementen, knopensysteem, buitendijks fietspad (Afsluitdijk)	52%	35%	37%	40%
D5	Betere informatievoorziening en bewegwijzering	10%	13%	<i>30%</i>	18%
D6	Geclusterde voorzieningen (bijv. museum + monument + authentieke gebouwen + eet-/drinkgelegenheid)	29%	20%	10%	19%
D7	Meer kunstexposities, galerieën	19%	13%	3%	11%

Paars schuingedrukt geeft een opvallend aandeel in het desbetreffende deelgebied t.o.v. de andere deelgebieden.

Paars dikgedrukt geeft de investeringsopties waarbij ondernemers minstens vijfmaal hebben aangegeven dat ze erin willen mee investeren.

Totaal respondenten 91; kustgebied 21; eilanden 37; zee 33.

		Ondernemers afkomstig van:			
Scenariovoorkeur		Kust	Eilanden	Zee	Totaal
A	Happy rich resort: Meer rijke mensen, identiteit mag best veranderen	6%	5%	15%	8%
B	Duurzaam verblijf: meer mensen die de pure identiteit van het gebied waarderen, hoeven niet veel mensen te zijn	39%	38%	31%	36%
C	Zoveel mogelijk mensen trekken, identiteit mag best veranderen	6%	5%	4%	5%
D	Zoveel mogelijk mensen trekken, maar vanuit de identiteit van het gebied	50%	53%	50%	51%
Scenarioafkeur					
A	Happy rich resort: Meer rijke mensen, identiteit mag best veranderen	<i>32%</i>	43%	<i>65%</i>	48%
B	Duurzaam verblijf: meer mensen die de pure identiteit van het gebied waarderen, hoeven niet veel mensen te zijn	16%	11%	8%	11%
C	Zoveel mogelijk mensen trekken, identiteit mag best veranderen	<i>53%</i>	41%	<i>23%</i>	38%
D	Zoveel mogelijk mensen trekken, maar vanuit de identiteit van het gebied	0%	5%	4%	4%
Investeringsopties					
A1	Zorgtoerisme (zorghotels)	16%	10%	8%	11%
A2	Golfbanen	5%	13%	4%	8%
A3	Sauna-units bij het strand	0%	3%	0%	1%
A4	Verhard pad op het duin, houten vlonders naar het strand	5%	18%	23%	17%
A5	Meer aandacht voor (kamerorkest-achtige) kunst en cultuur	0%	13%	8%	8%
A6	Conferentiecentra/-hotels	11%	5%	4%	6%
A7	Kleinschalige luxe winkeltjes	11%	20%	12%	15%
B1	Ecotoerisme	21%	20%	38%	26%
B2	Duurzaam recreëren volop ervaren a.h.v. verblijfsrecreatie	21%	30%	<i>58%</i>	37%
B3	Garanderen rust en natuur, geen seizoensverbreding	21%	28%	27%	26%
B4	Elektrische taxi's	26%	15%	23%	20%
B5	Ecologische Waddenproducten als onderdeel Waddenverblijf	<i>11%</i>	43%	42%	36%
B6	Kleinschalige nostalgische winkels	26%	25%	19%	24%
C1	Grootschalige uitbreiding evenementen (zoals Oerol)	21%	15%	8%	14%
C2	Kinderkampen	0%	8%	8%	6%
C3	Parkeer capaciteit omhoog en meer veeroverzettingen	5%	10%	12%	10%
C4	Meer bedden	11%	13%	8%	11%
C5	Subtropische zwembaden	5%	8%	4%	6%
C6	Attractieparken	0%	3%	4%	2%
C7	Nederlandstalig muziekfestival	11%	10%	8%	10%
D1	Speelse educatie over, bewustwording van het Wad	42%	35%	50%	42%
D2	Webcams in vogelgebieden	0%	13%	8%	8%
D3	Beeldverhalen (VOC-tijd, oorlog, visserij, Boschplaat etc.)	<i>5%</i>	35%	31%	27%
D4	All season strandhuisjes	21%	15%	12%	15%
D5	Vrije struingebieden	37%	30%	54%	39%
D6	Nationaal museum beroemde schilders	5%	8%	8%	7%

Paars schuingedrukt geeft een opvallend aandeel in het desbetreffende deelgebied t.o.v. de andere deelgebieden. **Paars dikgedrukt** geeft de investeringsopties waarbij ondernemers minstens vijfmaal hebben aangegeven dat ze erin willen mee investeren.

Totaal respondenten 91; kustgebied 21; eilanden 37; zee 33.

		Ondernemers afkomstig van:			
	Scenariovoorkeur	Kust	Eilan- den	Zee	Totaal
A	Luxe topklasse: meer rijke mensen, identiteit mag best veranderen	11%	14%	19%	15%
B	Zeilersgevoel: Meer mensen die de pure identiteit van het gebied waarderen, hoeven niet veel mensen te zijn	37%	39%	26%	34%
C	Actie en vertier: zoveel mogelijk mensen trekken, identiteit mag best veranderen	5%	11%	10%	9%
D	Verantwoorde beleving: zoveel mogelijk mensen trekken, maar vanuit de identiteit van het gebied	47%	36%	45%	42%
Scenarioafkeur					
A	Luxe topklasse: meer rijke mensen, identiteit mag best veranderen	26%	42%	32%	35%
B	Zeilersgevoel: Meer mensen die de pure identiteit van het gebied waarderen, hoeven niet veel mensen te zijn	11%	6%	0%	5%
C	Actie en vertier: zoveel mogelijk mensen trekken, identiteit mag best veranderen	53%	39%	56%	48%
D	Verantwoorde beleving: zoveel mogelijk mensen trekken, maar vanuit de identiteit van het gebied	11%	12%	12%	12%
Investeringsopties					
A1	Jachthavens upgraden (kwaliteit, service, boxen)	21%	17%	26%	21%
A2	De gast culinair verwennen, hoogstaande Waddencuisine	11%	19%	16%	16%
A3	Luxe robbentochten, zeehonden kijken van dichtbij	5%	6%	<i>29%</i>	14%
A4	Waddenpas (in alle Waddenhavens aanmeren, gebruik maken van havenfaciliteiten)	16%	25%	13%	19%
A5	Havens uitbaggeren	16%	19%	35%	24%
A6	Ruimte voor motorjachten	0%	8%	10%	7%
B1	Bewaken "Waddenzeehorizon"(mooie vergezichten van zeilschepen en land)	32%	44%	48%	43%
B2	Ontwikkelen gouden vloot (charterschepen die voor kwaliteit en klantvriendelijkheid staan)	11%	17%	16%	15%
B3	Schonere motoren, milieuvriendelijk voortstuwingssysteem veerboten	21%	33%	19%	26%
B4	Georganiseerde Wadarrangementen (wadlopen, vissen, eten, vertelling etc.)	37%	42%	52%	44%
B5	Zeilvaart, geen motorboten	<i>0%</i>	<i>17%</i>	10%	10%
B6	Nostalgische schepen en havens	32%	22%	42%	31%
C1	Grootschalig waterattractiepark	5%	6%	6%	6%
C2	Uitbreiding aantal jachthavens/ligplaatsen	21%	<i>8%</i>	29%	19%
C3	Uitbreiding aanlegcapaciteit chartervaart	11%	8%	23%	14%
C4	Waterskiën, jetskiën, kitesurfen	5%	14%	6%	9%
C5	Tall Ships' Races, catamaranraces etc	5%	22%	13%	15%
C6	Meer surflocaties	11%	11%	10%	10%
D1	Overnachtingsmogelijkheden kanovaarders	16%	3%	13%	9%
D2	wadvaarttrainingen/lessen kaart + kompas	5%	6%	16%	9%
D3	Signaleringsstelsel jachthavens + veilige ankerplaatsen nabij havens	16%	14%	19%	16%
D4	Educatieve Wadexcursies	37%	33%	35%	35%
D5	Bewaken stilte en duisternis	47%	<i>25%</i>	48%	38%
D6	Meer sportvisboten	5%	6%	10%	7%
D7	Ontwikkelen bruine vloot	<i>26%</i>	<i>8%</i>	13%	14%

Bijlage H - Samenstelling vrijetijdssector

Onderstaande tabel geeft de verschillende activiteiten die deel uit maken van de vrijetijdsindustrie zoals gedefinieerd door het Planbureau voor de Leefomgeving. Er wordt onderscheid gemaakt in kernsectoren voor vrijetijdsbesteding en afgeleide sectoren.

In de eerste kolom staat de zgn. sectie. Die geeft aan tot welke geaggregeerde bedrijfstak de activiteit behoort (DM: industrie; H: horeca; I: vervoer en communicatie; K: zakelijke dienstverlening; O: overige dienstverlening). De sbi-code in de tweede kolom geeft aan tot welke klasse in de standaard bedrijvenindeling (sbi) van 1993 de activiteit valt.

Samenstelling vrijetijdssector op basis van SBI-klassen

SECTIE	SBI93	OMSCHRIJVING	kern _VT	afg _VT
DM	3512	Nieuwbouw en reparatie van sport- en recreatievaartuigen	0	1
G	52486	Detailhandel in watersportartikelen (excl. hengelsportartikelen)	0	1
G	52487	Detailhandel in sportartikelen (excl. watersportartikelen)	0	1
G	52488	Detailhandel in kampeerartikelen	0	1
G	52489	Detailhandel in caravans	0	1
H	55101	Hotel-restaurants	0	1
H	55102	Hotels (geen hotel-restaurants), pensions, conferentieoorden	0	1
H	5521	Jeugdherbergen, -hotels, kamphuizen e.d.	0	1
H	5522	Kampeerterreinen	0	1
H	5523	Vakantiehuisjes, -bungalowparken en overige voorz. voor rec.	0	1
H	55301	Restaurants	0	1
H	55302	Cafeteria's, lunchrooms, snackbars, eetkramen e.d.	0	1
H	55303	IJssalons	0	1
H	5540	Cafés e.d.	0	1
H	5551	Kantines en catering	0	1
H	5552	Catering	0	1
I	6010	Vervoer per spoor	0	1
I	60211	Openbaar personenvervoer over de weg	0	1
I	60212	Geregeld besloten personenvervoer over de weg	0	1
I	6022	Ongeregeld personenvervoer per taxi	0	1
I	6023	Ongeregeld personenvervoer per autobus	0	1
I	61102	Sleepvaart en veerdiensten (zeevaart)	0	1
I	61204	Passagiersvaart en veerdiensten (binnenvaart)	0	1
I	6200	Vervoer door de lucht	0	1
I	6323	Luchthavens en dienstv. t.b.v. het vervoer door de lucht	0	1
I	63301	Reisorganisatie	0	1
I	63302	Reisbemiddeling	0	1
I	63303	Overige bemid. en info. op het gebied van toerisme	0	1
K	71101	Verhuur van personenauto's (excl. operational lease)	0	1
K	71402	Verhuur van sport- en recreatie-artikelen	0	1
K	74811	Fotografie	0	1
K	74812	Ontwikkelwinkels	0	1
K	74813	Ontwikkelcentrales	0	1
K	74872	Organiseren van beurzen, tentoonstellingen, braderieën e.d.	0	1
O	92611	Zwembaden	0	1
O	92612	Exploitatie van sporthallen, sportzalen en gymzalen	0	1
O	92613	Exploitatie van sportvelden	0	1
O	92614	Exploitatie van overige sportaccommodaties	0	1
O	92652	Sportinstructeurs	0	1
O	92653	Sportscholen (geen zeil- en surfscholen)	0	1
O	92654	Supportersverenigingen (sport-)	0	1

SECTIE	SBI93	OMSCHRIJVING	kern _VT	afg _VT
O	92655	Organiseren van sportevenementen	0	1
O	92656	Overkoepelende organen en samenwerkings- en adviesorganen op	0	1
O	92722	Verzorgen van vistochten	0	1
O	9305	Overige dienstverlening	0	1
O	91331	Gezelligheidsverenigingen	1	0
O	91332	Hobbyclubs	1	0
O	9213	Vertoning van films	1	0
O	92311	Beoefening van podiumkunst	1	0
O	92313	Beoefening van scheppende kunst	1	0
O	92321	Theaters, schouwburgen en concertgebouwen	1	0
O	92322	Evenementenhallen	1	0
O	92331	Kermisattracties	1	0
O	92332	Recreatiecentra	1	0
O	92341	Dansscholen	1	0
O	92342	Overige kunstzinnige vorming van amateurs	1	0
O	92343	Overig amusement	1	0
O	92511	Openbare bibliotheken	1	0
O	92512	Kunstuitleencentra	1	0
O	92513	Overige culturele uitleencentra en openbare archieven	1	0
O	92521	Kunstgaleries en -expositieruimten	1	0
O	92522	Musea	1	0
O	92523	Monumentenzorg	1	0
O	92531	Dieren- en plantentuinen, kinderboerderijen	1	0
O	92532	Beheer van natuurgebieden	1	0
O	92621	Voetbal	1	0
O	92622	Veldsport (in teamverband beoefend; geen voetbal)	1	0
O	92623	Atletiek	1	0
O	92624	Tennis	1	0
O	92625	Paardensport (maneges inbegrepen)	1	0
O	92626	Wielersport	1	0
O	92627	Auto- en motorsport	1	0
O	92628	Wintersport	1	0
O	92629	Overige buitensport	1	0
O	92631	Zaalsport (individueel beoefend)	1	0
O	92632	Zaalsport (in teamverband beoefend)	1	0
O	92633	Kracht- en vechtsport	1	0
O	92634	Bowlen, kegelen, biljarten e.d.	1	0
O	92635	Denksport	1	0
O	92636	Overige binnensport (omni-sport inbegrepen)	1	0
O	92641	Zwem- en onderwatersport	1	0
O	92642	Roei-, kano-, zeil- en surfsport e.d.	1	0
O	92643	Zeil- en surfscholen	1	0
O	92644	Jachthavens	1	0
O	92721	Exploitatie van amusements- en speelautomaten	1	0
O	92723	Hengelsport	1	0
O	92724	Recreatie n.e.g.	1	0
O	9304	Sauna's, zonnebanken, massagesalons, bronnenbaden e.d.	1	0

Bijlage I - GERAADPLEEGDE BRONNEN

Indeling:

- i) Literatuur
- ii) Digitale databestanden
- iii) Websites

i) Literatuur

Amsterdam Leisure Consultancy (ALC), 2007. Toeristische kansen Noord-Holland Noord.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) i.s.m. Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen (NBTC), 2007. Toerisme en recreatie in cijfers 2007.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), 2007. Toerisme en recreatie in cijfers 2007.

European travel commission, 2006. Tourism trends for Europe.

Gemeente Terschelling i.s.m. Vandertuuk bv, 2004. Havenonderzoek gemeente Terschelling. Meting 2003-2004.

Gemeente Terschelling i.s.m. Vandertuuk bv, 2004. Toeristisch-recreatieve ontwikkelingsmonitor gemeente Terschelling. Meting 2003-2004.

Gemeente Terschelling, 2007. Toeristische toekomstvisie Terschelling.

Hoekstra, H., 2009. Nog te verschijnen, titel nog niet bekend.

ING Economisch Bureau, 2007. Sectorstudie verblijfsrecreatie.

Institut für Tourismus- und Bäderforschung in Nordeuropa, 1997. Die Reiseanalyse RA 1997.

Instituut Service Management (ISM). Toerisme in Cijfers 2002-2006. Groningse kustgemeenten, Friese kustgemeenten en de Friese Waddeneilanden.

Marktplan Adviesgroep, 2005. Strategisch toeristisch marketingplan Waddeneilanden.

Nederlands bureau voor Toerisme en Congressen (NBTC), 2007. Economisch belang toerisme en vrije tijd.

NRIT, 2008. Trendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2007/2008.

Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), 2008. Natuurbalans 2008.

Prognos AG i.s.m. Wadden Sea Forum, 2004. Sector-specific analysis and perspectives for the Wadden Sea Region.

Provincie Fryslân i.s.m. Stichting Maatschappij en Onderneming (SMO), 2007. Fryske fiersichten.

Provincie Fryslân, 2007. Informatiebulletin Wadlopen. Nr. 21, november 2007.

Provincie Fryslân, 2007. Om de kwaliteit van de romte.

Provincie Fryslân, 2005. Koepelnotitie kwaliteitsimpuls recreatie & toerisme op de Waddeneilanden.

Provincie Noord-Holland, 2005. Ontwikkelen met kwaliteit.

Raad voor de Wadden, 2005. Natuurlijk gezag. Advies nr. 2005/05.

Recreatie & Toerisme, 2008 (tijdschrift). Duitse campagne kust zoekt gezellige familie. Editie april 2008, p.30-31.

Regionaal College Waddengebied (RCW) i.s.m. Provincie Noord-Holland, 2007. Beleven en bewaren. De wadden zijn het waard! Alles over het Convenant Vaarrecreatie Waddenzee.

Regionaal College Waddengebied (RCW), 2007. Beleven en bewaren. Bijlage 1 Convenant Vaarrecreatie Waddenzee. Visiedocument.

Regionaal College Waddengebied (RCW), 2007. Convenant Vaarrecreatie Waddenzee.

Sportvisserij Nederland, 2008. Kerend tij. Sportvisserij in het Waddengebied.

Stichting Recreatie, 2003. Recreatie in, op en rond de Waddenzee.

Stichting Recreatie, 2003. Recreatie op leeftijd. Literatuuronderzoek naar het recreatiepatroon van ouderen.

Stichting Recreatie, 2007. Waddenzee werelderfgoed. Voorstudie toerisme en recreatie.

Stichting Waddenfederatie i.s.m. Partners in Marketing Research (PMR), 2008. Imago onderzoek Waddeneilanden. Detailrapport.

Toerdata Noord, 2006. Consumentenonderzoek Toerisme 2005.

Toerdata Noord, 2007. Toerisme in cijfers 2007.

Toerisme Noord-Holland, 2007. Factsheet overnachtingen en bezoekersaantallen musea, attracties en evenementen in Noord-Holland 2006.

VROM, 2006. Pkb Derde Nota Waddenzee.

VROM-raad, 2006. Groeten uit Holland. Advies nr. 055, november 2006.

Waterrecreatie Advies, 2003. Onderzoek vaargedrag IJsselmeergebied & Waddenzee. 878 watersporters aan het woord.

ii.) Digitale databestanden

CBS Statline, cijfers over recreatie en toerisme in het Waddengebied en in Nederland;

<http://statline.cbs.nl/>

LISA, werkgelegenheidscijfers Waddengebied;

<http://www.lisa.nl/>

Kamer van Koophandel, bedrijfsgegevens Waddengebied;

<http://www.kvk.nl/>

Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), beeld van de ruimtelijke dynamiek in Nederland (en zijn internationale omgeving);

<http://www.ruimtemonitor.nl/kennisportaal/default.aspx?pid=39&comid=26>

iii.) Websites

Het platform voor nieuws, discussies en feiten over beleid, beheer en gebruik van de Waddenzee.

www.waddenzee.nl

VVV Wadden

www.wadden.nl

Regeling spreiding zomervakanties 2006-2008

http://www.minocw.nl/documenten/Regeling_spreiding_vakanties.pdf

KNMI nieuws: zomer 2003 warmste in 500 jaar

http://www.knmi.nl/VinkCMS/news_detail.jsp?id=23339

Het VROM-dossier Waddenzee

<http://www.vrom.nl/pagina.html?id=9272>

Trilaterale samenwerking Waddenzee Werelderfgoed

<http://www.waddenzeewerelderfgoed.nl/index.php?id=48>

Recreatie en toerisme in het Waddengebied

Toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden
en hun effecten op economie,
duurzaamheid en identiteit

ANALYSERAPPORT
behorende bij advies 2008/05

uitgave

RAAD VOOR DE WADDEN

lange marktstraat 5
8911 ad leeuwarden
postbus 392
8901 bd leeuwarden
telefoon (058) 212 60 15
telefax (058) 212 01 58
e-mail info@raadvoordewadden.nl
site www.raadvoordewadden.nl

vormgeving

RAAD VOOR DE WADDEN

druk

Van der Eems, Easterein

foto's omslag

Peter Mendelts
Jacoba Westinga
Olga Zijlstra
ministerie VROM

foto binnenwerk

ministerie VROM

RAAD VOOR DE WADDEN, Leeuwarden
overname van teksten is uitsluitend
toegestaan onder bronvermelding

colofon